

Barbara Kołodziej*

Animal Burials in the Early Bronze Age in Central and Eastern Europe

ABSTRACT

B. Kołodziej 2010 (2011), Animal Burials in the Early Bronze Age in Central and Eastern Europe. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 5, 141–358

The animal burials have been discovered in a great quantities throughout the Early Bronze Age over a wide East-Central European area. This phenomenon is a continuation of the Neolithic Age tradition. Animal burials are divided into several different types, however we can distinguish two general forms: individual animal burials and connected with human graves. After consideration of the types of the graves, additional grave goods, orientation of the dead animals, species, number, age and sex of the individuals, and comparison the foregoing data with the consumption habits, Author is convinced of an offering character of this kind of ritual practices.

Keywords: animal burials, Early Bronze Age, East-Central Europe, animal sacrifices, ritual practices

Received: 8.07.2011; Revised: 30.08.2011; Accepted: 8.09.2011

1. Introduction

Animals have accompanied a man from the dawn of history. Their role and significance in human culture have varied depending on the period of time and circumstances, but they have always remained an integral part of human existence (Ablamowicz, Kubiak 1999, 5). We should also be aware that the man's bond with the animal, compared to modern times, was far more complex and complicated in the past (Krysiak 1973, 77; Marciniak 2005, 39).

The processes of domestication of animals and corps cultivation have begun a new stage of development of human beings. These changes enabled the transition to a sedentary lifestyle and accelerated social and economic changes. Another important step in the process of strengthening human relationships with the animal was "the second Neolithic revolution" (Secondary Products Revolution; Sherratt 1981). It increased the range of breeding animals (cattle and goats / sheep). Communities of that period started to produce dairy products or wool and they used oxen as the traction, while developing a wheeled trans-

* Muzeum Miejskie w Żywcu – Stary Zamek, ul. Zamkowa 2, 34-300 Żywiec, Poland; kolodziejanka@wp.pl

port during that time (Kruk 2008, 13). Not surprisingly, the animals played an important role in the rituals of various communities over the centuries.

This paper is an attempt to look at one, in my opinion, the most interesting forms of ritual procedures, namely the so-called animal burials. These studies are the continuation of my previous discussion on this subject, which focused on the Neolithic period in Polish area (Kołodziej 2011). Currently, my goal is to answer whether and how this form of ritual was practiced by the population in the next period, the Early Bronze Age. I will try to see if it was a continuation of the Neolithic tradition, or fundamental changes might have occurred within it. In addition, I will consider to what extent the ritual sphere depended on the consumption habits of the early Bronze Age communities.

The issue, which interests me a lot, will be considered taking into account the finds from Central and Eastern Europe, i.e. from the areas of east part of the North European Plain, the Bohemian Massif, the eastern part of the Central German Uplands, the Małopolska Uplands, the Lublin Uplands and the Carpathian Mountains with the surrounding basins. Accepted chronological framework corresponds to the whole period of the early Bronze Age, i.e. from about 2400/2300 to 1600 BC (Kadrow 2001, 16).

2. History of the research

The oldest finds of animal burials, dated to the beginning of the Bronze Age are known from the late nineteenth century. They come from the area of Czech territory in the villages Rajhrad and Velké Žernoseky, however considering the first feature it was identified only as belonging to the early Bronze Age (Dočkalová 1992), while the second one was a remain of the Únětice culture population (Behrens 1964).

The first half of the twentieth century was not full of discoveries of features with animal remains. In the 20s of the twentieth century only one discovery was made. In Szczepankowice a cattle skeleton was found in the human grave of the Únětice culture (Sarnowska 1962). In the thirties, animal burials were recorded at two sites. The first one comes from the village Gleina in Germany, where on the area of the cemetery of the Únětice culture population, a horse burial was discovered (Behrens 1964). At the second site, in Strzyżów 1, for over four

seasons of excavations, the researchers uncovered the graves of four animal affiliated to the Strzyżów culture. However, after more than 20 years the material has achieved a wider publication (Podkowińska 1960). At the beginning of the forties of the twentieth century in Germany, in Seußlitz, close to the human grave another animal burial was discovered, but it was only dated generally to the early Bronze Age (Behrens 1964).

From the 50s of the twentieth century there was a discovery of perhaps the most famous find, namely the burial of a dog with two vessels preserved in its entirety, which was uncovered in Strzyżów (Gurba 1950). However, the author made a mistake identifying its chronology. The find belongs to the Mierzanowice culture, and not as previously thought to the Corded Ware culture (Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000, 277). In addition, during this period four features of the Únětice culture were uncovered in villages: Brno-Černá pole in the Czech Republic (Tihelka, Hank 1966), Köllme in Germany (Behrens 1964) and two in the villages in Veľký Grob in Slovakia (Chropovský 1960). In the fifties there was also uncovered the Early Bronze Age human-animal burial at the site in Wulfen, Germany (Behrens 1964). Moreover, in 1958 Lidia Gabałówna published the first, wider study of cattle burials discovered in Central Europe and their serious interpretation. Although it refers to the Neolithic period, it has a much more general range, adequate also for the study of this phenomenon in the Early Bronze Age.

The excavations carried out in the sixties of the twentieth century provided the following findings. The features with the animal remains were discovered at the site of the Strzyżów culture in Nieleśdew (Kutyłowski 1970), at the site of the Věteřov culture in Prague 10 – Zahradní Město (Fridrichová 1971) and at the site of the Mierzanowice culture in Veselý in Slovakia (Batora 1991). Moreover, in Budapest in Hungary, four features were discovered. Two of them, affiliated to the Nagyerev culture were registered at the site Soroksár – the Botanical Garden (Kalicz-Schreiber 1981), and the other two at the site in Budapest XXI, which chronology was only described as the Early Bronze Age (Schreiber 1962). The sixties also resulted in a very important publication. In 1964 a monograph of Hermann Behrens was published discussing the issues of animal burials of the Old World during the Neolithic period and the Early Bronze Age. Until now, there has not appeared so wide and up-to-date development of this theme.

There was a significant increase of archaeological database in 70s. Then the researchers uncovered 21 burials of animals. The most important discovery took place during the study of “Babia Góra” site in Iwanowice, where 12 animal graves was recorded at the settlement and one human-animal burial within the cemetery. All features affiliated to the Mierzanowice culture. This material was published only in fragments and very general for many years (Machnik 1973; 1977; 1978). In 1992 it was published the study discussing animal remains, but only in terms of osteology (Makowicz-Poliszot 1992). After more than a quarter of the century, the findings have been fully presented in terms of archaeological significance (Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000). The next two graves of the Mierzanowice culture were recorded at the site No. 1 in Wojciechowice, but the chronology one of them is not certain (Bąbel 1975; 1976). The last burial of the discussed culture has been discovered in Mosty on the site no. 10 (Dragan 1980). In Nowa Cerekwia, on the area of the defensive settlement belonging to the population of the Nowa Cerekwia group, it was also reported animal graves, this time three burials of wild animals (Kunawicz 1978; Kunawicz-Kosińska 1981). In addition, there were uncovered a human-animal burial in Torgovytsia in Ukraine, belonging to the Strzyżów culture (Bátora 2006), and in Uherský Brod in the Czech Republic presenting the population of the Nitra culture (Bátora 1991).

In the eighties of the twentieth century, 13 features of animal remains were recorded. The richest find came from the cemetery of the Únětice culture population in the village Ludanice-Mýtna Nová Ves in Slovakia. In a separate animal grave it was recorded four objects made of copper (Bátora 2006). In Velké Pavlovice in the Czech Republic there was one cultural feature of the Únětice culture and one of the Věteřov culture (Stuchlíková, Stuchlik 1981). To the Věteřov culture we should also add the finds from the village Věteřov (Stuchlíková, Macháček 1987). In addition, there were four animal burials of the Nowa Cerekwia group: two burials once again from the site in Nowa Cerekwia (Kunawicz-Kosińska 1985) and two in Jędrychowice (Blajer, Chochorowski 1985). The other features are: two dated to the Mierzanowice culture from the site no. 9 in Szarbia (Baczyńska 1993), one of the Strzyżów culture from Hrubieszów-Podgórze 1A (Banasiewicz, Kokowski 1983), one of the Dobre group from Bożejewice 8 (Koško 1991) and one of the Nitra culture from the village Holešov (Bátora 1991). In addition,

in 1982 Teresa Węgrzynowicz published the work which, although considers the animal remains from the cremation period, it often refers to the earlier periods, and includes chapters that are valid for all the periods in history (including the issue of terminology or the criteria for distinguishing animal burials). Moreover, in 1986 Małgorzata Andrałojć published the work discussing the problem of dog burials in prehistoric societies of Central Europe, including the early Bronze Age. She presents a record of finds, their analysis and conclusions connected with the interpretation.

From the 90s of the twentieth century, there are only known three animal graves. At the site Mydlów 38 there was discovered a single feature of the Mierzanowice culture (Bargieł 1991). The second one was recorded at the site of the Věteřov culture in Těšetice-Kyjovice in the Czech Republic (Čižmář *et al.* 1993). The last finds comes from the area of Ukraine, from the village Zhorniv and belongs to the Strzyżów culture population (Bátora 2006). All the above mentioned features are the animal graves related to the human burials.

Recent discoveries of the last decade came primarily from rescue excavations and motorway commercial excavations. Most features (11 cases) were recorded at the sites of the Únětice culture. They include mainly burials from Czech area: the villages Dobšice (Čižmář 2006), Hrádek (Čižmář, Salaš 2005), Podolí (Parma 2009), Znojmo (Čižmář 2005), Ždánice (Hložek 2002) and six features from Poland, sites no. 15 Wojkowice (Gralak 2007a, 2007b). In addition, several years ago in the village Üllő in Hungary, the researchers discovered the only known three animal graves of the Makó-Kosihy-Čaka culture (Kővári, Patay 2005). The recent discoveries include the remains of the Věteřov culture population. They were uncovered in Czech territory, one in Hulín (Berkovec, Peška 2006), the second in Pravčice (Paulus 2008).

3. State of the research

The problem of animal burials was usually discussed in the archaeological literature concerning the Neolithic period (Jażdżewski 1936, Gabałówna 1958; Zalai-Gaál 1998) or later periods – the Bronze Age, however, when the crematory practices were popular (Węgrzynowicz 1982; Abłamowicz, Kubiak, 1997), or the Iron Age (Makiewicz 1987 and 1994). Only the work of Behrens (1964) concerned the Neolithic

and the Early Bronze Age. However, the finds from the Early Bronze Age constituted only a small part of the study. Therefore, it can be noted that the period of time which interests me, does not have a wider recognition and discussion. However, the studies considering the New Stone Age can be a very good background for my discussion, so they are worth presenting them.

The first attempts to interpret animal burials were limited only to identifying them as a manifestation of religious worship (Jakimowiczowa 1927, 36). A little deeper conclusions were drawn by Konrad Jażdżewski. According to him, this phenomenon was associated with the cult of animals. He believed that this custom came from the eastern Mediterranean area. He also combined this cult with the animal figurines and vessels in the zoomorphic shape. In addition, he suggested the existence of certain relationships between animal burials of the Neolithic period and the cattle worship in contemporary India (Jażdżewski 1936, 50).

Another, broader attempts to explain animal burials were made by Gabałówna. She believed that the individual burials, and human-animal ones, constituted the part of one common idea because of the similarities of rituals. She assumed that all known burials of cattle are associated with the worship of the dead, but killed animals were venerated. She explained individual burials as cenotaphs (i.e. replacement of human burials), or as a result the annual celebrations connected with the worship of the dead. Animals placed in the human grave she considered as a part of the inventory of the dead (grave goods) – constituting a favourite animal, part of the herd or food for the dead. However, the researcher did not explain the role of other species of animals buried separately or together with cows. She did not also discuss the issue of animal burial origin. She only quoted the opinion of Jażdżewski assuming the possible influences from south-east. Moreover, she noticed the fact that the interpretation should be based on ethnological references. At the same time, she indicated that it is impossible to do because of the lack of an extensive study of the subject considering the attitude of primitive peoples compared to animals in terms of the worship (Gabałówna 1958, 89–98).

Tadeusz Sulimirski partially disagree with the described above opinion. He also believed that animals placed in human graves were sacrifices to the dead. They could indicate a high social position of

the person buried there, or when they buried the dog, it could be a favourite animal accompanied by its owner in the afterlife. By contrast to previous opinions, he considered individual burials, not as an expression of the worship of animals, but as the bloody offerings to the forces of nature. He pointed out that the animals were worshiped in Egypt and the Middle East, but not in the Aegean area, and the original Indo-Europeans worshiped only the forces of nature (Sulimirski 1959, 352–356).

Behrens also considered the issue of animal burials in two categories: animals buried in human graves and individual burials. He noticed that the animal burials associated with human graves may have resulted from the following motives: 1) sociological – it indicates the high status of the person buried there, 2) religious – animals as companions in the afterlife, 3) emotional – favourite pets. However individual animal burials may have had the basis: 1) totemistic – a grave of totemistic animal, 2) emotional – a grave of the animal, which they feared or felt the respect, 3) religious – offerings to features, offerings to the gods or a recovery symbol of the dead. The researcher also suggested that the dog apart from the role of a guide might also have been less expensive equivalent of more valuable domesticated animals. In addition, he considered another case – a double cattle burial in a straight position in front of the grave of the dead could have symbolized a pair of oxen harnessed to the yoke. Such a possibility is also pointed out by Jażdżewski (oral information from Gabałówna 1958, 96). Individual burials, just as it was done previously, Behrens dealt primarily as an expression of the worship of animals, and not as a sacrifice to the divine forces – on the contrary to Sulimirski. He explained in a way that burying an animal in the cemetery, in fact the animal had been treated in a similar way as a man, might have pointed to their equal status. Then we could have dealt with the worship of animals – the animal was worshiped and treated in a special way during its life, and after death it was buried in a normal cemetery, among human beings, maintaining a similar ritual. Moreover, Behrens explained the origin of animal burial in two ways: animal burials associated with graves of people came from ancient Egypt, where, by the links through the Middle East, reached Europe. On the other hand, he assumed that the idea of burying the animals individually was founded in Europe in earlier periods – Palaeolithic and Mesolithic periods (Behrens 1964, 82).

Over ten years later, once again, the interpretation of the phenomenon of animal burials was taken up by Zygmunt Krzak. He believed that animals were killed to make a sacrifice. Despite this, he implied that this ritual has lasted almost continuously until today. Offerings made by prehistoric people, and then by the Greeks, Celts, Germans, Slavs, were according to him, the continuation of ritual practices started in ancient Egypt (according to Behrens). The interpretation of this phenomenon the researcher relied on written sources – Rigwedy hymns, Hittite texts and Homer poems. He believed that all three sources point to the utilitarian nature of animal burials. Killing an animal could ensure prosperity, fertility, wealth, etc., in this life and grace in the afterlife. The animals deposited in human graves were offerings to the dead. Individual animal burials were the objects of the sacrifices to the gods (Krzak 1977, 70–77).

Węgrzynowicz did not differ in her interpretations of animal burials from the conclusions drawn by previous investigators of this issue. She was only more sceptical about the idea referred to the burial of favourite animals and their worship. She strongly tended toward the treatment of animal burials as the substitute graves and as a form of sacrifice. She maintained that the archaeological data suggests such interpretive possibilities (Węgrzynowicz 1982, 173–178, 182–186).

What is more, Andrałojć also did not bring anything new to the question of interpretation of the animal burials. She only compiled previous statements about the burials of dogs (Andrałojć 1986, 89–90, 95).

The issue of cattle burials was investigated by Axel Pollex. According to him, the special character of the discovered feature with a buried animal is proved by certain evidences: traces of fire, additional equipment and the particular age of the animal or the treatment of the killed animal. Furthermore, these factors largely determine whether we are dealing with the grave, a sacrifice or grave goods. The researcher also discussed the issue regarding to the importance of cattle in Neolithic Europe. On the one hand, we can believe that the practical use of cattle meant that it became one of the elements of religious beliefs. This in turn caused that the population began to celebrate the rites and rituals, which are reflected in the cattle burials. On the other hand, it can be concluded that the rituals and ceremonies were a reflection of the special status of cattle in the Neolithic belief

system. An interesting hypothesis proposed by Pollex was to linking the cattle burials with the god identifying with the sun. It is inferred from that fact that the solar symbols are on the wagons presented at the famous dish from Bronocice. Such vehicle could be used with harnessed cattle. The next proof would be also circular amber discs discovered in the cattle graves, which decoration, according to some researchers, symbolizes the sun. The researcher has rightly pointed out that after nearly one century, the discussion on the interpretation of animal burials, despite new discoveries, has been slowly disappearing (Pollex 1999, 542–550).

4. Chronology and the general cultural situation in the Early Bronze Age in Central and Eastern Europe

The beginning of the Bronze Age in the Central European scale is dated to around 2400 BC. This was the moment of appearance of the proto-Mierzanowice phase in north of the Carpathians, and the Makó-Kosihy Čaka culture in the Carpathian Basin. These units had finished the duration of an earlier period, i.e. the Neolithic (Kadrow 2001, 41). However, it should be remembered, that in some territories there were still the late phases of the Eneolithic cultures which survived, namely the Corded Ware culture and the Bell Beaker culture (Kadrow 2001, fig. 9 and 10). The decline of the Early Bronze Age is associated with the end of the duration of the Únětice culture, which accounts for the year around 1600BC (Kadrow 2001, fig. 10). The oldest section of the Early Bronze Age in Central Europe is equal to the period of A1 by P. Reinecke chronology. It is a period called BrA1a and its dates back to the years 2350 to 1950 BC (Kadrow 2001, 57). The next period is BrA1b, which lasted between 1950 and 1700 BC (Kadrow 2001, 59). The last period of the Early Bronze Age is called BrA2 and was from the years 1700 to 1600 BC (Kadrow 2001, 63).

In the initial phase BrA1a, the southern part of the Carpathian Basin was inhabited by the Vučedol culture, which developed even at the end of Eneolithic period in the river valleys: the Sava, Drava and Danube (Machnik 1987, 41). North-eastern part of the Carpathian Basin was taken up by the population of the Nyírség culture (Kadrow 2001, 59). This community existed on lands in the basin of the Tisza and Bodrog rivers on the Carpathians outskirt and the Transylvanian uplands and

mountains (Machnik 1987, 44), which is on the border of Hungary-Romania-Ukraine. The rest of the territory in the phase BrA1a was an area of the complex of Makó-Kosihy-Čaka cultures (Kadrow 2001, 59). This unit covered the north-central part of the Carpathian Basin, including the southern foothills of the Western Carpathians (Machnik 1987, 54) so almost the whole area of modern Hungary (with the exception of southern Transdanubia), south-western Slovakia, neighbouring Lower Austria and northern Serbia (Kadrow 2001, Fig. 13). While the areas of Transylvania and part of the Wallachian Plain, so called Oltenia, were taken by the Schneckenberg-Glina III culture (Machnik 1987, 11), which developed throughout the whole BrA1a phase (Kadrow 2001, 59).

Even during the first phase BrA1, the place of the Makó-Kosihy-Čaka culture was taken partially by the Nagyrév culture (Kadrow 2001, 59), which survived until the end of the Early Bronze Age (Kadrow 2001, 63). It covered the south-western part of the Great Hungarian Plain and the northern part of Transdanubia. The centre of this area was the river valleys of the middle Danube and middle Tisza (Machnik 1987, 96). Another cultures, which occurred after the end of the complex of Makó-Kosihy-Čaka cultures are: the Samogyvár-Vinkovci, Kisapostag, Hatvan and Pitvaros (Kadrow 2001, 59). Taking into account all of them, only the Hatvan culture still evolved in BrA1b phase, which corresponds to the middle Bronze Age in the Hungarian periodization (Kadrow 2001, 59). This culture occupied the northern part of the Great Hungarian Plain, between the Danube and the Tisza Rivers (Kadrow 2001, fig. 14, 15). The Pitvaros (or Maros) culture included lands from the south of the Nagyrév culture, i.e. the lower basin of the Marusza river and around its mouth to the Danube (Machnik 1987, 106) so on the borders of modern Hungary, Romania and Serbia. The Samogyvár-Vinkovci culture stretched from southern Transdanubia and the river valleys of the Drava, Sava and Danube, to Balaton Lake in the north (Machnik 1987, 114), which is today south-western Hungary, eastern Croatia (Slavonia), northern Serbia and north-eastern Bosnia and Herzegovina. In addition, the Kisapostag culture took the area of the river valleys of the Danube and Drava from Lake Balaton to the Little Hungarian Plain, and at the turn of the early and the older period of the Bronze Age – the whole area of the river valleys (Kadrow 2001, fig. 14, 15).

On the areas located to the north and northeast and partly northwest part of the Carpathians Arch, it developed the Circum-Carpathian Epi-Corded Ware cultural circle, defined by Jan Machnik in the sixties of the twentieth century. It consisted of: the Mierzanowice culture (including the Veselé type and the so-called Gródek-Zdołbica culture), the Nitra, Košťany and Strzyżów cultures (Kadrow 2001, 42). The beginning of the Mierzanowice culture is dated to the phase BrA1a (Kadrow 2001, 59). During BrA1b the local groups of IV phase of this culture developed: Szarbia, Samborzec and Pleszów groups. The Giebułtów group crystallized in phase BrA2 (Kadrow 2001, 63). The Mierzanowice culture reached its greatest territorial extent during the earlier phase, when it consisted of areas of western Slovakia and the north-eastern part of Moravia, the whole Upper Silesia, the Małopolska Upland, the Sandomierz Basin and the Lublin Upland, to Volhynia and the upper Dniester River, reaching the north Mazovia, Podlakhia and Polesia (Kadrow, Machnik 1997, 45, 47).

Another culture is the Nitra culture, which the oldest phase came from the late phase of BrA1a period (Kadrow 2001, 59). Classical and late phase are dated to BrA1b (Kadrow 2001, 63). Its coverage included the north-eastern part of Moravia and western Slovakia, mainly in the valley of the Vah and Nitra rivers (Kadrow 2001, fig. 15). All phases of the Košťany culture developed during BrA1b (Kadrow 2001, 59). The population of this culture occupied the Košice Basin, the areas in contemporary Slovakia (Kadrow 1997, 81). The last cultural unit from the Circum-Carpathian area is the Strzyżów culture, which was created during BrA1b and lasted perhaps until BrA2 on a limited territory (Kadrow 2001, 63). It took a relatively small area of the Lublin-Volhynia loess belt, more or less on the stretch from the Wieprz to Horynia rivers (Głosik 1968, 16).

The Únětice culture is the next one, already mentioned in the beginning, the Early Bronze Age cultural unit, which was developed from the beginning BrA1 until the end of BrA2, that means throughout the Early Bronze Age (Kadrow 2001, 59). Its greatest territorial extent, during the classic phase, is dated to BrA1b. During this period, the culture occupied Moravia, together with a part of Lower Austria and southwestern Slovakia, central, eastern and partly southern Bohemia, Saxony, Upper and Lower Lusatia, Thuringia and the areas around Halle

and Magdeburg, Middle and Lower Silesia and the southern part of Wielkopolska (Gedl 1989, 410).

The older phases of the Věteřov culture are dated to the stage BrA2 (Kadrow 2001, 63). This unit developed in the southern and central Moravia and neighbouring part of Lower Austria (Gedl 1989, 455).

From the end of the early Bronze Age the Nowa Cerekwia group also comes. Its territory included a small area of the Głubczyce Upland, in the valley of the Troja river (Gedl 1989, 456).

In Pomerania there are following the Early Bronze Age cultures: the Dobre group, the Iwień and the Grobsko – Śmiardów cultures. The Dobre group (or Kujavian group) developed in the Kujavian region and in the eastern part of Wielkopolska. It combined the features of the Mierzanowice and proto-Únětice cultures (Machnik 1978, 113). The Iwień culture occupied Kujavian area with the eastern Wielkopolska, Chełmno Land and the southern part of the Gdańsk Pomerania (Machnik 1978, 119). In contrast, the Grobsko – Śmiardów culture included almost the whole area of Pomerania (except the southern part of the Gdańsk Pomerania) and the north-western Wielkopolska (Machnik 1978, 128).

5. Animal burial – the definition and the division

An animal burial is one of the components of a wider phenomenon, which we define as the animal deposits (Fig. 1). It includes all forms of animal residue remains. Apart from animal burials there are the following categories of finds beyond topic of this paper: the animal remains of post-consumption and waste character, admixture of animal bones in human graves and offerings to features. The most important criteria for distinguishing the mentioned above types of deposits, which were taken by me in the analysis of determining the character of individual finds, will be briefly discussed below.

The first group of animal deposits are the remains of post-consumption and waste character, which are the most common category of archaeological materials (Lasota-Moskalewska 2008, 13). They are associated with settlement features. These remains show the signs of cutting up and other treatments resulting from the fact that the food was being prepared (Węgrzynowicz 1982, 19). Whole bones are derived mostly from worthless parts of the body, such as lower sections of the

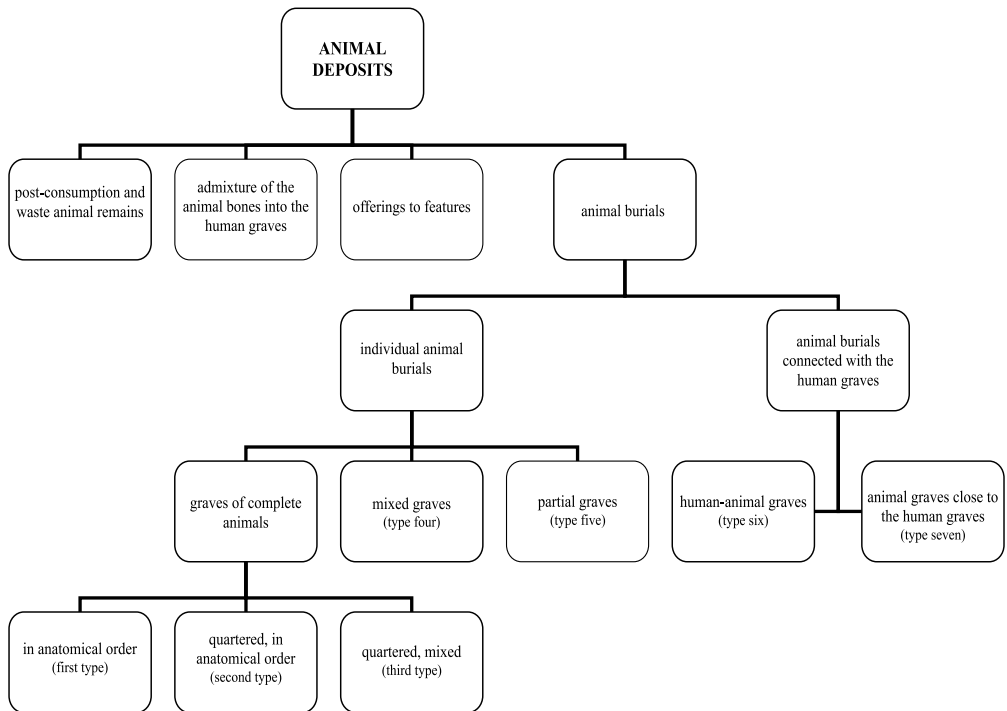

Fig. 1. Diagram of the animal deposits

Ryc. 1. Schemat depozytów zwierzęcych

lower limbs. Bones from the valuable parts of carcasses are discovered in fragments, more or less fragmented (Lasota-Moskalewsa 2008, 13). Post-consumption remains may be burned or charred, or bear the traces of heat without contact with fire (Lasota-Moskalewsa 2008, 15). Moreover, the animal remains could be deposited also for practical reasons, and they were able to play the pantry stocks role (consisting of whole animals or larger fragments) (Węgrzynowicz 1982, 19), or utilitarian reasons (burying dead animals) (Węgrzynowicz 1982, 21).

We are talking about the human grave with admixture of animal bones if the animal remains are represented by a much smaller number of fragments of bones than the bones of the human skeleton (Węgrzynowicz 1982, 27). The discovered additives are often shoulder bones or larger fragments of valuable in meat parts of carcasses. An example of this procedure would be a fairly widespread custom of inserting the cattle blades into the graves of the dead practiced by the population of the Únětice culture, such as the cemetery in Tomice, where the

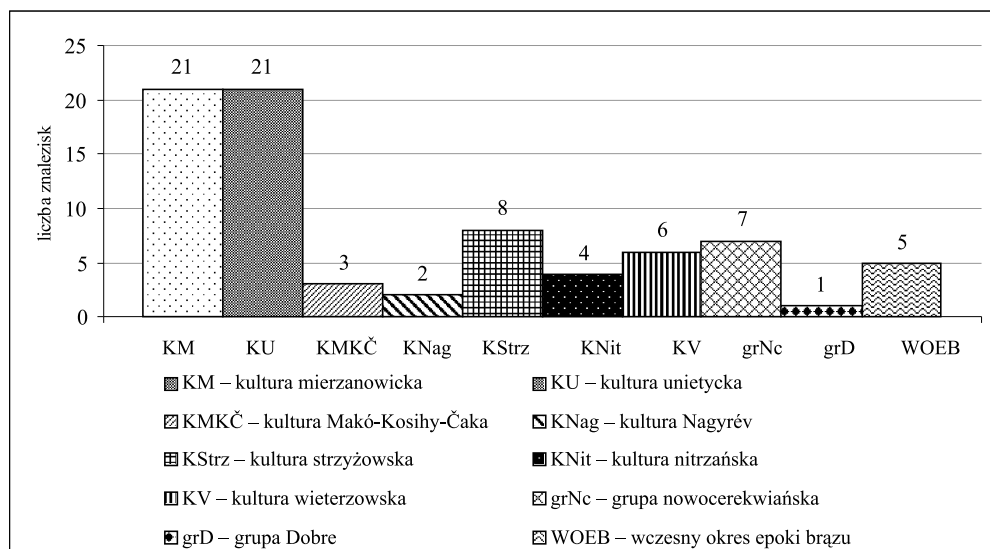

Fig. 2. The number of animal burials in successive Early Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe (KM – Mierzanowice culture; KU – Únětice culture; KMKČ – Makó-Kosihy-Čaka culture; KNag – Nagyrév culture; KStrz – Strzyżowska culture; KNit – Nitra culture; KV – Veterov culture; grNc – Nowa Cerekwia group; grD – Dobre group; WOEB – Early Bronze Age)

Ryc. 2. Liczba pochówków zwierzęcych w poszczególnych kulturach wczesnobronzowych na terenie Europy Środkowo-Wschodniej

cow's shoulder blades were found in 8 graves (Romanow 1973, 132). Fragments of animals placed in a human grave could be for example grave goods or waste after the funeral feast (more Węgrzynowicz 1982, 186–189 and 203–207; Makiewicz 1987a, 242).

Offerings to features are associated with residential features in the settlements. Animal remains, often belong to one individual, are discovered under the home structures (i.e. made during the building erection) (Węgrzynowicz 1982, 148). The finds under the house no. V / 1, might be an example within the tell of the Jászdózsa-Kápolnahalom mound culture in Hungary, where a dog was discovered as an offering (Vörös 1996, 69). Another possibility was to deposit a sacrifice beneath the fireplace, or under the defence structure, such as a palisade, as it also happened on Jászdózsa tell, but in the classical phase of the Hatvan culture, where the skulls of about 12 wild animals were discovered (Stanczik 1982, 384).

By an animal burial I mean the animal(s) deposited intentionally in the pit or the grave by a man (Węgrzynowicz 1982, 26; Andrałojć

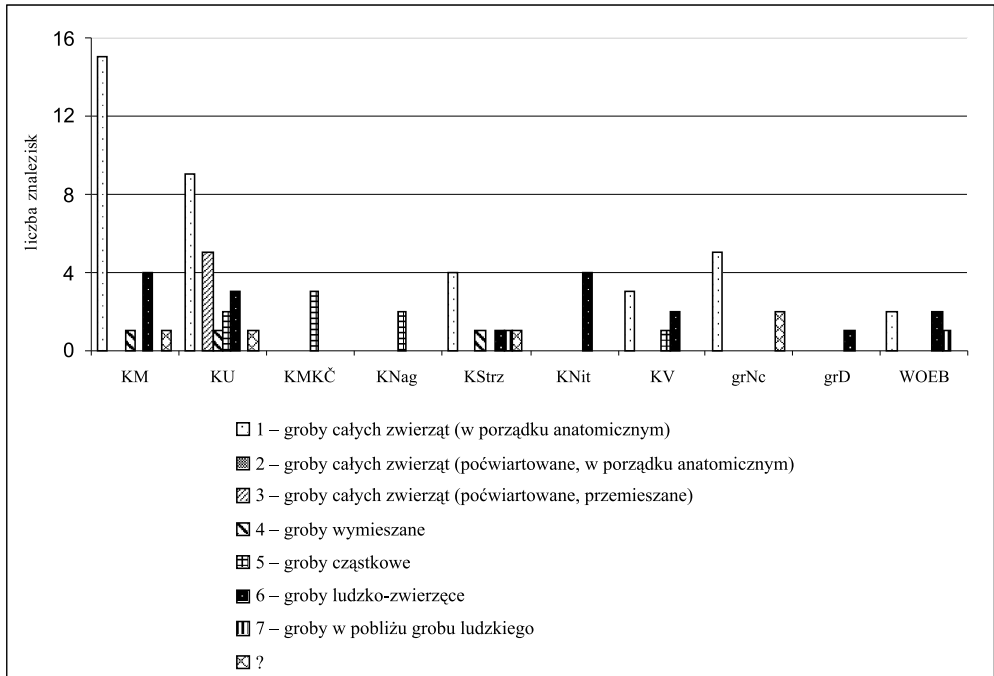

Fig. 3. Types of the animal graves in successive Early Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe. 1 – graves of complete animals (in anatomical order); 2 – graves of complete animals (quartered, in anatomical order); 3 – graves of complete animals (quartered, mixed); 4 – mixed graves; 5 – partial graves; 6 – human-animal graves; 7 – animal graves close to the human graves; ? – undetermined

Ryc. 3. Udział poszczególnych typów pochówków zwierzęcych w kolejnych kulturach wczesnobronzowych na terenie Europy Środkowo-Wschodniej

1986, 3) when the find does not meet the criteria for other forms of animal deposits.

Such features should be characterized by extraordinary procedure, for which there is no practical justification. Moreover, the facts will be repeated in the same or similar form in a given area over a specified time interval. The aspects of these finds must also prove that they arose as a result of intentional actions (Węgrzynowicz 1982, 21). This should be understood that the burial was the result of deliberate and conscious activity of a man. The examples of such properties include: lack of post-consumption evidence on the bones, a way of placing the body and the possible orientation of it according to the main parts of the world, additional equipment, a location of the dead animal within a human grave or its immediate vicinity (Węgrzynowicz 1982, 26).

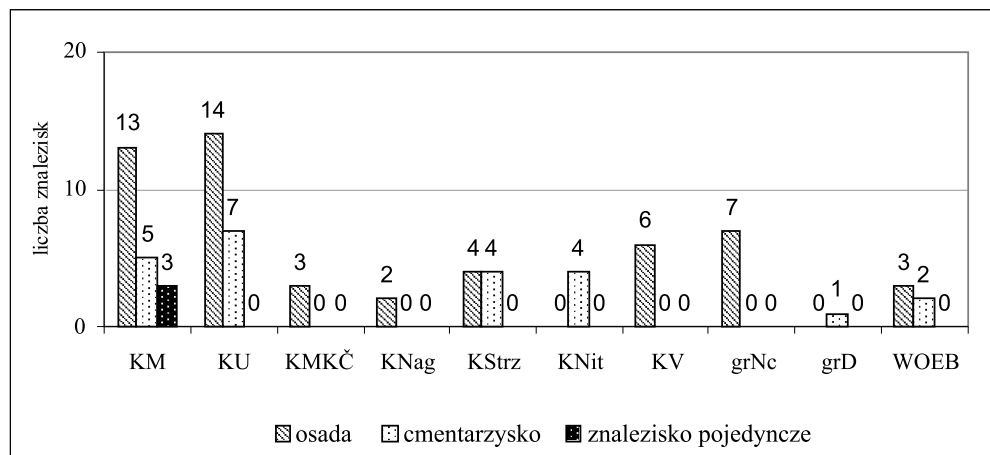

Fig. 4. The number of animal burials depending on the place of find in successive Early Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe (settlement, cemetery, single find)

Ryc. 4. Liczba pochówków zwierzęcych w zależności od miejsca znaleziska w poszczególnych kulturach wczesnobrązowych na terenie Europy Środkowo-Wschodniej

It should be added here that the analysis of individual burials should take into account the possible effects of post-mortem processes and post-depositional processes influencing the dead, buried animal. It is clear, that if such processes had a very strong character, the effects of intentional human actions will not always be clear and legible during the excavations. That is why, it much depends then on the other contexts of the feature.

Animal burials can be divided into two main groups: individual animal graves and animals graves which are clearly connected with the human burials.

A further classification of independent animal graves has been done considering a way of deposit of the animal skeleton. And it can be led to the following results: graves of complete animals, mixed graves and partial graves.

Within the graves of complete animals, an individual could be buried in a complete form, or previously deprived of small pieces of the skeleton, such as pedicles (Węgrzynowicz 1982, 26). For this type of burial we include the animals arranged in anatomical order (first type), quartered, but arranged according to their anatomy (second type), or quartered and mixed (third type), which means that they are placed in

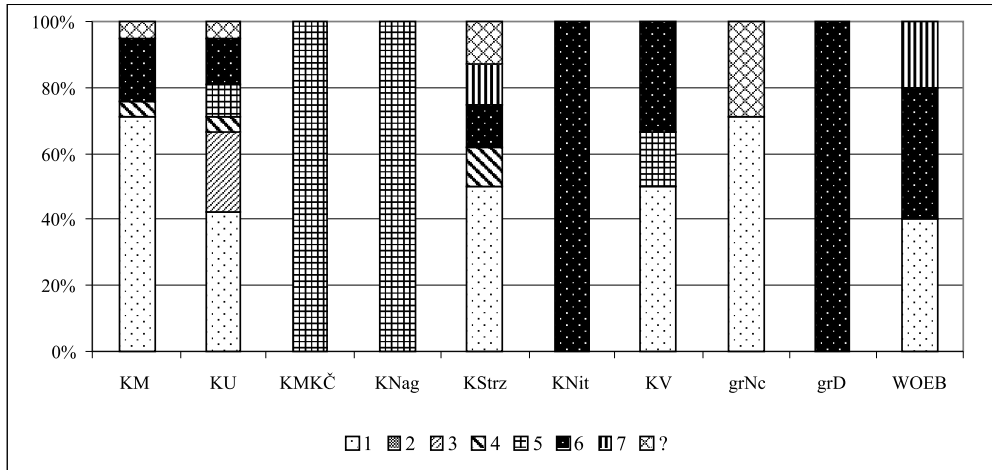

Fig. 5. The percentage of each type of the animal graves in successive Early Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe

Ryc. 5. Procentowy udział poszczególnych typów pochówków zwierzęcych w kolejnych kulturach wczesnobrązowych na terenie Europy Środkowo-Wschodniej

different parts of the pit without the preserved anatomical system. It should be remembered that the fragmentation of the remains may not only be caused by an intentional human action, but also by natural reasons, such as destructive environmental factors for example soil, water, vegetation and rodent activities (Abłamowicz, Kubiak 1999, 8).

To the mixed graves (type four), we include these features in which next to complete individuals there were also fragments of skeletons of other animals (Szmyt 2006, 5).

When only certain parts of the animal were deposited, such as the skull itself, or fragments of the skull and limbs, we define such kind of the burial as an animal partial grave (type five) (Węgrzynowicz 1982, 26).

The second general type of animal burials includes human-animal graves and animals placed close the human graves.

When in a human grave there were discovered the animal remains coming from the complete individuals or slightly incomplete only, then such a feature is called a human-animal burial (type six).

It is also possible that the animal was buried not in a human grave, but in its immediate vicinity in such a way that there is a visible clear link between these features, for example, next to the legs of the dead. Then we are talking about an animal burial close to the human grave (type seven).

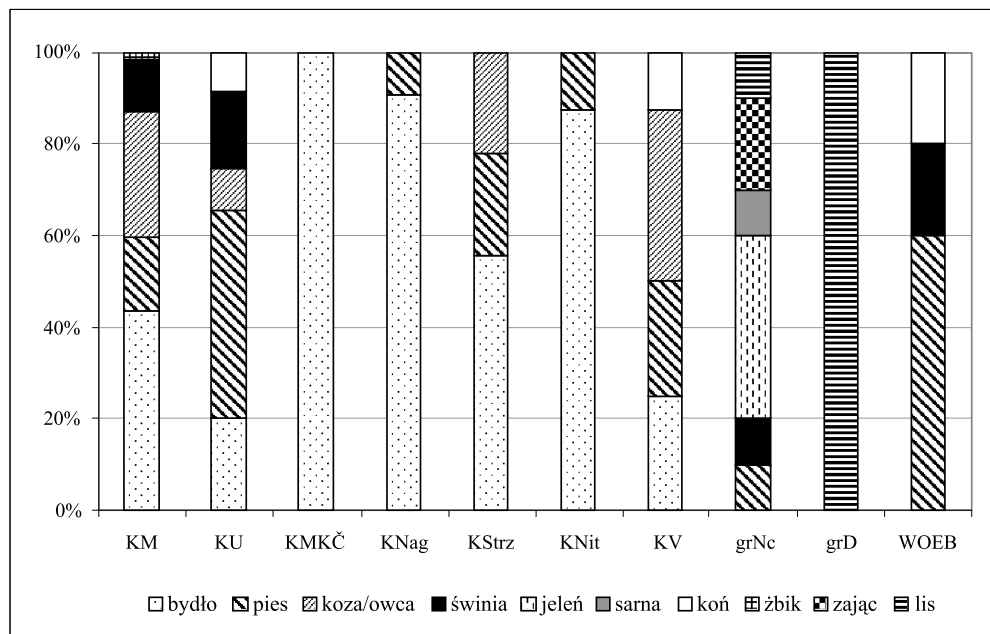

Fig. 6. The percentage of the species in successive Early Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe (cattle, dog, goat/sheep, pig, deer, roe deer, horse, wildcat, hare, fox)

Ryc. 6. Procentowy udział poszczególnych gatunków zwierząt w kolejnych kulturach wczesnobrązowych na terenie Europy Środkowo-Wschodniej

In the case of animal burials it is also possible to register the admixture, which means a few (or more than a few) of bone fragments of other species that are not related to each other anatomically.

A separate issue is an incomplete picture of the data we need, available in materials or literature that creates a number of difficulties in determining the exact nature and interpretation of some finds. In older records we can sometimes find only a brief note about the discovery of an animal burial, sometimes even without giving its precise location within the site, not to mention the way of placing the body and morphological data of the individual which are essential in the interpretation. Sometimes there is also the problem with cultural affiliation of a burial (Andrałojć 1986, 6). Another inconvenience is the lack of anthropological analysis of human remains from some of the graves, which do not let us conduct a full research on the relationship between for example the age or the gender of the deceased man and

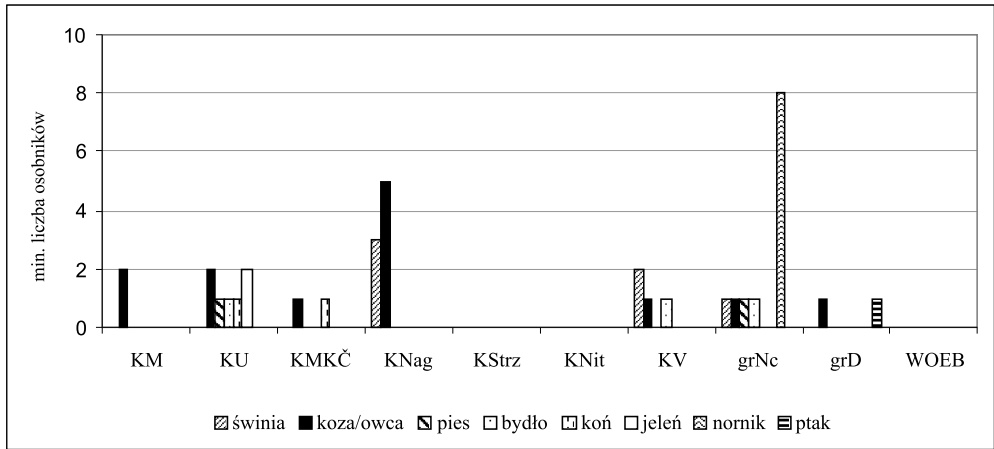

Fig. 7. Animal's admixture (minimum number of individuals) within the animal graves in successive Early Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe (pig, goat/sheep, dog, cattle, horse, deer, vole, bird)

Ryc. 7. Domieszka zwierzęca (minimalna liczba osobników) w grobach zwierzęcych w kolejnych kulturach wczesnobrązowych na terenie Europy Środkowo-Wschodniej

his accompanied animal (Abłamowicz, Kubiak 1999, 15). The above mentioned difficulties will be always indicated when the various issues are discussed as well as in the next chapter of my work considering the description of all finds.

6. Catalog

6.1. The Mierzanowice culture

Within the settlement at the site "Babia Góra" in Iwanowice, district Krakow, małopolskie voivodeship there were up to 13 discovered features with animal burials.

(1) Feature No. 5 (grave VIII; trench IIa) is poorly distinguished from the surrounding earth. In the pit, next to human bones, there was also a dog skeleton. The bone material was lost (Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000, 260).

(2) Feature No. 14 (trench IIa) was completely destroyed in the upper part. At a depth of 0.70–0.90 m there were the cattle bones. These included the skull, the right side of the mandible with teeth, some vertebrae, bones of the left lower limb, the left humerus. They belonged to one of the female individual at the age of 2.5 years. In ad-

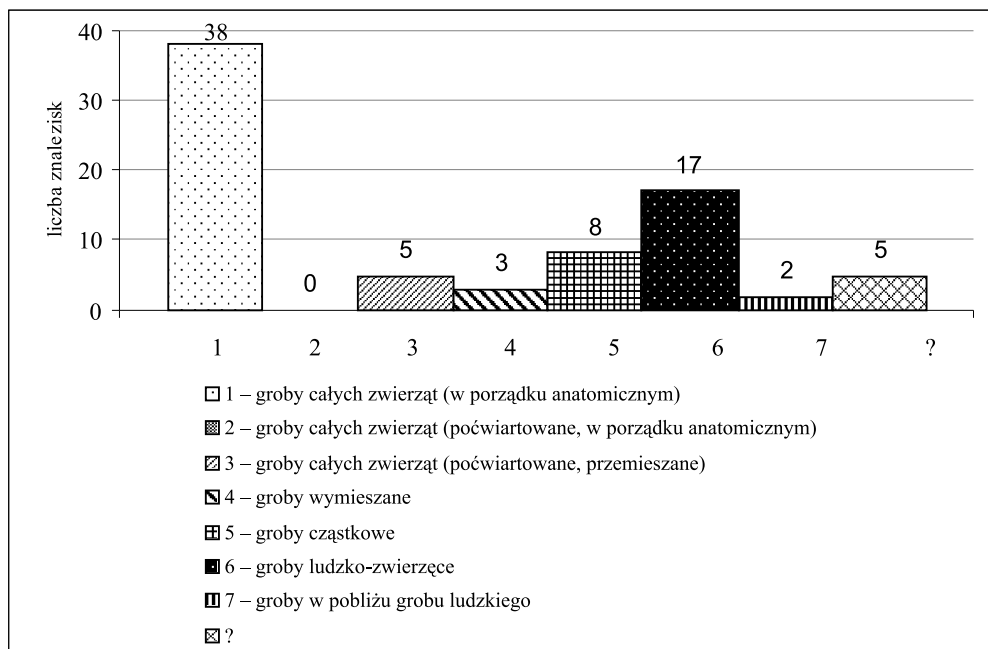

Fig. 8. The number of animal burials of various types in the Early Bronze Age in Central and Eastern Europe 1 – graves of complete animals (in anatomical order); 2 – graves of complete animals (quartered, in anatomical order); 3 – graves of complete animals (quartered, mixed); 4 – mixed graves; 5 – partial graves; 6 – human-animal graves; 7 – animal graves close to the human graves; ? – undetermined

Ryc. 8. Liczba znalezisk pochówków zwierzęcych poszczególnych typów we wczesnym okresie epoki brązu na terenie Europy Środkowo-Wschodniej

dition, there were 10 pieces of pottery in the pit (Kadrow, Makowicz-Poliszt 2000, 260).

(3) The trapezoidal feature number 37 (trench Ia) (Fig. 27), at a depth of 0.30–0.80 m, it was recorded almost a completely preserved skeleton of a cow. The animal was placed in anatomical order in the northeast – southwest direction, on the right side. Limbs were crouched and the head was strongly bent backwards towards the north. Its age is set at 2.5 years. The skull is preserved in a very bad condition. In addition, there were fragments of pottery recorded in the pit. The find is dated to the late phase of the Mierzanowice culture (Kadrow, Makowicz-Poliszt 2000, 261, fig. 3).

(4) Feature No. 61 (trench Ia) (Fig. 29) also had a trapezoidal profile. At a depth of 1.10–1.30 m there were two cattle skeletons lying in anatomical order, in the northeast – southwest direction. The first

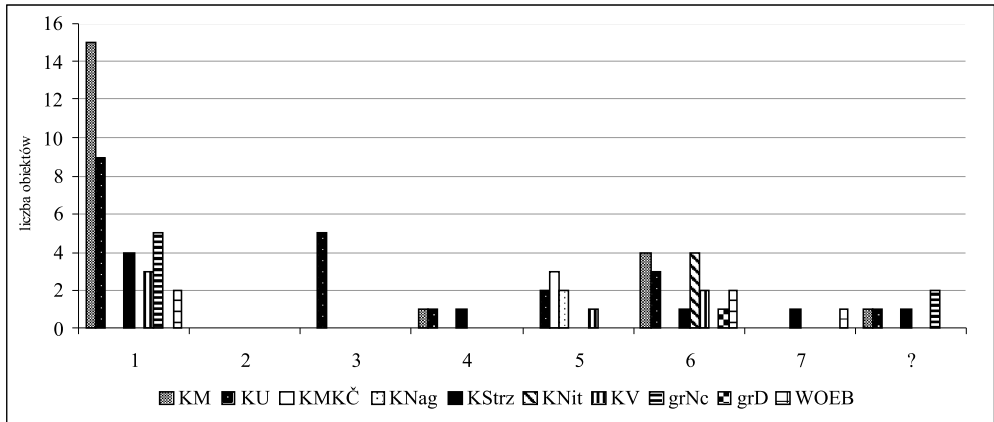

Fig. 9. The number of each type of animal burials among the Early Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe

Ryc. 9. Liczba grobów zwierzęcych poszczególnych typów w kolejnych kulturach wczesnobrązowych na terenie Europy Środkowo-Wschodniej

cow was placed on the right side with its head to the south, the hind legs were joined and straightened. The forelegs were crushed by a second cow, which was placed next to it, but on the left side, in the opposite direction. The head was bent back to the north, it was touching the first animal's hind legs, and the rump was touching its mandible. Hind limbs were arranged in a straddle position, the forelimbs were strongly crouched. The first cow was with calf. The remains of the foetus discovered among the bones of the pelvis are the evidence of this fact. The remains of the first cow were only partially preserved, with a shortage of some bones of the forelegs. At death, the animal was 4 years old. The skeleton of the second cow was preserved almost in its entirety. Its age is set at 2.5–3 years. Some of the bones of both cows showed the signs of burns: some vertebrae, the ribs and the forelimb bones of the first cow and the mandible and some bones of the hind limbs of the second cow. Moreover, there were 71 pottery fragments in the primary fill (Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000, 260–262, fig. 5 and 6). The feature is dated to the late phase of the Mierzanowice culture (Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000, 263–264).

(5) Feature No. 81 (trench IIg) had a diameter of 3.10 m and the trapezoidal profile 1.80 m deep. At a depth of between 1.50 m and 1.70 m it was discovered a partially preserved cattle skeleton. There were no some of the vertebrae, the ribs, the pelvic fragments, bones of up-

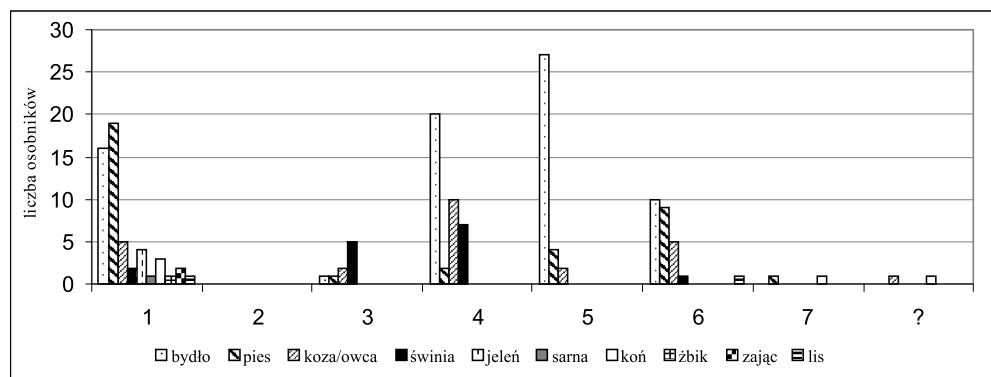

Fig. 10. The minimum number of species in the following types of animal burials in the Early Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe (cattle, dog, goat/sheep, pig, deer, roe deer, horse, wildcat, hare, fox)

Ryc. 10. Minimalna liczba osobników poszczególnych gatunków zwierząt w kolejnych typach pochówków zwierzęcych we wczesnym brązie na terenie Europy Środkowo-Wschodniej

per and lower limbs. The animal was defined as a male at the age of 4–5 years. Almost all the bones showed the signs of burns. Moreover, there were reported more than 200 pieces of pottery. The find is dated to the classical phase of the Mierzanowice culture (Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000, 265–266).

(6) Feature No. 138 (trench IIf) is a shallow pit with no clear outline. It probably contained a partially preserved skeleton of a dog. However, the bone material was lost, and there are no accurate information (Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000, 266).

(7) Feature No. 430 (trench IIX) (Fig. 30) had a basin shape, 2.40 m in diameter and 1.30 m deep. It included the remains of two animals. The first skeleton belonged to a cow, which was placed on the right side, towards the northeast – southwest, with strongly bent legs, and the head bent backward and twisted in a southern direction. Its age is set at 3.5–4 years old. The skull of the animal was extremely poorly maintained. In addition, close to the remains of a cow there were the remains of the foetus. Below, at a depth of 1.10–1.20 m, the researchers discovered the other remains, the goat this time, also poorly preserved. The researchers recorded some of the vertebrae, both scapulas, parts of the hind and forelimbs bones. The age of the animal was determined to 3–4 months. In addition, in the feature it was found a fragment of the sheep skull at the age of 1.5–2 years, which was wearing the traces

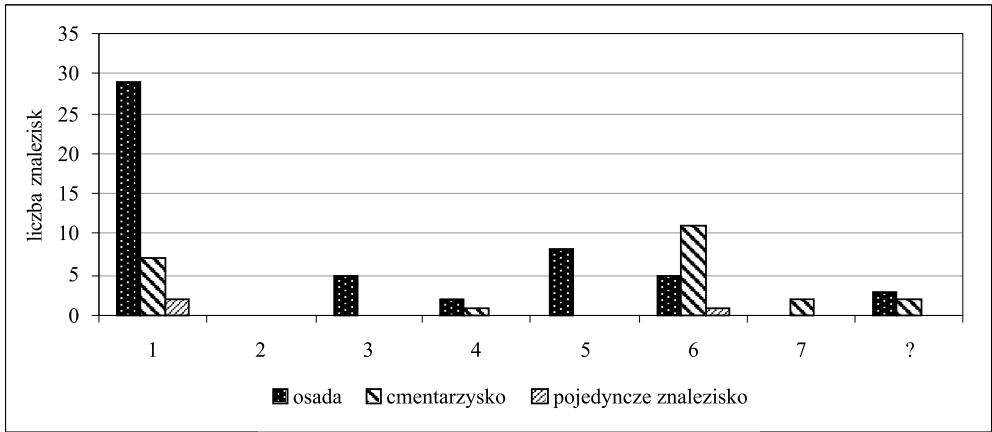

Fig. 11. Types of animal burials according to the place of find in the Early Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe (settlement, cemetery, single find)

Ryc. 11. Typy pochówków zwierzęcych w zależności od miejsca znaleziska we wczesnym okresie epoki brązu na terenie Europy Środkowo-Wschodniej

of burns and a few fragments of pottery. The feature can be broadly dated as the Mierzanowice culture finds (Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000, 267, fig. 9).

(8) Another pit with the trapezoidal profile is the feature No. 470 (trench IIx) (Fig. 28) with a diameter of 2.40 m and 1.90 m deep. At a depth of 1.80 m it was recorded almost an adult skeleton of a wildcat. The animal was placed on the right side in the direction north-west – southeast with the head oriented to the west. The hind legs were slightly bent and arranged in a straddle position. Additionally, the researchers recorded 45 pieces of pottery in the fill, which indicate the classical phase of the Mierzanowice culture (Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000, 267–268, fig. 10).

(9) Feature No. 471 (trench IIx) (Fig. 31) had a diameter of 3.00 m, 0.80 m of a depth and a trapezoidal profile. It was discovered with a completely preserved cattle skeleton (missing only the right humerus). The animal was placed on the right side with its head strongly bent and facing east. The hind limbs were crouched and the forelimbs were stretched along the trunk. It was a male individual aged 4–5 years. In addition, there were 12 pieces of pottery in the pit. The feature is dated to the classical phase of the Mierzanowice culture (Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000, 268, fig. 11).

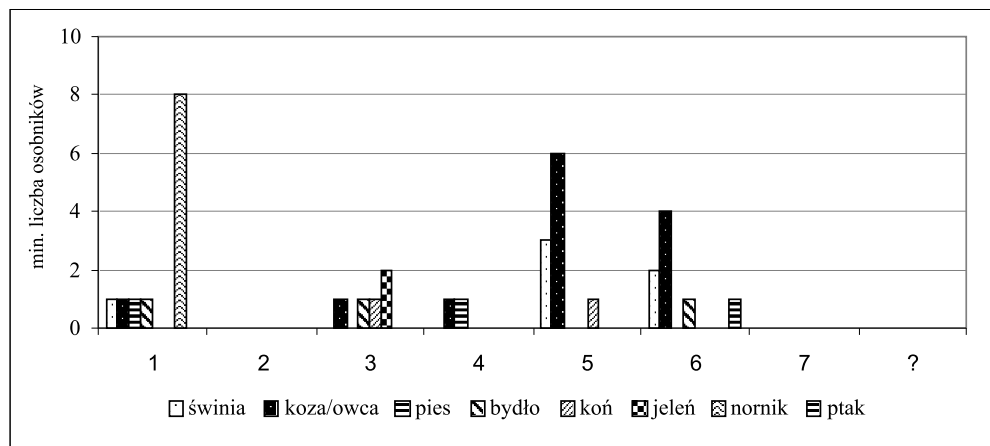

Fig. 12. Animal's admixture (minimum number of individuals) within each type of animal graves in the Early Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe (pig, goat/sheep, dog, cattle, horse, deer, vole, bird)

Ryc. 12. Domieszka zwierzęca (min liczba osobników) w poszczególnych typach pochówków zwierzęcych we wczesnym okresie epoki brązu na terenie Europy Środkowo-Wschodniej

(10) Feature No. 486 (trench IIy) (Fig. 32) had a basin shaped outline, diameter 1.60 m and a depth of 0.50 m. There was a partly preserved skeleton of the goat / sheep. There were not mostly central part of the spine and ribs. The animal was placed on the left side, in the east – west direction, with the head oriented to the east. The hind legs were straight and arranged in the light a straddle position. The bone material got lost. Inside the pit it was found three fragments of pottery from the early phase of the Mierzanowice culture, which allows us to define the precise dating of the feature for this period (Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000, 269, fig. 13). What is more, there was a tool made of bone, which was placed instead of the animal horn (Machnik, Dzieduszycka-Machnik 1973, 63; Machnik 1977, 58).

(11) Feature No. 487 (trench IIe2) (Fig. 33), with a basin shaped outline, had a diameter of 2.60 m and a depth of 2.40 m. At a depth 1.70–1.90 m there were two nearly complete cattle skeletons discovered. They were placed with backs parallel to each other in the northeast – southwest direction, but one of it had its head facing northwest and the second one northeast. The animals were arranged partly in the abdominal position, partly on the side. Both skulls were poorly preserved. Moreover, the feature lacked only some small bones of

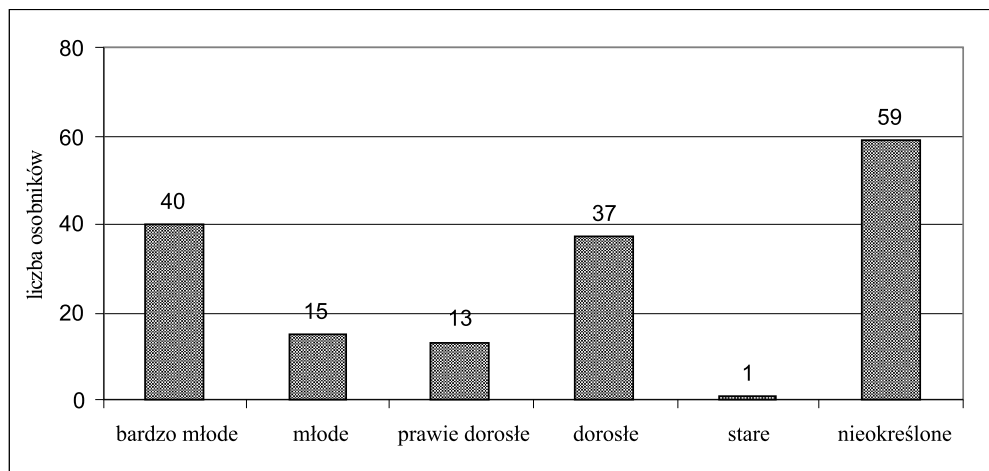

Fig. 13. The number of animals in each age sacrificed to the animal burials in the Early Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe (very young, young, subadult, adult, old, undetermined)

Ryc. 13. Liczba zwierząt w poszczególnym wieku poświęconych w pochówkach zwierzęcych we wczesnym okresie epoki brązu na terenie Europy Środkowo-Wschodniej

the limbs. The first remains belonged to a cow at the age of almost 4 years. The second remains also belonged to a cow, but at the age of 2.5–3 years. In addition, there were 51 pieces of ceramics recorded in the pit (Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000, 269–270, fig. 14). The feature is dated to the late phase of the Mierzanowice culture (Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000, 271).

(12) Feature No. 518 (trench II1) was shallow and without clear boundaries. It was found a partially preserved skeleton of a cow at the age of 3.5 years. The uncovered bones included: the mandible and most of the hind limbs bones. The researchers did not record any ceramic material, which allows us only to assume that this feature was used by the population of the Mierzanowice culture (Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000, 274).

(13) Feature No. 537 (trench IIy1) is a trapezoidal pit with a diameter of 1.70 m and a depth of 1.00 m. It contained a part of the skeleton of a small ruminant. The bone material was lost. In addition, it was recorded a few fragments of pottery in the pit. The feature is dated to the late phase of the Mierzanowice culture (Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000, 274).

In one of single cattle burials, close to the cervical vertebrae and ribs of the animal, it was found a few bone beads (Machnik 1973, 149).

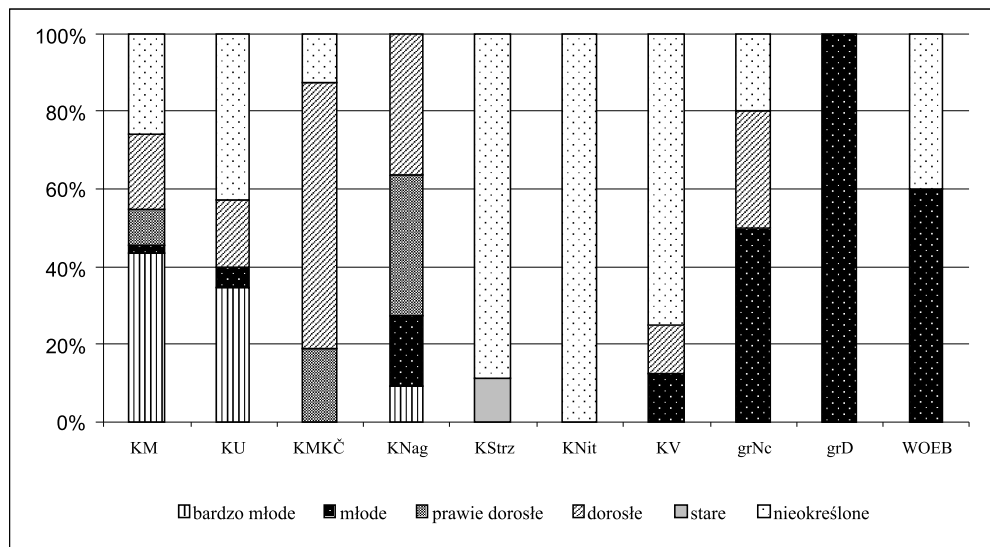

Fig. 14. The percentage of animals in a particular age categories in the Early Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe (very young, young, subadult, adult, old, undetermined)

Ryc. 14. Procentowy udział zwierząt w poszczególnych kategoriach wieku w kulturach wczesnobrązowych na terenie Europy Środkowo-Wschodniej

In addition, in two cases the traces of cuts on their necks were found (Machnik 1977, 58).

Features No. 486 and 537 were discovered in the northern part of the site, number 37, and 61 (both from the late phase) in the south-east. The others, namely No. 5, 14, 81, 138, 430, 470, 471, 487 and 518, were found in the central part of the site (Kadrow, Makowicz-Polisztot 2000, fig. 2).

(14) At the site No. 10 in the village Mosty, district Kielce voivodeship świętokrzyskie, an animal burial was discovered dated to the Mierzanowice culture. The cattle burial was in a stone chamber. Researchers believe that on the basis of the preserved remains of bones, it can be assumed that it was an intentional animal burial. In absence of additional ceramic material, the feature can be described only as the supposed remnant of the Mierzanowice culture populations. Furthermore, approximately 4 m from the feature, there was a little amphora covered with a large wide-mouthed vessel decorated with a cordon under the rim (Dragan 1980, 91).

(15) At the site No. 38 in Mydlów, district Opatów, świętokrzyskie voivodeship, a human-animal burial was discovered, belonging probably

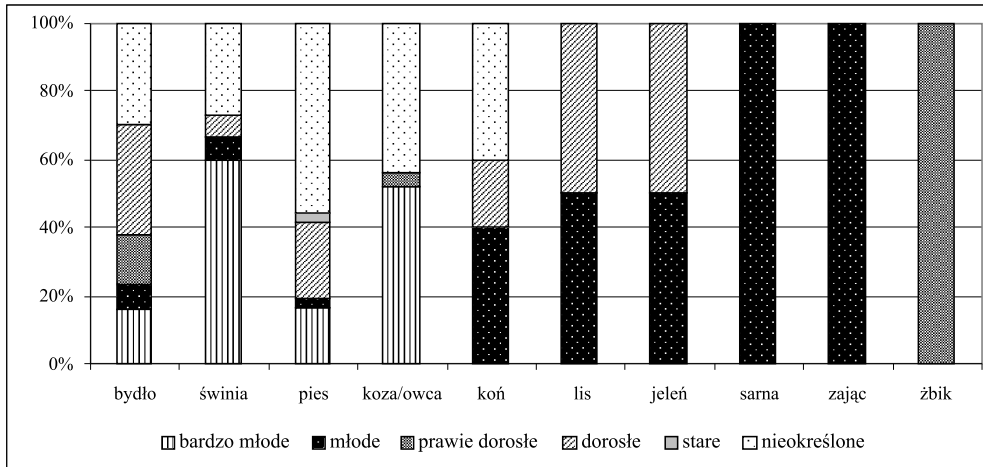

Fig. 15. The percentage correlation between the species and age of the animal in the animal burials in the Early Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe (very young, young, subadult, adult, old, undetermined)

Ryc. 15. Procentowa zależność między gatunkiem a wiekiem zwierzęcia w pochówkach zwierzęcych we wczesnym okresie epoki brązu na terenie Europy Środkowo-Wschodniej

to the people of the Mierzanowice culture (Fig. 43). Feature No. 8 was irregular spherical in the plan with a diameter of approximately 2.00 m. At a depth of 0.22 m a human skeleton was recorded in a crouched position on the right side, with hands put together near his face. The head of the deceased, placed on the stone, was oriented towards the west. The remains belonged to a man aged Maturus. With the deceased there were no grave goods (Bargieł 1991, 26, fig. 1). Beneath, from a depth of about 0.42 m, animal bones were discovered coming from at least four individuals: two dogs and two sheep. The age of dogs is set at 2.5–3.5 years (specimen C) and at 5.5–6 years (specimen D). Under the younger dog skull there were deliberately arranged two sheep mandibles. There was no additional equipment with the remains of animals, apart from small fragments of pottery in the fill dated to the Globular Amphora culture and the Mierzanowice culture (Bargieł 1991, 27, fig. 2). According to the researcher, the human skeletal arrangement, typical for the Mierzanowice culture, suggests that this feature should be associated with this culture (Bargieł 1991, 28).

(16) During the construction work in the village Strzyżów, district Hrubieszów, voivodeship Lublin, an animal burial was discovered accidentally (Fig. 39). Under a thick layer of chernozem of about 0.80

Fig. 16. Üllő site 5, meg. Pest, kist. Monori, Hungary, object 4035. Cattle burial of Makó-Kosihy-Čaka culture, animal bones arranged in layers (after. Kővári, Patay 2005)

Ryc. 16. Üllő stan. 5, meg. Pest, kist. Monori, Węgry, obiekt nr 4035. Pochówek bydłęcy ludności kultury Makó-Kosihy-Čaka, kości zwierzęce ułożone w warstwach (wg Kővári, Patay 2005)

m, a feature was uncovered, circular in plan, with a diameter of about 1.50 m and 0.45 m deep (Gurba 1950, 160). In the central part of the pit, there was a complete skeleton of a small dog, arranged in anatomical order, on the right side, in the east – west direction, with its head towards the east (Gurba 1950, 162). Additionally, in the feature there were two well-preserved vessels recorded on both sides of the animal: a cup in the eastern part of the pit and an amphora in the western part, only 0.90 m apart from each other (Gurba 1950, fig. 2, 161–162). The cultural affiliation, however, was incorrectly determined. The researcher found this feature as remains of the Corded Ware culture (Gurba 1950, 164), but it must be associated with the Mierzanowice culture (Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000, 277).

At the site No. 9 in Szarbia, district Proszowice, voivodeship małopolskie, on the western outskirts of the cemetery of the Mierzanowice culture population there were two features containing animal remains.

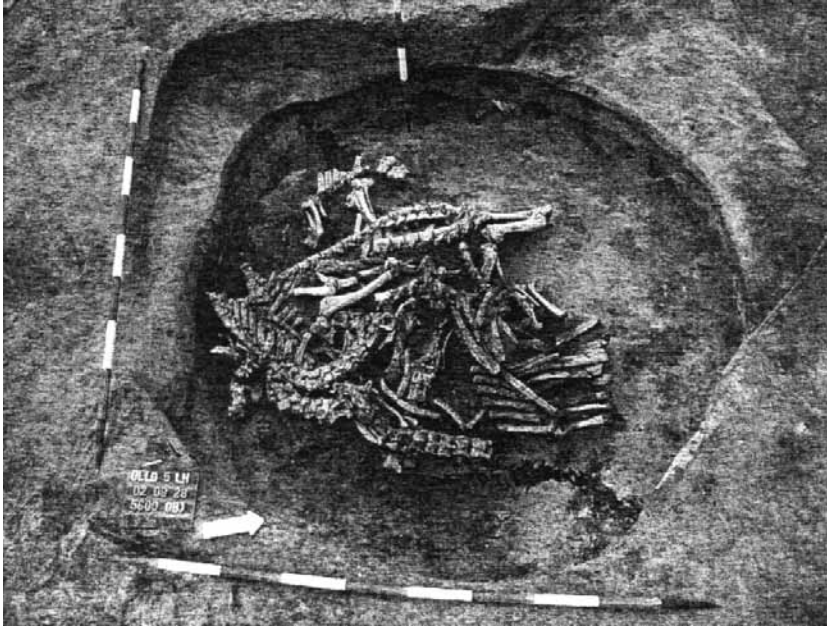

Fig. 17. Üllő site 5, meg. Pest, kist. Monori, Hungary, object 5600. Cattle burial of Makó-Kosihy-Čaka culture, animal remains without limbs and heads, arranged in layers (after Kővári, Patay 2005)

Ryc. 17. Üllő stan. 5, meg. Pest, kist. Monori, Węgry, obiekt nr 5600. Pochówek bydłęcy ludności kultury Makó-Kosihy-Čaka, szczątki zwierzęce bez kończyn i głów, ułożone w warstwach (wg Kővári, Patay 2005)

(17) Feature No. 1/VI (Fig. 40) was roughly square in plan with dimensions of 1.50 x 1.40 m, a profile was trapezoidal in the shape. The remains of a dog, found at a depth of 0.60 m, were in the central part of the pit. The skeleton was damaged and incomplete, but the preserved arrangement can be assumed that the animal was laid down to a pit in its entirety. Another two specimens were uncovered at a depth of 1.00 m. They were buried in the western part of the pit, side by side. The technical drawings show that one of the dogs was placed in a crouched position with the head facing east. The bones belonged to individuals over the age of two. Additional content of the grave was typical settlement material: small pieces of pottery, single animal bones (Baczyńska 1993, 67, Tab. XIII.).

(18) Feature No. 2/VI (Fig. 41) was found next to the feature number 1/VI on the south side. The pit was similar to the oval outline with dimensions 1.20 x 2.30 m. The shape of a profile was trapezoidal and 1.60 m deep. At a depth of 0.60 m four skeletons of young pigs were

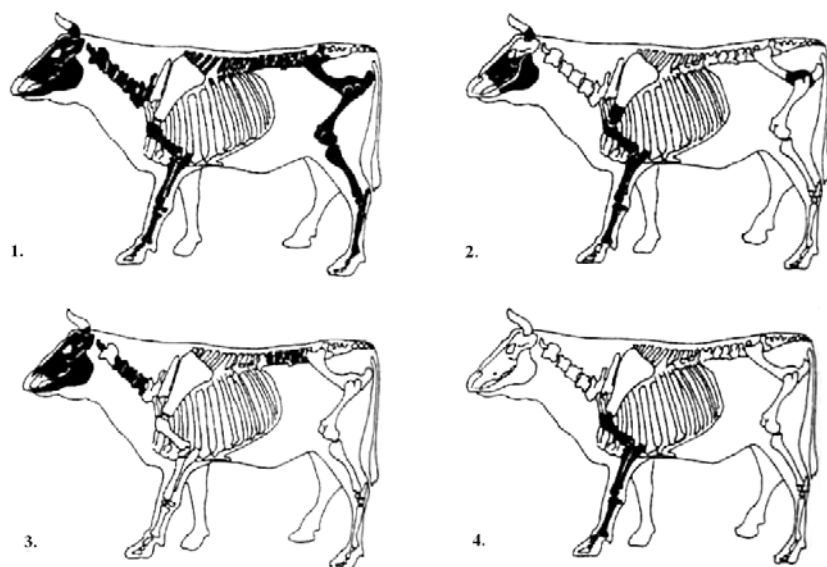

Fig. 18. Soraksár – Botanical Garden, Budapest, Hungary, object 2. Anatomical parts of cattle skeletons: 1 – individual No. 1 and 6; 2 – individual No. 2 and 3; 3 – individual No. 5; 4 – individual No. 4 and 7 (after Vörös 2002)

Ryc. 18. Soraksár – Ogród Botaniczny, Budapest, Węgry, obiekt 2. Anatomiczne fragmenty szkieletów bydłych: 1 – osobnik nr 1 i 6; 2 – osobnik nr 2 i 3; 3 – osobnik nr 5; 4 – osobnik nr 4 i 7 (wg Vörös 2002)

recorded which were lying very close together. Their arrangement suggests that they were originally placed in a triangular container. The age of the animals is identified at 2–4 weeks. Below, at a depth of 1.40 m, in south-eastern part of the feature, cattle bones were found. The animal was placed in the anatomical arrangement, in the east – west direction, with the head facing east. However, the skeleton was incomplete, lacking all limbs, and the skull was deprived of horns. The age of the specimen is identified at 3–4 weeks. In addition, the other cow skeleton was placed next to it, at the age of 5–6 months, and the mandible belonged to the third one at the age of 1.5 years. At the bottom of the pit there were recorded another animal bones arranged in two layers, one above the other. It was possible to isolate 12 complete and 13 incomplete specimens. All of them were deposited along the perimeter of the pit, forming a circle. In the central part of the empty fill there were very little pieces of charcoal. Among all the animals, the researchers distinguished: 5 cows and seven goats / sheep. The remains of cattle belonged to one specimen at the age of 3–4 years, and

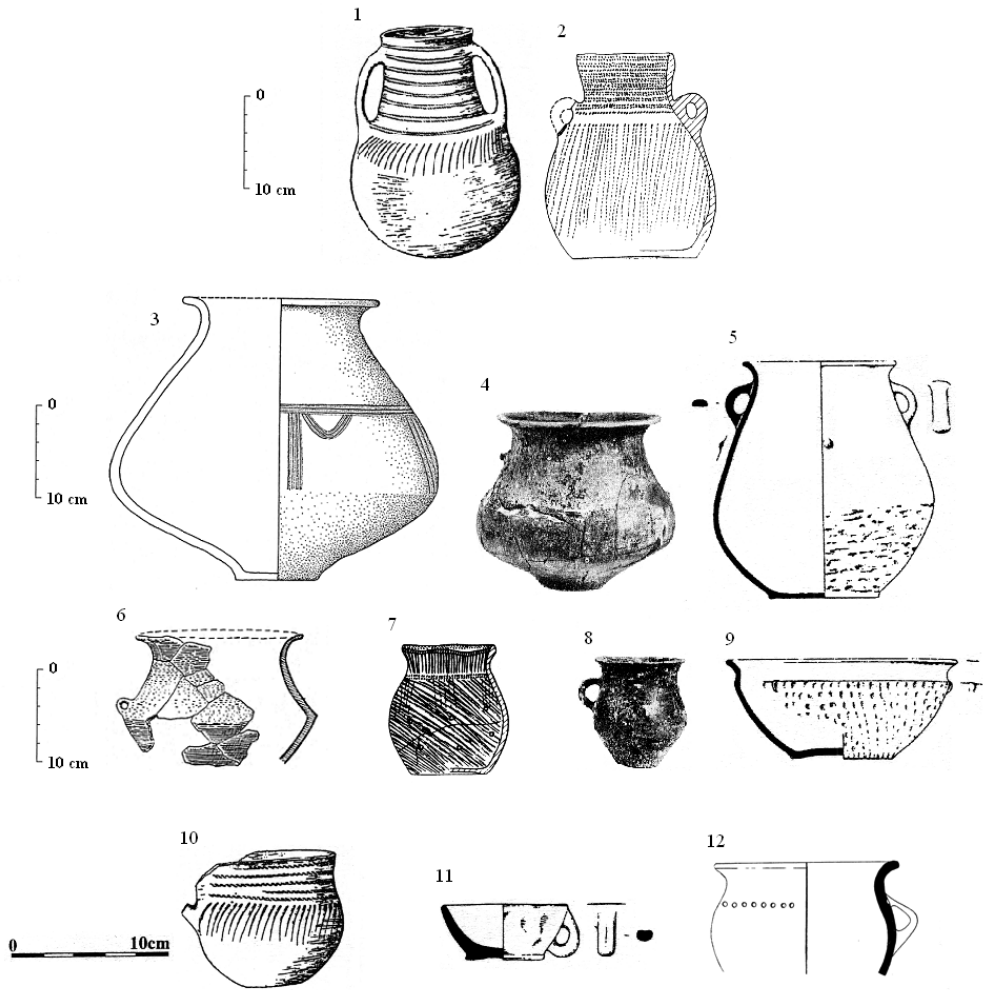

Fig. 19. Pottery discovered within the animal burials in the Early Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe. 1, 10 – Strzyżów; 2, 7 – Hrubieszów-Podgórze, grave 1; 3 – Ludanice-Mýtina Nová Ves, grave 6; 4, 8 – Velký Grob, grave 8 i 50; 5, 9, 11 – Hrádek, object 502; 6 – Nowa Cerekwia, object 92; 12 – Praga, object 3 (after Gurba 1950, Banasiewicz 1990, Batora 2006, Chropovský 1960, Čizmar, Salaš 2005, Kunawicz 1978, Fridrichová 1971)

Ryc. 19. Naczynia odkryte w pochówkach zwierzęcych we wczesnej epoce brązu na terenie Europy Środkowo-Wschodniej. 1, 10 – Strzyżów; 2, 7 – Hrubieszów-Podgórze, grób 1; 3 – Ludanice-Mýtina Nová Ves, grób 6; 4, 8 – Velký Grob, grób 8 i 50; 5, 9, 11 – Hrádek, obiekt 502; 6 – Nowa Cerekwia, obiekt 92; 12 – Praga, obiekt 3 (wg Gurba 1950, Banasiewicz 1990, Batora 2006, Chropovský 1960, Čizmar, Salaš 2005, Kunawicz 1978, Fridrichová 1971)

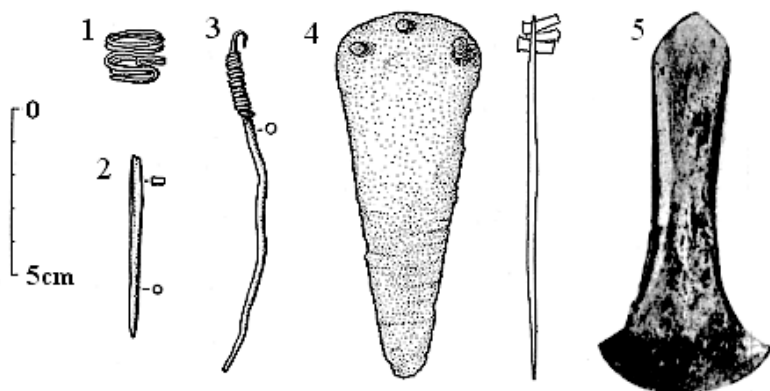

Fig. 20. Metal artefacts discovered within the animal burials in the Early Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe. 1–4 – Ludanice-Mýtina Nová Ves, grave 6; 5 – Velký Grob, grave 8 (wg Batora 2006, Chropovský 1960)

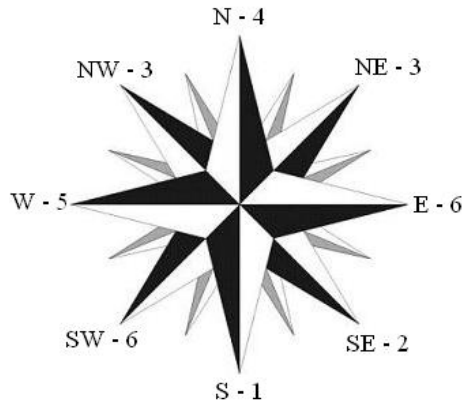
Ryc. 20. Przedmioty metalowe odkryte w pochówkach zwierzęcych we wczesnej epoce brązu na terenie Europy Środkowo-Wschodniej. 1–4 – Ludanice-Mýtina Nová Ves, grób 6; 5 – Velký Grob, grób 8 (wg Batora 2006, Chropovský 1960)

four ones at the age of 3 weeks. The remains of goats / sheep are defined as: three individuals aged 2 months, two aged 1–2 months and two at the age of 2–6 weeks. However, among the incomplete skeletons there were isolated: six specimens of cattle aged about 3 weeks, three specimens of a pig (with one suckling), three specimens of goats / sheep, two aged 1–2 months and one suckling and a skull of a dog. In total, there were 32 remains of animals recorded in the whole pit (18 complete specimens, 12 incomplete ones, a skull and a mandible). Moreover, typical settlement material was found in the pit: small pieces of pottery, stones with traces of polishing, quartz flakes (Baczyńska 1993, 67, Tab. XIII.B).

(19) In the village Veselé, district Piešťany, Trnavský country, in western Slovakia, in the cemetery used by the population of the Mierzanowice culture, a human-animal burial was uncovered. Grave No. 23 (Fig. 46) was rectangular in plan, measuring 1.58 m long and 0.80 m wide, with a bottom 0.29–0.43 m deep. The discovered human body was in a crouched position, in the east-west direction. It was probably a young boy. In the southern part of the pit, a complete skeleton of goat / sheep was recorded, arranged along the human remains. Furthermore, the boy was found with a hoop made of copper wire and a cup (Batora 1991, 126; Budinský-Krička, 1965, 58).

Fig. 21. The number of animals oriented in different directions, where the direction indicates also the arrangement of the animal's head (for example, four individuals placed on the N-S direction with the head to the north)

Ryc. 21. Liczba zwierząt zorientowanych w poszczególnych kierunkach stron świata, przy czym kierunek wskazuje także ułożenie głowy zwierzęcia (na przykład 4 osobniki złożono na linii N-S z głową na północ)

At the site No. 1 in Wojciechowice, district Opatów, świętokrzyskie voivodeship, a multicultural cemetery and a settlement of the Neolithic and the Early Bronze Age were discovered.

(20) In one of the graves of the Mierzanowice culture population, with richer grave goods, there were two skulls of cattle. They were directed towards south – east (Bąbel, 1975, 73).

(21) In one of the pits there was a nearly complete skeleton of a dog. However, it was the feature identified with the Mierzanowice or Trzciniec culture (Bąbel, 1976, 75).

6.2. The Únětice culture

(22) At the site in the village Brno-Černá pole, district Brno, Jihomoravský county, in the Czech Republic, during the rescue excavation, the Únětice culture settlement was discovered. Pit No. 35 was uncovered only partially, the second part was destroyed by the excavator. The feature was oval in plan and a trapezoidal shape in profile. The upper part of the human skeleton has been reported. The head of the deceased was deposited on the head of the dog. In addition, There were fragments of pottery, a small vessel, and bone needles and awls (Tihelka, Hank, 1966, 194).

(23) During the rescue excavation in the village Dobšice, district Znojmo, Jihomoravský county in the Czech Republic, two pits of the Únětice culture were registered. A female dog skeleton together with 5 small puppies were found in the pit No. 500. In addition, there was an extensive inventory: stone, bone and horn tools, including needles, awls and a chisel (Čižmář 2006, 138).

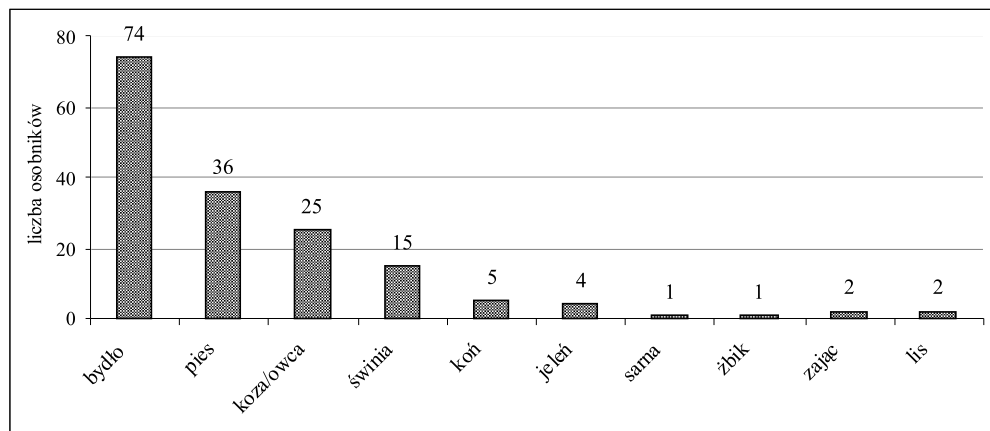

Fig. 22. The minimum number of individuals of each species in the animal burials in the Early Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe (cattle, dog, goat/sheep, pig, horse, deer, roe deer, wildcat, hare, fox)

Ryc. 22. Minimalna liczba osobników poszczególnych gatunków zwierząt w pochówkach zwierzęcych we wczesnym brązie na terenie Europy Środkowo-Wschodniej

(24) In the village Gleina, Burgenlandkreis, in Saxony-Anhalt, Germany, a cemetery used by the population of the Únětice culture was discovered. At its north-western edge of the cemetery there was a horse burial covered with limestone rocks. The animal was placed in its entirety, on the left side, with its head directed towards the north-west. It was a male specimen aged about 5 years. Next to its head there were bridles made of two wild boar tusks, which had two holes on the inside (Bátora 2006, 221; Behrens 1964, 99).

(25) In the village Hrádek, district Znojmo, Jihomoravský county in the Czech Republic, during the rescue excavation, four settlement pits of the Únětice culture were uncovered. Pit No. 502 was irregular oval in outline with dimensions of 1.84 x 1.65 m and 0.86 m deep (Čížmář, Salaš 2005, 129). The fill of this feature was divided into two horizons. The stratigraphically older one was on the bottom at a depth of 1.00–1.10 m. There were clusters of animal bones in two groups, at the eastern and western wall, (Čížmář, Salaš 2005, 161). The western group consisted of two cattle skulls, a puppy skeleton without the head, three fragments of cattle (long bones and a cattle scapula). The second group consisted of six fragments of bones, four of which came from cattle. Moreover, under the southern wall, there was a large plate of sandstone. The feature was partially filled with earth and partially

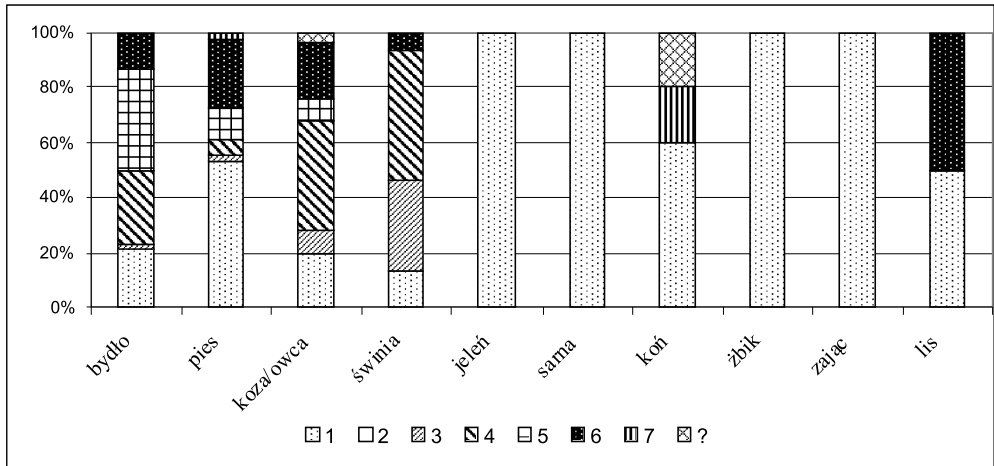

Fig. 23. The percentage of each type of animal burials among successive species in the Early Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe (cattle, dog, goat/sheep, pig, deer, roe deer, horse, wildcat, hare, fox)

Ryc. 23. Procentowy udział poszczególnych typów pochówków zwierzęcych wśród kolejnych gatunków zwierząt w kulturach wczesnobrązowych na terenie Europy Środkowo-Wschodniej

with sand. In the middle of the fill there were fragments of pottery, animal bones and charcoal, suggesting the evidence of fire in the feature. Above this level, it was determined a second, younger horizon. At a depth of 0.70 m in the southern part of the pit, there were 3 vessels including a bowl and a handled cup, all. Furthermore, four cattle scapulas, a few dog ribs and separated bones were reported, which probably entered the feature by accident. The whole pit was filled in a short period of time (Čižmář, Salaš 2005, 162). The cattle bones came from at least three specimens. The two skulls belonged to two specimens aged over 6. A third specimen was around the age of 3–4. Some limb bones showed post-consumption marks (Roblíčková 2005, 183). A nearly complete skeleton of a dog belonged to a male individual at the age of 2–3 months. In addition, several bones derived from a dog over 1 year and only 4 bones were from sheep / goat (Roblíčková 2005, 185).

(26) In the village Köllme, Saalekreis, in Saxony-Anhalt, Germany, among human graves of the Únětice culture, there was an animal burial. It contained a complete skeleton of a young horse in the feature. Moreover, there was a large piece of vessel (Behrens 1964, 100).

(27) In the village Ludanice-Mýtna Nová Ves, district Topoľčany Nitranský county, in south-western Slovakia, a cemetery from the ear-

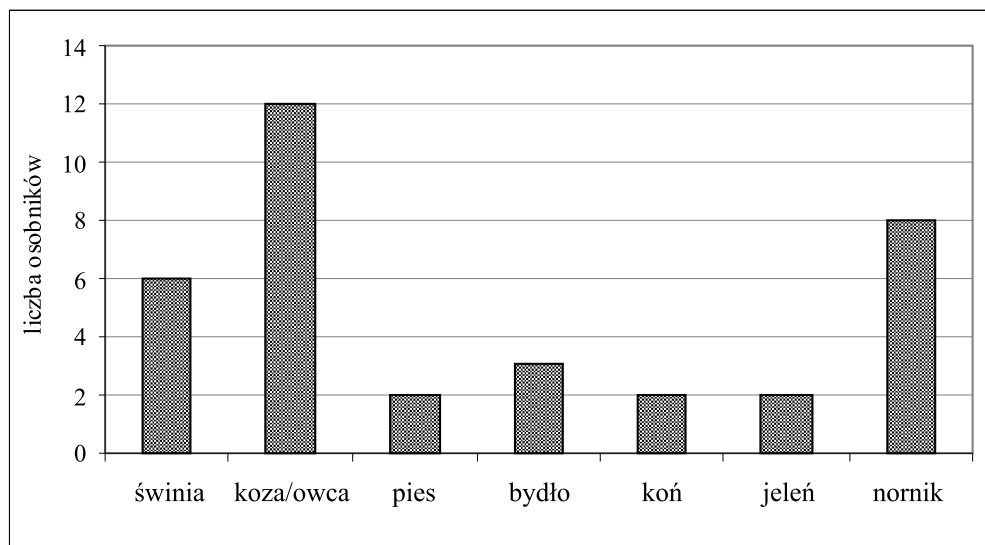

Fig. 24. The minimum number of individuals of each species that are the post consumer admixture within the animal burials in the Early Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe (pig, goat/sheep, dog, cattle, horse, deer, vole)

Ryc. 24. Minimalna liczba osobników poszczególnych gatunków zwierząt stanowiących domieszkę pokonsumpcyjną w pochówkach zwierzęcych we wczesnym brązie na terenie Europy Środkowo-Wschodniej

ly Bronze Age was discovered. At the north-western edge of the site, among 600 graves, one animal burial was registered. Grave No. 6 (Fig. 34), after exploration, had dimensions of 1.90 x 0.92 m and was 0.40 m deep. At the bottom there were the remains of sheep / goat, lying on the right side, in the east-west position, with the skull facing west. Hind and forelegs were crouched. The bones of the chest and some parts of the spine were not preserved (Bátora 2006, 209, fig. 150, 151). Furthermore, the feature was richly furnished: at the frontal bone – a copper awl; between the mandible and cervical vertebrae – an earring made of copper wire, between the cervical segment of the spine and forelegs – a copper dagger, in a place where it should be the thoracic vertebrae – a Cyprus-type pin; in the eastern part of the burial pit, behind the hind legs – a big unhandled vessel and in its interior there was a flint arrowhead (Bátora 2006, 209, 211, fig. 152). The animal burial (body position, orientation and grave goods) was very similar to the male graves at this cemetery (Bátora 2006, 218). Uncovered artefacts allow us to date the feature at the beginning of classical phase of the Únětice culture (Bátora 2006, 217).

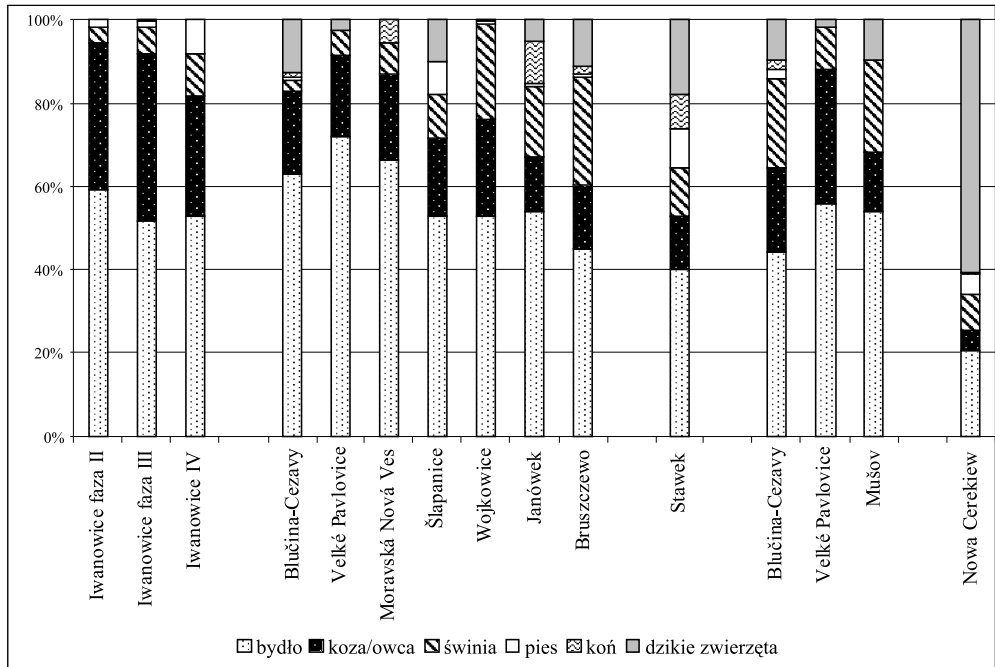

Fig. 25. The percentage of skeletal remains of various species from settlement of: Mierzanowice culture, Únětice culture, Strzyżów culture, Veterov culture and Nowa Cerekwia group (cattle, goat / sheep, pig, dog, horse, wild animals)

Ryc. 25. Procentowy udział szczątków kostnych poszczególnych gatunków zwierząt na stanowiskach osadowych kultury mierzanowickiej, unietyckiej, strzyżowskiej, wietrzowskiej i grupy nowocerekwiańskiej

(28) In the village Podolí, district Brno-venkov, Jihomoravský county, the Czech Republic, a settlement of the Únětice culture was discovered. A complete skeleton of a large animal was uncovered in the partly filled storage pit No. 641, probably a horse. It is worth mentioning that the secondary use of a settlement feature also refers to the number of human burials within this site (Parma 2009, 295).

(29) At the cemetery of the Únětice culture in Szczepanowice, district Wrocław, voivodeship Lower Silesia, in grave No. II, there was a cattle skeleton next to the human burial. This feature was additionally furnished with a small beaker with a knob (Sarnowska 1962, 63).

(30) In the village Velké Pavlovice, district Břeclav, Jihomoravský county in the south-eastern Czech Republic, a settlement of the Únětice culture was discovered. There were two skulls of dogs in the feature No. 17 lying next to each other. In addition, a small handled vessel was found next to them (Stuchlíková, Stuchlik 1981, 34).

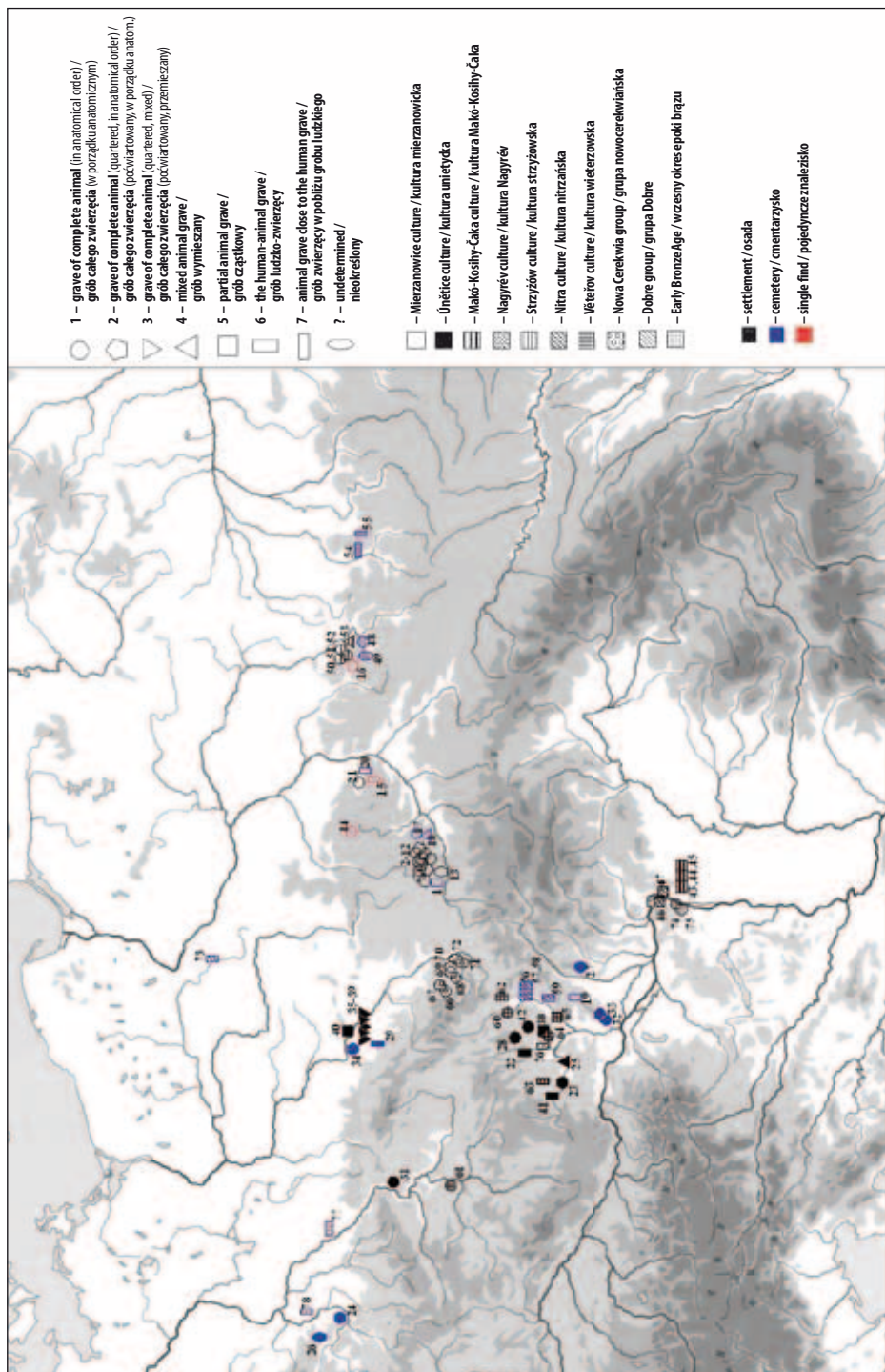

Fig. 26. Animal burials in the Early Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe; where: **Mierzanowice culture:** 1 – Iwanowice, object 5; 2 – Iwanowice, object 14; 3 – Iwanowice, object 37; 4 – Iwanowice, object 61; 5 – Iwanowice, object 81; 6 – Iwanowice, object 138; 7 – Iwanowice, object 430; 8 – Iwanowice, object 470; 9 – Iwanowice, object 471; 10 – Iwanowice, object 486; 11 – Iwanowice, object 487; 12 – Iwanowice, object 518; 13 – Iwanowice, object 537; 14 – Mosty 10; 15 – Mydlów 38, object 8; 16 – Strzyżów; 17 – Szarbia 9, object 17/1; 18 – Szarbia 9, object 21/VI; 19 – Veselá, grave 23; 20 – Wojciechowice 1; 21 – Wojciechowice 1; **Unětice culture:** 22 – Brno-Černá pole, object 35; 23 – Dobšice, object 500; 24 – Gleina; 25 – Hrádek, object 502; 26 – Köllme; 27 – Ludanice-Mýtina Nová Ves, grave 6; 28 – Podolí, object 641; 29 – Szczepankowice, grave II; 30 – Velké Pavlovce, object 17; 31 – Velké Žernoseky; 32 – Velký Grob, object 50; 33 – Velký Grob, grave 8; 34 – Wojkowice 15, object 275-I-98; 35 – Wojkowice 15, object 349-I-98; 36 – Wojkowice 15, object 390-I-98; 37 – Wojkowice 15, object 391-I-98; 38 – Wojkowice 15, object 658-I-98; 39 – Wojkowice 15, object 591-III-99; 40 – Wroclaw – Oporów; 41 – Znojmo; 42 – Zdánice; **Makó-Kosihy-Čaka culture:** 43 – Üllő 5, object 3627; 44 – Üllő 5, object 4035; 45 – Üllő 5, object 5600; **Nagyrev culture:** 46 – Budapest – Soraksár, object 2; 47 – Budapest – Soraksár, object 3; **Strzyżów culture:** 48 – Hrubieszów-Podgórze IA, grave 1; 49 – Nieleśdew; 50 – Strzyżów 1; 51 – Strzyżów 1, grave 14; 52 – Strzyżów 1, object 112; 53 – Strzyżów 1, object 109; 54 – Torhovytsia; 55 – Zhorliv; **Nitra culture:** 56 – Holešov, grave 55; 57 – Holešov, grave 294; 58 – Holešov, grave 407; 59 – Uherský Brod; **Věteřov culture:** 60 – Hulín, object 534; 61 – Praga – Zahradní Město 10, object 3; 62 – Pravčice, object 115; 63 – Těšetice-Kyjovice, grave H16; 64 – Velké Pavlovce, object 2; 65 – Věteřov, object 1; **Nowa Cerekwia group:** 66 – Jedrychowice II, object 362; 67 – Jedrychowice II, object 388; 68 – Nowa Cerekwia, object 92; 69 – Nowa Cerekwia, object 93; 70 – Nowa Cerekwia, object 95; 71 – Nowa Cerekwia, object 151; 72 – Nowa Cerekwia; **Kruszki/Dobre group/Bell Beaker 1:** 73 – Bożejewice 8, object 1; **Early Bronze Age:** 74 – Budapest XXI; 75 – Budapest XXI; 76 – Ra-jhrad; 77 – Seußlitz; 78 – Wulfte

Ryc. 26. Pochówki zwierzęce we wczesnym okresie brązu na terenie Europy Środkowo-Wschodniej

Fig. 27. Iwanowice site "Babia Góra", dist. Kraków, Lesser Poland, object 37. Cattle burial of Mierzanowice culture (after Kadrow, Makowicz-Poliszt 2000)

Ryc. 27. Iwanowice stan. „Babia Góra”, pow. Kraków, woj. małopolskie, obiekt 37. Pochówek bydłą ludności kultury mierzanowickiej (wg Kadrow, Makowicz-Poliszt 2000)

(31) In the village Velké Žernoseky, district. Litoměřice, Ústecký county, the Czech Republic, at the Neolithic-Bronze Age settlement, a double burial of dogs surrounded by a stone circle was uncovered. The first specimen was deposited on the left side, with the head facing north, and the tail towards south. The second one was placed opposite, but in the opposite direction with the head to the south, also on the left side, so they were touching the legs each other down. It was not furnished additionally. Despite this, Behrens suggests that the feature should be dated as the remains left the population of the Únětice culture (Behrens 1964, 116).

(32) In the village of Velky Grob, districty Galanta, Trnavský county, in south-western Slovakia, a cemetery of the population of the Únětice culture was discovered. At the south-eastern edge of it, an animal burial was recorded. Feature No. 50 had a rectangular outline in plan with dimensions of 1.70 x 1.10 m and a depth of 0.55 m. At the bottom there was an animal skeleton, probably a young calf. It was placed in north-west – southeast orientation. In addition, a handled vessel was found at the north wall of the feature (Chropovský 1960, 32, Tab. XV: 13).

(33) It is possible that we can call an animal burial also the grave No. 8. It was located in the northern part of the cemetery. It had a rectangular outline with dimensions of 1.40 x 0.80 m and it was oriented

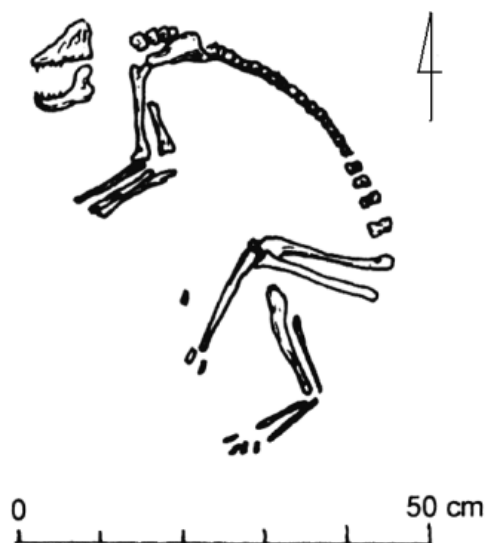

Fig. 28. Iwanowice site "Babia Góra", dist. Kraków, Lesser Poland, object 470. Cattle burial of Mierzanowice culture (after Kadrow, Makowicz-Polisztot 2000)

Ryc. 28. Iwanowice stan. „Babia Góra”, pow. Kraków, woj. małopolskie, obiekt 470. Pochówek bydłą ludności kultury mierzanowickiej (wg Kadrow, Makowicz-Polisztot 2000)

northwest – southeast. In the central part of the feature, at the north eastern wall, the bones of a pig were discovered. There were no human bones inside. Probably it happened not due to the destructive properties of the soil, because in any other graves human bones were preserved in good condition. Moreover, at the southern wall of the feature there was: a bronze flanged axe, a bronze awl and a bulbous vessel (Chropovský 1960, 19, Tab. VIII: 1, 2).

At the site No. 15 in Wojkowice, district Wrocław, voivodeship Lower Silesia, a settlement and a cemetery used by the population of the Únětice culture was discovered. Within them six features with the remains of animal were uncovered (Gralak 2007b, 166).

(34) Feature No. 275-I-98 was located within the cemetery at the western edge of the settlement centre (Gralak *et al.* 2007, fig. 6, 10). It had a plan similar to the irregular rectangular outline measuring 2.62 x 1.80 m. The long axis was oriented in a north-south direction. From the east side there was a small “annexe” with dimensions 0.90 x 0.78 m. The feature was sunken only 0.08 m and only the walls of the “annexe” were falling to a depth of 0.40 m. In the shallower parts of the pit, a cattle skeleton was discovered. The animal was placed on the right side, along the NNE-SSW direction, with its head facing south (Gralak 2007a, 247). It is worth mentioning, that a similar orientation was used for human burials (Gralak 2007b, 166). Moreover, there were

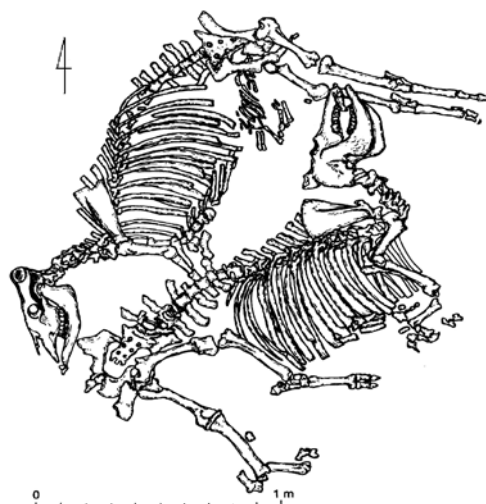

Fig. 29. Iwanowice site “Babia Góra”, dist. Kraków, Lesser Poland, object 61. Cattle burial of Mierzanowice culture (after Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000)

Ryc. 29. Iwanowice stan. „Babia Góra”, pow. Kraków, woj. małopolskie, obiekt 61. Pochówek bydłą ludności kultury mierzanowickiej (wg Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000)

a few fragments of pottery and 105 burnt clay lumps that filled the “anexe” (Gralak 2007a, 248).

(35) Feature No. 349-I-98 was extended in plan, and had irregular shape with dimensions 2.70 x 1.64 m. The pit was divided into two parts in the vertical cross section. The walls in the eastern part narrowed and at a depth of 0.14 m they create a threshold of about 0.80 m, next they descended in the direction almost perpendicular to the flat bottom to a depth of 0.94 m. The same threshold, length 0.30 m, was also on the western side. The long axis of the feature was east-west oriented. there were animal bones from one individual in the pit, arranged in non-anatomical order. Furthermore, 54 fragments of pottery of the Únětice culture, 7 bones of a goat / sheep, one of a deer and one human bone – the humerus were registered (Gralak 2007, 248).

(36) Feature No. 390-I-98 was an irregular rectangle in plan with rounded corners with dimensions of 2.40 x 0.96 m. The profile had semicircle walls and a flat bottom at a depth of 0.22 m. The pit was oriented northwest – southeast along the long axis. The whole feature included animal bones, which were found in non-anatomical order. They belonged to 3 very young pigs. In addition, one bone was defined as a bone of a deer, and one as a human rib (Gralak 2007, 248).

(37) Feature No. 391-I-98 had an irregular oval outline with dimensions of 3.68 x 2.24 m. The vertical cross section has a semicircular shape and the bottom at a depth of 1.02 m. The long axis of the

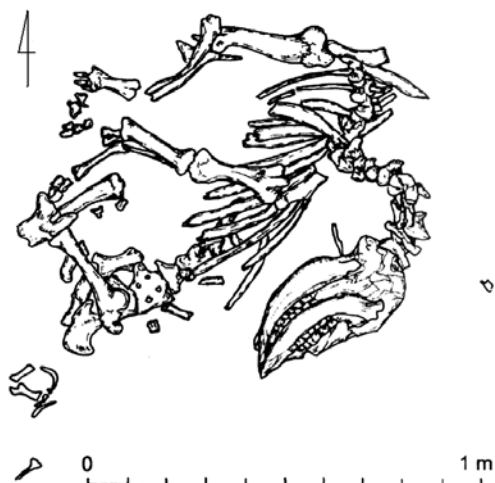

Fig. 30. Iwanowice site "Babia Góra", dist. Kraków, Lesser Poland, object 430. Cattle burial of Mierzanowice culture (after Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000)

Ryc. 30. Iwanowice stan. „Babia Góra”, pow. Kraków, woj. małopolskie, obiekt 430. Pochówek bydłą ludności kultury mierzanowickiej (wg Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000)

pit was in northwest – southeast orientation. Animal bones were lying in non-anatomical order in the whole feature. Some of them came from at least two individuals of the pig – one adult and one very young (Gralak 2007, 249).

(38) Feature No. 658-I-98 had an oval shape in plan with dimensions of 1.64 x 1.06 m. The profile had semi-circular shaped walls with the basin-shaped bottom at a depth of 0.22 m. The pit was oriented northwest – southeast along the long axis. Animal bones were lying in non-anatomical order in the whole feature. They belonged to one individual dog (Gralak 2007, 249).

Features 390-I-98, 391-I-98 and 658-I-98 were crating a set Z-I-I-98. They were arranged along east-west direction. The set was located within the northern edge of the settlement centre. Stratigraphically, the oldest was the feature 658, which was covered by 390, and then 391. The pits overlapped each other, indicating that they were used in succession one after another. What is more, one feature was probably used only once (Gralak 2007, 154).

(39) Feature 591-III-99 was located within the cemetery on the southern edge of the settlement centre (Gralak *et al.* 2007, fig. 6, 10). It was an elongated oval in plan with dimensions of 2.38 x 0.94 m. The vertical section had an irregular semicircular outline with a depth 0.26 m. In the northern part of the pit a cluster of bones lying in non-anatomical order was uncovered. The bones came from two individuals of a goat / sheep – the young one and the old one. In addition, one

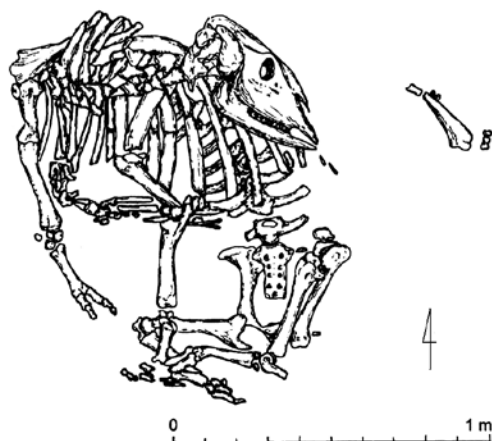

Fig. 31. Iwanowice site "Babia Góra", dist. Kraków, Lesser Poland, object 471. Cattle burial of Mierzanowice culture (after Kadrow, Makowicz-Polisztot 2000)

Ryc. 31. Iwanowice stan. „Babia Góra”, pow. Kraków, woj. małopolskie, obiekt 471. Pochówek bydłą ludności kultury mierzanowickiej (wg Kadrow, Makowicz-Polisztot 2000)

bone was defined as the cattle left heel bone (calcaneus), and one as the horse right calcaneus (Gralak 2007, 267).

(40) At the site in Wrocław – Oporów, district Wrocław, voivodeship Lower Silesia, the Únětice culture settlement was discovered. There was a fragment of a dog skeleton in one of the pits (Butent-Stefaniak 1997, 167). It is possible that we are dealing with a partial burial of an animal (Gralak 2007, 154).

(41) On the street in the town Znojmo Kuchařovická, district Znojmo, Jihomoravský county, the Czech Republic, three pits of the Únětice culture were found. One of them was a human-animal burial. A female was placed in a wooden coffin on the right side, with bent arms and legs, in the north-south direction, with her face to the west. Next to the coffin, there were the remains of the dog in a small niche. Furthermore, the female was furnished with triple bronze spirals and a cup, and when the feature was partially buried, a jug was added (Čižmář 2005, 253).

(42) During the rescue excavations in the village Ždánice, district Hodonín, county Jihomoravský, the Czech Republic, a settlement pit was discovered. At the bottom there was a complete skeleton of a dog. In addition, fragments of pottery were found in the feature, therefore the pit was dated to the oldest phase of the Únětice culture (Hložek 2002, 208).

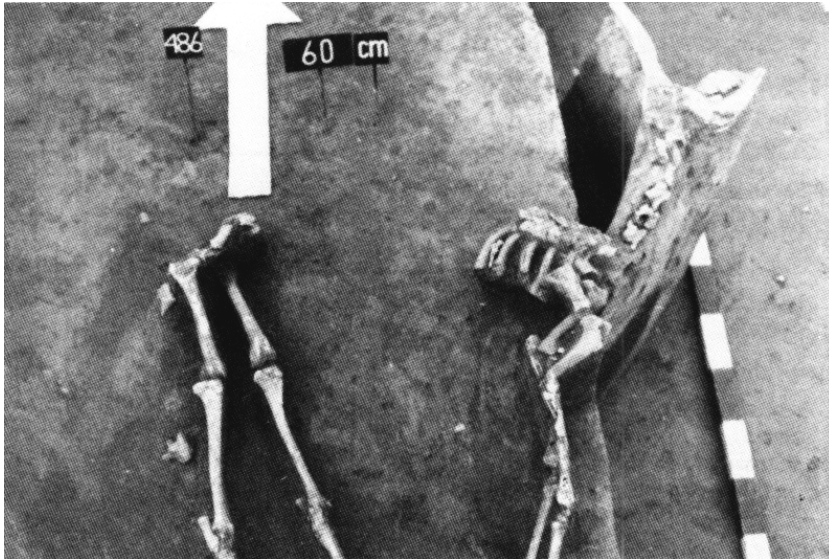

Fig. 32. Iwanowice site “Babia Góra”, dist. Kraków, Lesser Poland, object 486. Cattle burial of Mierzanowice culture (after Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000)

Ryc. 32. Iwanowice stan. „Babia Góra”, pow. Kraków, woj. małopolskie, obiekt 486. Pochówek bydłą ludności kultury mierzanowickiej (wg Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000)

6.3. The Makó-Kosihy-Čaka culture

At the site No. 5 in the village Üllő, meg. Pest, kist. Monori, in Hungary, a settlement of the Makó-Kosihy-Čaka culture was uncovered (Kővári, Patay 2005, 83). Three features contained a significant quantity of animal bones.

(43) Feature No. 3627 had a circular outline in plan with a diameter of 1.82 m, the trapezoidal profile and the bottom at a depth of 0.88 m. At the level of 0.40–0.60 m, in the southern part of the pit, there was a concentration of animal bones, and in south-east part there was a group of six vessels placed side by side (Kővári, Patay 2005, 86). Animal bones belonged primarily to cattle (Kőrösi 2005, 138). It is worth mentioning that the vessel did not include cooking forms. In addition, 3 animal bones were recorded in the vessel No. 4 and a few more ones were placed under the vessel (Kővári, Patay 2005, 86).

(44) Feature No. 4035 (Fig. 16) was not visible in the process of collecting a humus layer. During the exploration of the site a cluster of bones was uncovered. Another group was found 0.10 m below. Even

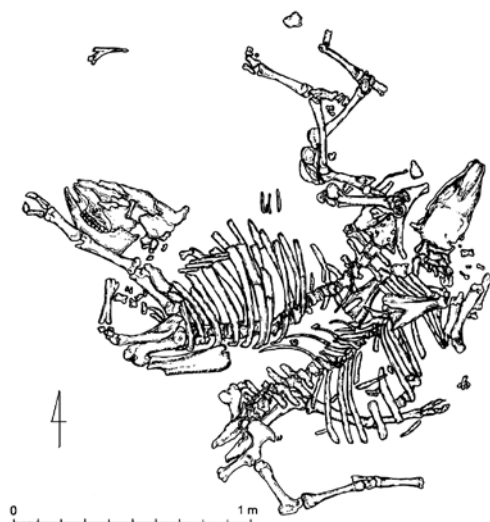

Fig. 33. Iwanowice site "Babia Góra", dist. Kraków, Lesser Poland, object 487. Cattle burial of Mierzanowice culture (after Kadrow, Makowicz-Polisztot 2000)

Ryc. 33. Iwanowice stan. „Babia Góra”, pow. Kraków, woj. małopolskie, obiekt 487. Pochówek bydłą ludności kultury mierzanowickiej (wg Kadrow, Makowicz-Polisztot 2000)

lower, about 0,28-0,30 m from the ground level, an outline of a feature was observed. It had a circular outline with a diameter of 2.66 m. Below the bones there was a burned layer with ash and charcoal. The bottom was reached at a depth of 1.16 m (Kővári, Patay 2005, 87). Animal bones belonged primarily to cattle (Kőrösi 2005, 138). Moreover, in the pit numerous fragments of pottery were recorded (Kővári, Patay 2005, 87).

(45) Feature No. 5600 (Fig. 17) also had a circular outline in plan with a diameter of 2.40 m, and slightly trapezoidal shape in profile. The bottom was flat and was located at a depth of 0.78 m. The pit can be divided into three clusters of animal bones. The first layer was unveiled just below the ground level (Kővári, Patay 2005, 88). Animal remains came from at least 14 specimens of cattle, but it should be noticed that their heads and limbs were cut off and the trunks themselves were placed in the pit in anatomical order. Most of the bones belonged to adults. Only three individuals were younger age. In addition, two bones of a horse and 4 of a sheep were discovered in the pit (Kőrösi 2005, 138). there were also traces of fire and a few fragments of pottery (Kővári, Patay 2005, 88).

6.4. The Nagyrév culture

At the site Soraksár – Botanical Garden in Budapest, in Hungary, the settlement of the Nagyrév culture population was discovered. At

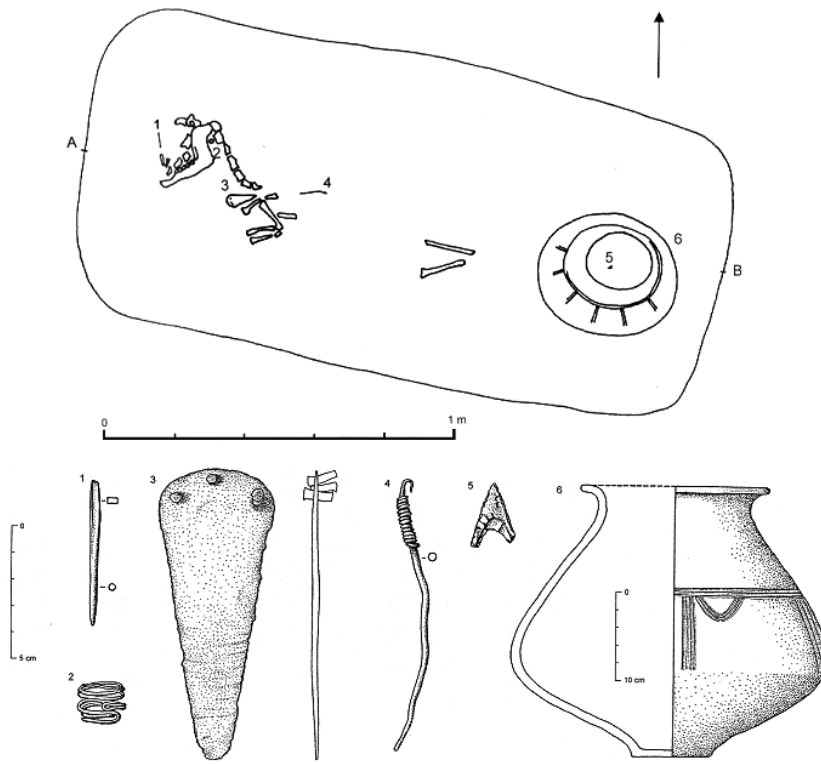

Fig. 34. Ludanice-Mýtňa Nová Ves, okr. Topoľčany, kraj Nitrianský, Slovakia, grave 6. Grave of goat/sheep of Únětice culture: 1 – copper awl; 2 – earrings of copper wire; 3 – copper dagger; 4 – Cypriot pin; 5 – flint arrowhead; 6 – pottery (after Bátor 2006)
Ryc. 34. Ludanice-Mýtňa Nová Ves, okr. Topoľčany, kraj Nitrianský, Slovensko, grób 6. Pochówek kozy/owcy ludności kultury unietyckiej: 1 – miedziane sztyło; 2 – zausznica z miedzianego drutu; 3 – miedziany sztylet; 4 – szpila typu cypryjskiego; 5 – krzemienisty grot; 6 – naczynie (wg Bátora 2006)

the southern outskirts of the site, two features with animal remains were observed.

(46) Pit No. 2 (Fig. 42) had an oval outline with dimensions of 2.15 x 1.60 m and its depth was 2.40-2.50 m (Kalicz-Schreiber 1981, 81). At the bottom of the feature, fragments of seven cattle were found, which had been covered with a layer of straw or grass. The remains belonging to the individual No. 1 included: the partially shattered skull, the mandible, the spine, the right forelimb and the right hind limb with pelvis (Fig. 18.1). Some bones were registered under the eastern wall of the feature. The head was south oriented. The spine, connected with the skull, was bent in an arc. The hind limb was in the southern

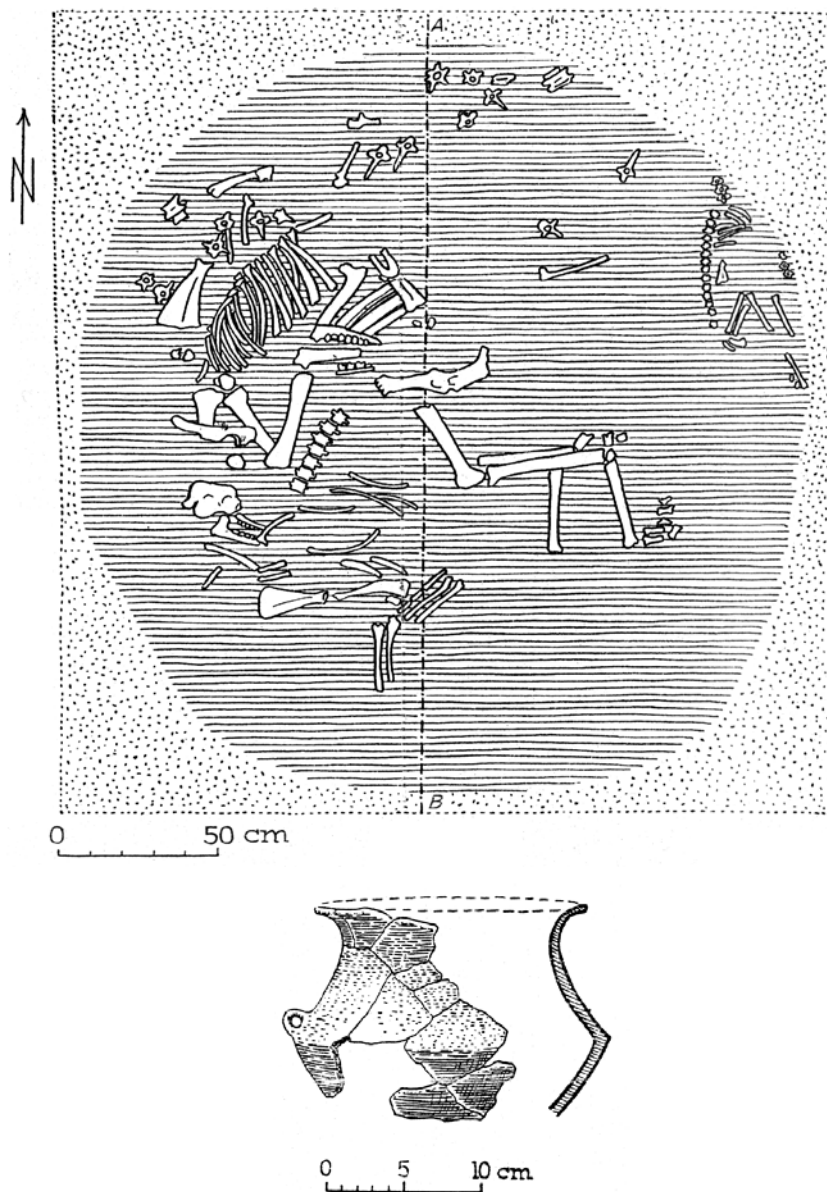

Fig. 35. Nowa Cerekwia, dist. Głubczyce, Opole voivodeship, object 92. Grave of deers of Nowa Cerekwia group (after Kunawicz-Kosińska 1981)

Ryc. 35. Nowa Cerekwia, pow. Głubczyce, woj. opolskie, obiekt 92. Pochówek jeleni ludności grupy nowocerekwiańskiej (wg Kunawicz-Kosińska 1981)

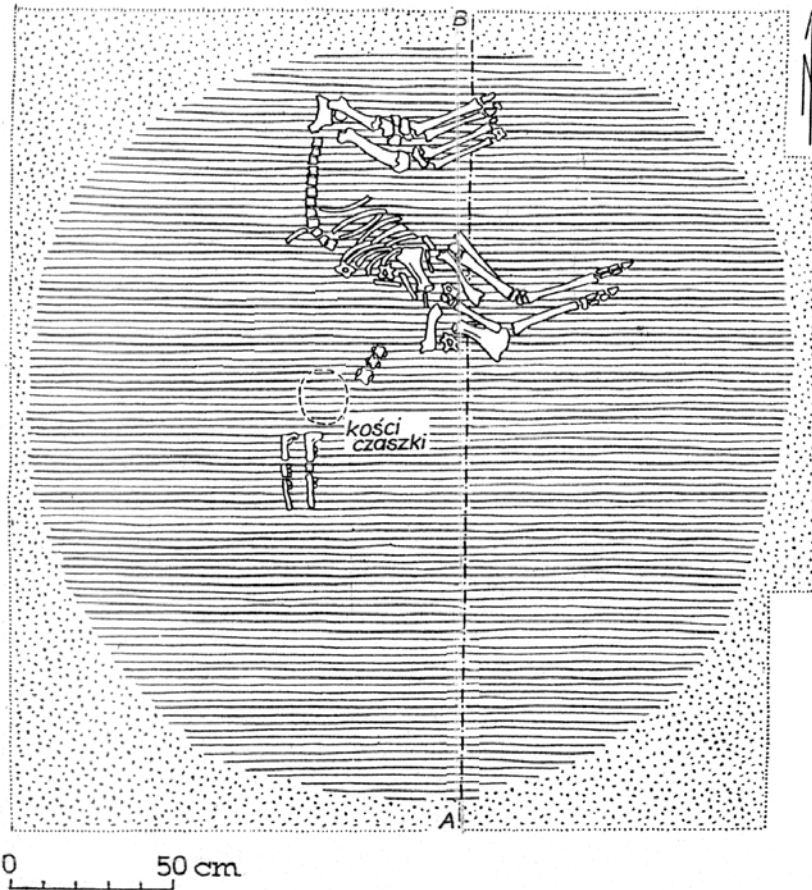

Fig. 36. Nowa Cerekwia, dist. Głubczyce, Opole voivodeship, object 93. Animal burial of Nowa Cerekwia group (after Kunawicz-Kosińska 1981)

Ryc. 36. Nowa Cerekwia, pow. Głubczyce, woj. opolskie, obiekt 93. Pochówek zwierzęcy ludności grupy nowocerekwiańskiej (wg Kunawicz-Kosińska 1981)

part of the pit, and the forelimb – in the northern part, arranged in an east-west direction. Among the remains of cattle No. 2, it was possible to record: the skull split in half, the mandible and the left forelimb (Fig. 18.2). The left part of the head was placed near the skull of the animal No. 1, and the right part together with the mandible were in the south-western part of the feature (Vörös 2002, 247). Fragments of animal No. 3 (part of the skull with horns, the right forelimb, left part of the pelvis) (Fig. 18.2) were recorded around the skull of the animal No. 2. Considering the individual No. 4 there was only the right forelimb (Fig. 18.4) also lying near the skull No. 2. The remains of animal

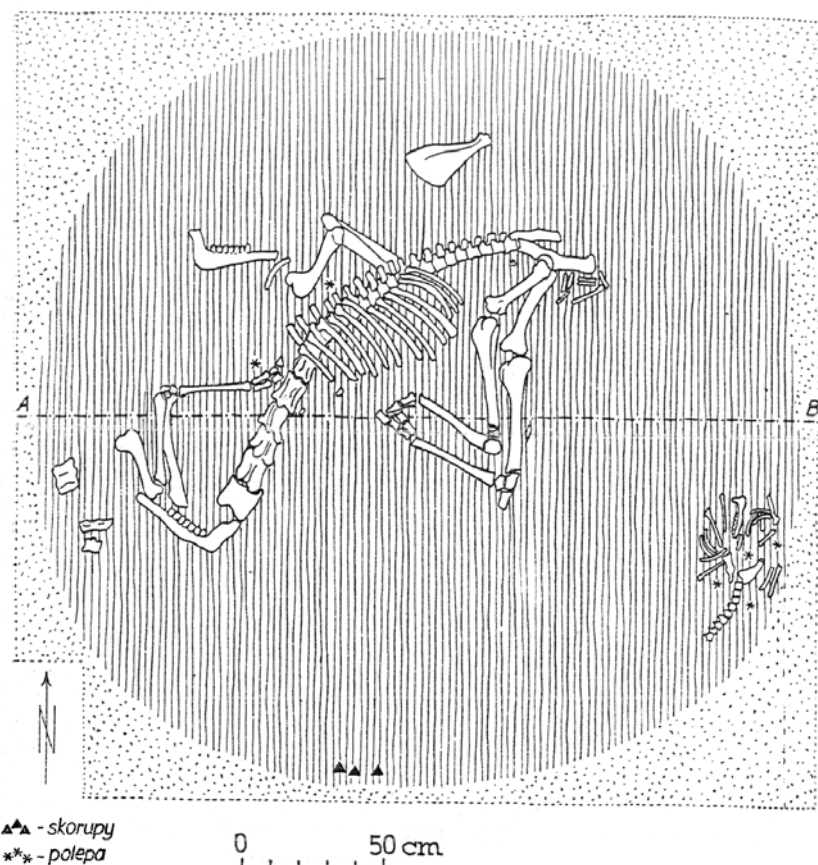

Fig. 37. Nowa Cerekwia, dist. Głubczyce, Opole voivodeship, object 95. Animal burial of Nowa Cerekwia group (after Kunawicz-Kosińska 1981)

Ryc. 37. Nowa Cerekwia, pow. Głubczyce, woj. opolskie, obiekt 95. Pochówek zwierzęcy ludności grupy nowocerekwiańskiej (wg Kunawicz-Kosińska 1981)

No. 5 included: a broken skull with horns combined with a part of the spine (Fig. 18.3). They have been reported in the south-east corner of the feature. With reference to the animal No. 6, the following parts were indicated: part of the skull with horns, a part of the spine (with some fragments of ribs), the right side of the pelvis, both forelimbs and part of the right hind limb (Fig. 18.1). The head was in the north-eastern part of the pit, and the spine in the west. Furthermore, the left limb was unveiled in the central part of the pit, arranged in east-west direction, near the remains of individual No. 1. The remains of the last animal, No. 7, were only fragments of both forelimbs (Fig. 18.4), while the right one was under the skull No. 1 and near the remains of ani-

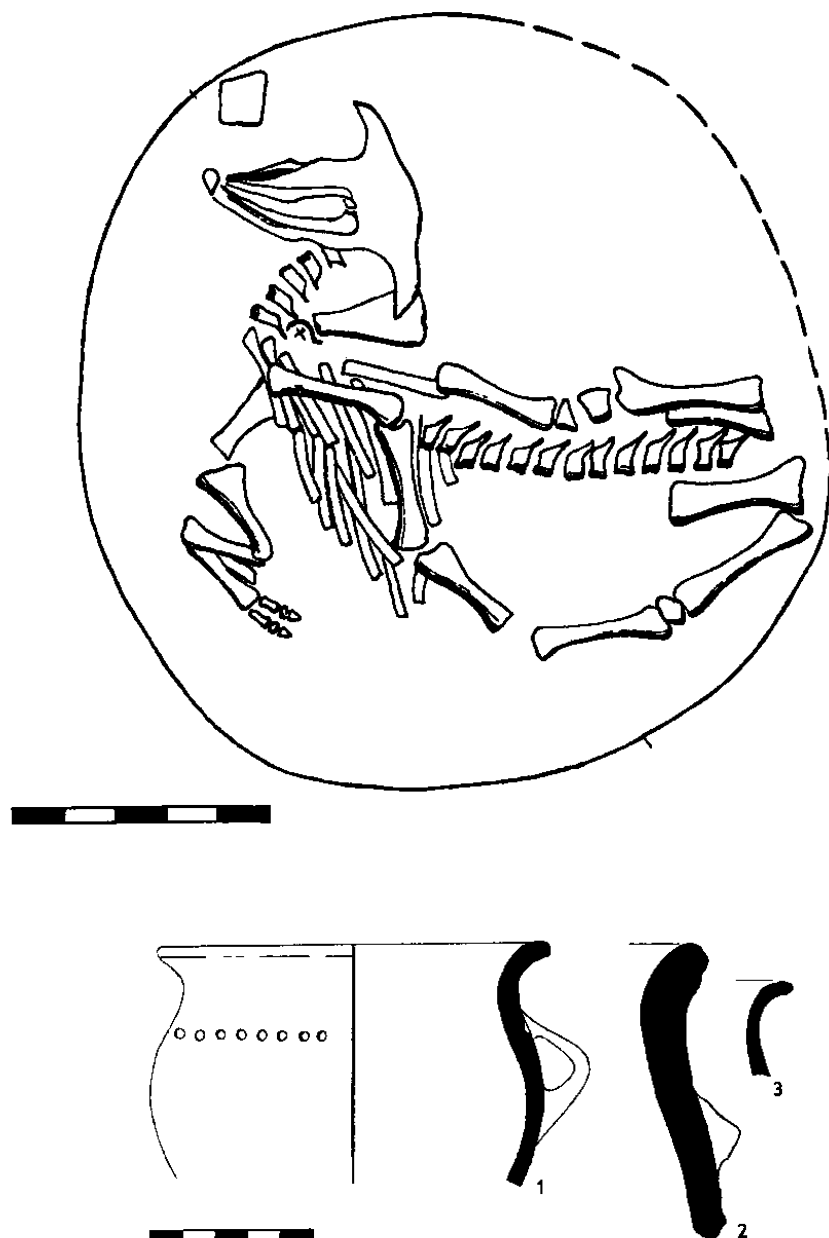

Fig. 38. Praha – Zahradní Město site 10, okr. i kraj Hlavní město Praha, object 8. Cattle burial of Veterov culture (after Fridrichová 1971)

Ryc. 38. Praga – Zahradní Město stan. 10, okr. i kraj Hlavní město Praha, obiekt 8. Po-chówek bydłocy ludności kultury wietrzowskiej (wg Fridrichová 1971)

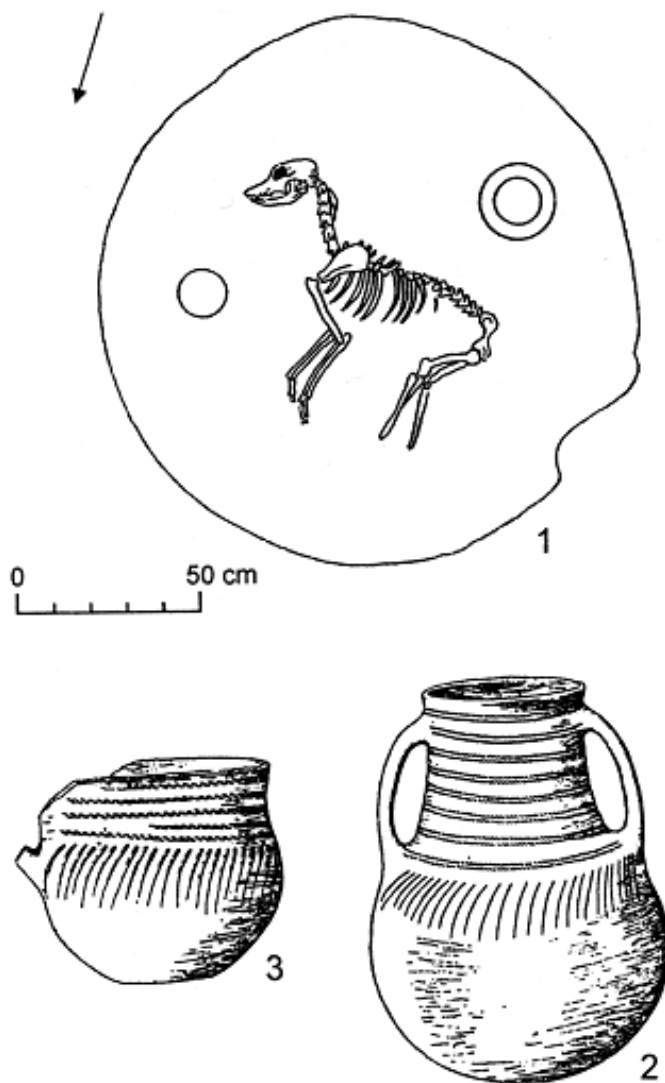

Fig. 39. Strzyżów, dist. Hrubieszów, Lublin voivodeship. Dog burial of Mierzanowice culture (after Gurba 1950)

Ryc. 39. Strzyżów, pow. Hrubieszów, woj. lubelskie. Pochówek psa ludności kultury mierzanowickiej (wg Gurba 1950)

mal No. 5, arranged in east-west direction. (Vörös 2002, 248). The age and sex of animals was following: specimen No. 1 – an adult bull, No. 2 – an adult ox, No. 3 – almost an adult cow, No. 4 – a bull at the age of 1–1.5 years, 5 – a calf at the age of 5–6 months, 6 – almost an adult ox, No. 7 – almost an adult cow (Vörös 2002, 248). In addition, a few

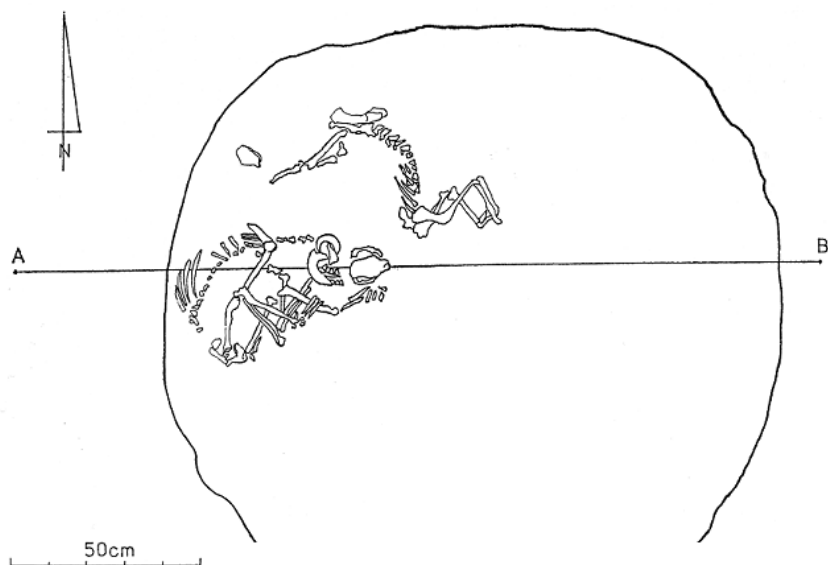

Fig. 40. Szarbia site 9, dist. Proszowice, Lesser Poland, object 1/VI. Animal burial of Mierzanowice culture (after Baczyńska 1993)

Ryc. 40. Szarbia stan. 9, pow. Proszowice, woj. małopolskie, obiekt 1/VI. Pochówek zwierzęcy ludności kultury mierzanowickiej (wg Baczyńska 1993)

ribs, at the height of 9–10 cm from the spine, showed signs of cutting or breaking. Part of the carcass and viscera were removed, but the tendons and muscles were left in the anatomical order. Organic material that covered the cows was burnt, causing that the animal bones were charred (Kalicz-Schreiber 1981, 81). Moreover, there was a small admixture of bones of other animals in the pit. Among them, there were bones of at least 2 individuals of sheep and one pig (Vörös 2002, 248). There were also fragments of pottery (Kalicz-Schreiber 1981, 81) and a horn tool (Vörös 2002, 248).

(47) Approximately 5 meters south of the feature No. 2 another pit was discovered. Feature No. 3 had a nearly circular outline with a diameter of almost 2 m and 2.35 m deep (Kalicz-Schreiber 1981, 81). Fragments of three cattle and one dog were discovered. Among the cattle remains it was possible to distinguish: fragments of three skulls and two mandibles, parts of spines, parts of two forelimbs, the scapula, left side of the pelvis and two hind limbs. The bones belonged to three oxen at the age: young (1.5 years), almost an adult and adult. In the northern part of the pit, an incomplete skeleton of an adult male

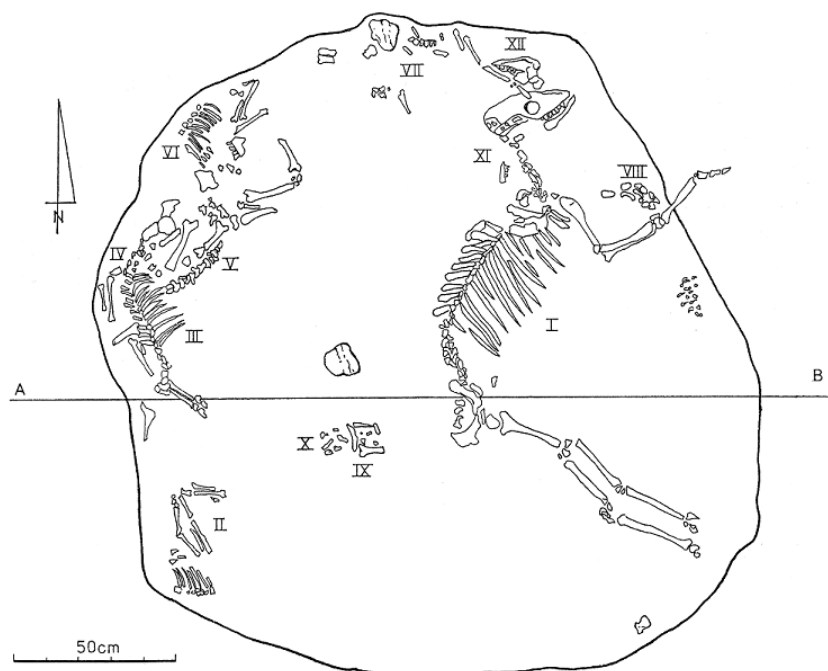

Fig. 41. Szarbia site 9, dist. Proszowice, Lesser Poland, object 2/VI. Multi-species animal burial of Mierzanowice culture (after Baczyńska 1993)

Ryc. 41. Szarbia, stan. 9, pow. Proszowice, woj. małopolskie, obiekt nr 2/VI. Wielogatunkowy pochówek zwierzęcy ludności kultury mierzanowickiej (wg Baczyńska 1993)

dog was uncovered. The animal had a broken skull. In addition, single bones of other species were reported in the pit, including at least three sheep and two pigs (Vörös 2002, 248). Above all, numerous fragments of pottery and a horn tool were recorded in the pit, as well as at the bottom of the pit there was a thin layer of burning and ash (Kalicz-Schreiber 1981, 82).

At the same time, in the immediate vicinity of the feature 3, southwest of it, there was the feature No. 4. It contained a human adult male skeleton. The agreement of the preserved bones made it clear that the body was strongly tied up. Unusual was also the fact that the head was 0.40 m below the level of his feet. It should be emphasized that the population of the Nagyrév culture used primarily crematory funeral rites (Kalicz-Schreiber 1981, 83, fig. 7 and 9). Additionally, in this feature there were over a dozen recorded animal bones coming from 3 individuals of cattle: one cow at the age of 2 years and 2 adult oxen (Vörös 2002, 248).

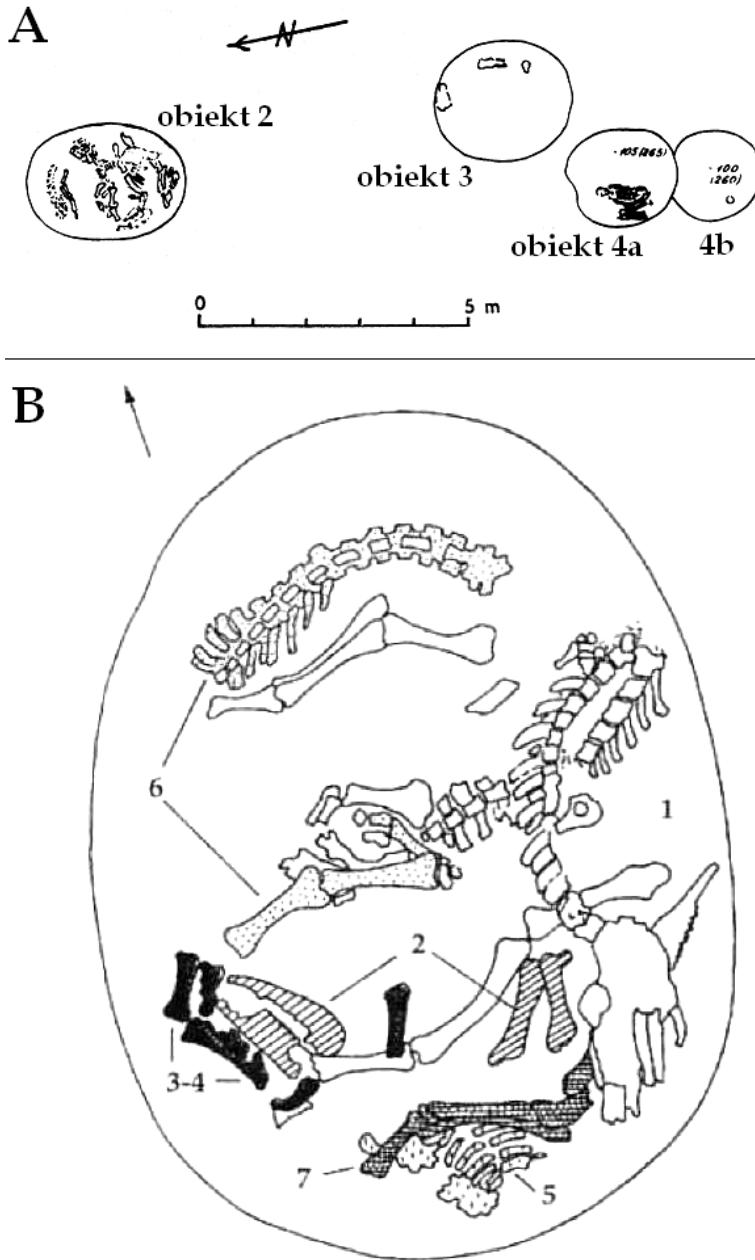

Fig. 42. Soraksár – Botanical Garden, Budapest, Hungary, object 2. Animal burial of Nagyrév culture: A – group of objects; B – object No. 2 (after Kalicz-Schreiber 1981, Vörös 2002)

Ryc. 42. Soraksár – Ogród Botaniczny, Budapeszt, Węgry, obiekt 2. Pochówek zwierzęcy ludności kultury Nagyrév: A – zespół obiektów; B – obiekt nr 2 (wg Kalicz-Schreiber 1981, Vörös 2002)

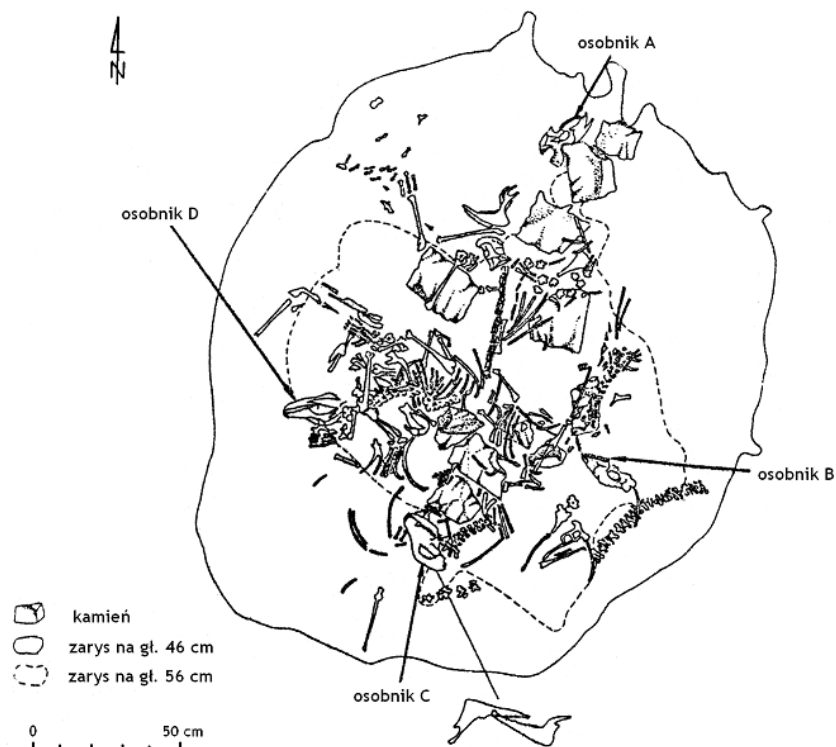

Fig. 43. Mydlów site 38, dist. Opatów, Świętokrzyskie voivodeship, object 8. Human-animal grave of Mierzanowice culture (after Bargieł 1991)

Ryc. 43. Mydlów stan. 38, pow. Opatów, woj. świętokrzyskie, obiekt 8. Pochówek ludzko-zwierzęcy ludności kultury mierzanowickiej (wg Bargieł 1991)

6.5. The Strzyżów culture

(48) At the site No. 1A in Hrubieszów-Podgórze, district Hrubieszów, voivodeship Lublin, at the cemetery of the population of the Strzyżów culture, an animal burial was uncovered. Grave No. 1 had roughly a rectangular outline. At a depth of 0.55 m slightly burnt animal bones were recorded. Below the level of bones there were two vessels: an amphora and a barrel shaped vessel (Banasiewicz, Kokowski 1983, 17; Banasiewicz 1990, 213, fig. 2.1, 2.2)

(49) In Niele dew, district Hrubieszów, voivodeship Lublin, among human burials of the Strzyżów culture, there was also a probable animal grave. It had a rectangular outline oriented northeast – southwest. There is no further information about it (Kutyłowski 1970, 328, fig. 2).

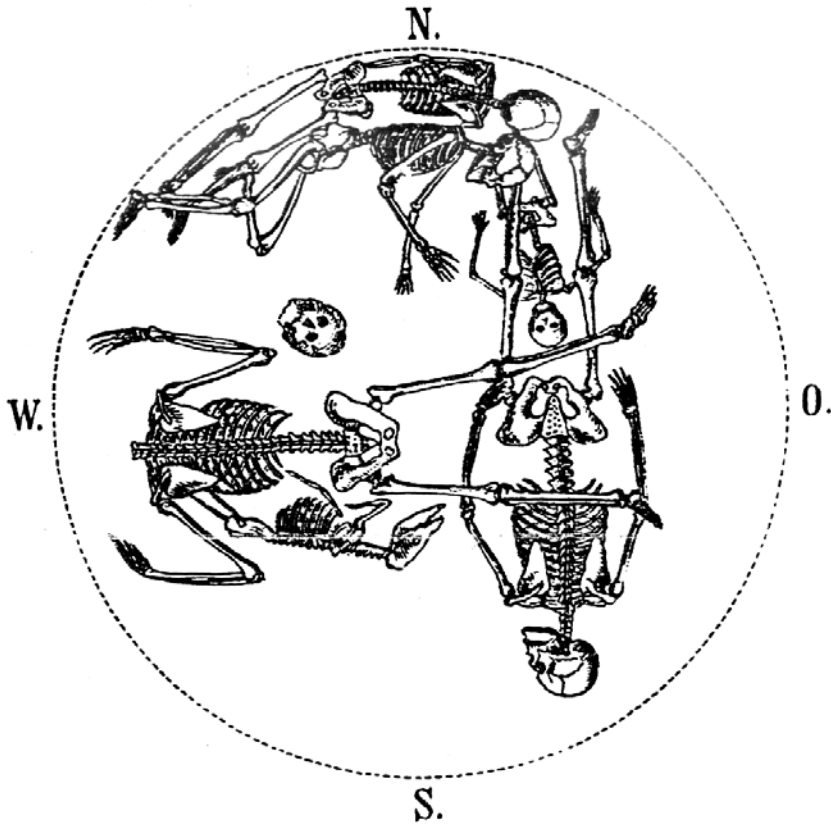

Fig. 44. Rajhrad, okr. Brno-venkov, kraj Jihomoravský, Czech Republic. Human-animal grave of Early Bronze Age culture (after Dočkalová 1992)

Ryc. 44. Rajhrad, okr. Brno-venkov, kraj Jihomoravský, Czechy. Pochówek ludzko-zwierzęcy ludności wczesnobrązowej (wg Dočkalová 1992)

At the site No. 1 in the village Strzyżów, district Hrubieszów, voivodeship Lublin, there were recorded animal graves.

(50) In section No. 3, in one of the pits the first animal burial was found containing the skeleton of a cow. It is not possible to determine which pit it should be related with (Podkowińska 1960, 70).

(51) In section No. 5, in the eastern part of the site, in the grave No. 14, at a depth 0.40–0.60 m a well preserved skeleton of a dog was found. The animal was placed on the right side with its head facing east. The pit was not additionally furnished (Podkowińska 1960, 55).

At a distance of about 10m from the burial of a dog, concentrations of animal bones were also reported. They were specified as the graves

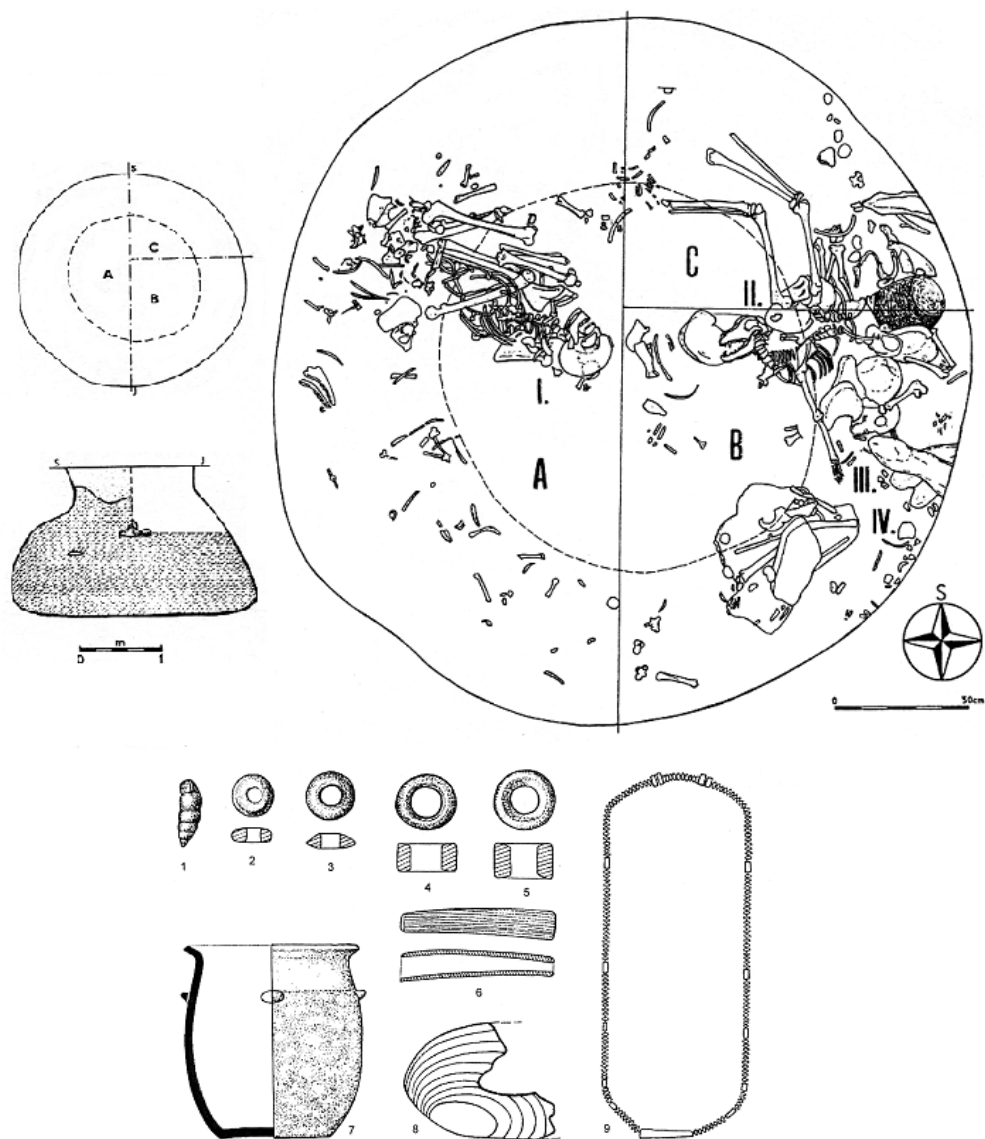

Fig. 45. Těšetice-Kyjovice sector A4, okr. Znojmo, kraj Jihomoravský, Czech Republic, object 387-H₁₆. Human-animal grave of Veterov culture: 1-6 – beads; 7 – pottery; 8 – fragment of shell; 9 – reconstructed necklace (after Čižmář *et al.* 1993)

Ryc. 45. Těšetice-Kyjovice sektor A4, okr. Znojmo, kraj Jihomoravský, Czechy, obiekt 387-H₁₆. Pochówek ludzko-zwierzęcy ludności kultury wietierzowskiej: 1-6 – paciorki; 7 – naczynie; 8 – fragment muszli; 9 – zrekonstruowany naszyjnik (wg Čižmář i in. 1993)

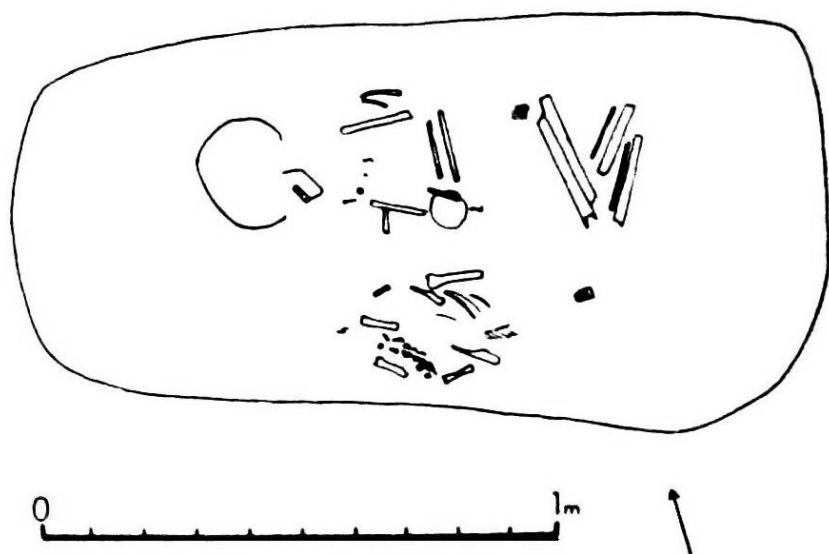

Fig. 46. Veselé, kraj Trnavský, okr. Piešťany, Slovakia, grave 23. Human-animal grave of Veterov culture (after Budinský – Krička 1965)

Ryc. 46. Veselé, kraj Trnavský, okr. Piešťany, Słowacja, grób 23, Pochówek ludzko-zwierzęcy ludności kultury wietrzowskiej (wg Budinský – Krička 1965)

of 12, 13 and 15. The lack of detailed information do not allow us to describe them more deeply (Podkowińska 1960, 54).

(52) In section No. 7, in the western part of the site, there was a pit No. 112. Its southern, irregular and shallow part, was dug out later. Whereas, its northern part was much deeper and better preserved. It had an oval outline and flat aligned bottom. In this part there was a skeleton of a cow. The animal was placed on the right side, with its head turned towards the west, and bent backwards (Podkowińska 1960, 58). Moreover, in the pit there were recorded fragments of pottery, a bone awl and a fragment of a stone quern (little voice 1961, 132).

(53) Pit No. 109 was found in the section No. 8. It had a circular outline with a diameter of about 2 m. In the upper part of fill, in the middle of the feature, a well-preserved skull of cattle was found. At the bottom of the pit there were two skeletons of cattle recorded. The first specimen was placed on the left side with the head facing south and the back turned to the eastern wall. The second one had the skull in the middle of the pit, and the bent back was leaned against the north-west wall. Buried animals were deprived of the ribs on one side of the

spine and two limbs, hind and forelimbs. Moreover, the pit was furnished with fragments of pottery (Podkowińska 1960, 62).

The ceramic material of these features was very poor, but it is likely to be associated with the Strzyżów culture (Podkowińska 1960, 71, oral inf. S. Kadrow).

(54) At the site in Torgovytsia (Торговиця), Równe district, in Volhynia, in western Ukraine, the barrows of the Strzyżów culture population were discovered. At the western edge of the barrow mound No. 1, at a depth of 0.50 m, two human burials were found. The dead were laid down on the layer of burnt remains of sheep (Bátora 2006, 222).

(55) In the village Zhorniv (Жорнів), Równe district, in Volhynia, in Ukraine, the barrow of the population of the Strzyżów culture was recorded. Under the mound, a grave of an older woman (grave 1) was noted. In its immediate vicinity, on the south side, there was a pit with an irregular outline with the skeleton of the dog. It was placed on the left side, in east-west direction, with its head facing east. The remains belonged to an old individual with a low growth (Bátora 2006, 222).

6.6. *The Nitra culture*

In the village Holešov, district Kroměříž, county Zlínský, the Czech Republic, the cemetery of the Nitra culture was uncovered.

(56) In the human grave No. 55 there was reported a cattle skull with horns, which was placed just behind the dead woman.

(57) Grave No. 294 belonged to the deceased man. The grave goods indicates that he was a hunter or a warrior. Behind his back, there was a complete cattle skull. The man's head was turned into south-east with his face to the north towards the direction of the animal skull.

(58) In the grave No. 407, next to the skeleton of a man, there were five skulls of cattle, which were grouped in the eastern and northern parts of the feature (Bátora 1991, 132).

(59) In the village Uherský Brod, district Uherské Hradiště, Zlínský county in the south-east Czech Republic, a cemetery of the population of the Nitra culture was discovered. In one of the features there were recorded a female burial. Next to it a skeleton of a dog was found (Bátora 1991, 96).

6.7. The Věteřov culture

(60) At the site “U Isidorka” in Hulín, district Kroměříž, Zlínský county in the south-east Czech Republic, the Early Bronze Age settlement and a cemetery were discovered. In the feature No. 534 a horse burial was recorded that belonged to the remains of the Věteřov culture population (Berkovec, Peška 2006, 142).

(61) At the site No. 10 in Prague – Zahradní Město, district and county Hlavní město Praha, the Czech Republic, during the rescue excavation several features of the Věteřov culture were uncovered. Feature No. 3 (Fig. 38) had a circular outline in plan with a diameter of 1.65 m and a depth of 0.65 m. Its walls were almost vertical, and the flat bottom with a shallow hollow in the eastern part, where there was a hearth. At a depth of 0.40 m, the skeleton of a cow was found. The animal was placed on the right side in the east-west direction. Its head was bent backwards by an angle 90° in the relation to the spine and the mandible was distorted upwards. The left hind limb was lying along the spine, and the right one, with a slight deviation, also along the spine. The right foreleg was crouched and placed vertically to the spine, and the left one was bent backwards (Fridrichová 1971, 91). The remains belonged to a young specimen of surprisingly large growth (Fridrichová 1971, 96). In the short distance from the skull there was a nearly square stone with sharp edges. In addition, close to the right scapula there was a fragment of a bowl-shaped beaker with smooth walls and a bent handle. Above all, The pit also included several other pieces of pottery (Fridrichová 1971, 91).

(62) At the site in Pravčice, district Kroměříž, county Zlínský, the Czech Republic, a settlement dated to the Early Bronze Age was discovered. Nearly half of the features belonged to the remains of the Věteřov culture population, most of which are settlement pits. In the feature No. 115 a male skeleton was observed in the vicinity of a dog skeleton (Paulus 2008, 321).

(63) At the site in Těšetice-Kyjovice in section A4, district Znojmo, Jihomoravský county, the Czech Republic, there was a unique feature from the Early Bronze Age. The grave H₁₆ (formerly referred to the feature No. 387) (Fig. 45) was among the Neolithic pits and burials of the Linear Pottery culture population. Only 3 settlement pits of the Únětice culture population were located at a considerable distance from the feature of our interests.

The grave H₁₆ was a storage pit of “Únětice type”, with a diameter of the ceiling 1.54 m and the floor 2.65 m and a flat bottom at a depth of 1.95 m. Inside the pit there were discovered four human skeletons and one of a dog. At the bottom of the feature there was a female crouched skeleton (I) together with a beaded necklace. Her age is set at 25–30 years. Next, a body of a 17-year-old girl (II) was thrown into the pit and a 13-year-old boy (III). Their remains were registered 0.40–0.70 m above the bottom. Then the vessel was put into the grave, which was discovered at the western wall of the feature, behind the head of skeleton II. The remains of a 3-month-old infant (IV) were recorded partly at the south-eastern wall of the feature and partly in the mentioned vessel. Then the feature was filled with large rocks and a dead dog, which skeleton was discovered at a depth of 0.70 m (Podborský 2005, 177). It was lying on the right side, in the east-west direction with its head oriented west. The remains belonged to an adult individual (Čížmář *et al.* 1993, 17). Moreover, there were many small artefacts in the pit: small fragments of Neolithic pottery, fragments of flint tools (Podborský 2005, 177) and single animal bones, which belonged to young pigs (the most numerous), cattle and sheep. Some of them had visible signs of post-consumption (Čížmář *et al.* 1993, 52).

(64) In the village Velké Pavlovice, district Břeclav, Jihomoravský county in the south-eastern Czech Republic, a settlement of the Věteřov culture population was discovered. In the pit No. 2 there was a composed goat / sheep in anatomical order. There is no information about additional grave goods. It is worth mentioning that within this site, there was also a collective grave in which eight human skeletons were lying (Stuchlíková, Stuchlik 1981, 34).

(65) During the trial trenching at the eponymous site in Věteřov, district Hodonín, Jihomoravský county in the south-eastern Czech Republic, a settlement feature No. 1 was uncovered. It had 1.45–1.60 m in diameter and 0.60 m deep. At the bottom there were parts of 4 animal skeletons recorded, arranged in anatomical order. These included bones from at least two sheep and one cow. There is no information about additional artefacts. (Stuchlíková, Macháček 1987, 35).

6.8. The Nowa Cerekwia group

Within the fortified settlement No. II in Jędrychowice, district Głubczyce, voivodeship Opole, there were two features of animal burials.

(66) In the pit 362, with trapezoidal profile, a skeleton of a pig was found (Blajer, Chochorowski 1985, 207).

(67) In the feature No. 388, at the place of later embankment of the rampart, there was an irregular, very shallow hollow with a cone-shaped pit at the bottom. It included a skeleton of a dog (Blajer, Chochorowski 1985, 208).

Both features are associated with the settlement of the Nowa Cerekwia group (Blajer, Chochorowski 1985, 207).

Within the Early Bronze Age settlement in Nowa Cerekwia, district Głubczyce, voivodeship Opole, a few features with animal burials were discovered.

Within the trench No. XIII, 3 large pits were observed. They were located next to each other and they were grouped in the eastern part of the settlement, near the moat of a greater range (Kunawicz 1978, 296).

(68) Feature No. 92 is an animal burial No. 1 (Fig. 35). The pit was destroyed by digging construction with dimensions 1.50 x 1.50 m and 1 m deep. The survived part of the feature roof had a circular outline with a diameter of 2.20 m, and the profile had a hourglass shape with a flat bottom at a depth of 2.20 m. Below the level of 1.70 m the researchers unveiled bones of deer, which were probably placed in the northeast – southwest direction (Kunawicz-Kosińska 1981, 72). The remains belonged to two female deer, one adult and a young one. Additionally, 10 fragments of bones from two vole individuals were also discovered (Wyrost 1981, 80; Kunawicz-Kosińska 1981, 74).

(69) Feature No. 93 is an animal burial No. 2 (Fig. 36). The pit had a circular outline with a diameter of 2.60 m and a hourglass profile with a flat bottom at a depth of 2 m. At a depth of 1.65 m a deer skeleton was uncovered, in the northwest – southeast direction. In the lower layer, at the wall, there was a skeleton of a roe deer and skeletons of hares (Kunawicz-Kosińska 1981, 75). Both the remains of deer and roe deer belonged to young female individuals. The hare bones came from two young individuals. In the feature there were also 15 fragments of bones belonging to at least five individuals of a vole, three fragments of cattle and one sheep / goat (Wyrost 1981, 80) and additionally fragments of pottery (Kunawicz-Kosińska 1981, 75).

(70) Feature No. 95 is an animal burial No. 3 (Fig. 37). The pit had a circular outline with a diameter of 2.30 m and an hourglass profile

with a flat bottom at a depth of 1.90 m. At a depth of 1.60 m animal bones were recorded (Kunawicz-Kosińska 1981, 75). In the central part of the feature a deer was placed, in northeast – southwest direction, on the right side. In the eastern part of the pit there were the remains of a fox, which were lying in the north-south direction (Kunawicz-Kosińska 1981, 75). The remains of the deer belonged to an adult female, and the fox was also an adult specimen. Above all, there were also three fragments of vole bones, a fragment of a dog bone and two fragments of a pig (Wyrost 1981, 80) additionally and fragments of pottery (Kunawicz-Kosińska 1981, 78).

Animal skeletons were almost complete and placed in anatomical order. Only the deer had broken and incomplete skulls (Kunawicz-Kosińska 1985, 121). What is more, fragments of pottery were registered in the features, a lot of burnt clay with fingerprints of a timber construction (burnt daub) and charcoal. The ceramic material allows to date the pits at the turn of I / II period of the Bronze Age (Kunawicz 1978, 296).

(71) Within the trench No. XIX, pit No. 151 was discovered with a diameter of about 2 m, 1.90–1.96 m deep and a trapezoidal profile. The fill consisted of two parts. The upper one (humus of non-homogenous brown colour mixed with significant amounts of loess clay), at a depth of 1.40 m a burnt layer was visible, in which the remains of wild animals were found in anatomical order, lumps of burnt clay, small pieces of pottery and stones. The lower part consisted of a black humus layer saturated with plenty of charcoal. At the bottom of the feature, there were skeletons of wild animals, large pieces of thick-walled pottery, and a stone (Kosińska 1985, 86).

(72) Additionally in trench No. XIX, a part of the moat was recorded. It had a maximum width of about 6 m and a depth 3.6 m. At the bottom of the layer, bones of wild animals were found in the anatomical order, fragments of pottery, a bone tool and flints (Kosińska 1985, 87).

The artefacts from the pit 151 and the moat represent distinctive features of the Nowa Cerekwia group (Kosińska 1985, 88).

Throughout the settlement, differences in features location can be observed. In the bend of the moat of a smaller range there were no bone tools or skeletons of wild animals (Kosińska 1985, 89). On the contrary, on the area outside this moat, within a moat of a greater range,

there were features, where the skeletons of wild animals were lying in the anatomical order, including deer, hares, voles, polecats, roe deer, foxes (Kosińska 1985, 90).

6.9. *The Dobre group*

(73) In the mound of the older barrow in Bożejewice, site 8, district Mogilno, voivodeship kujawsko-pomorskie, a cemetery of the Dobre group population was discovered. The grave marked as feature No. 1 was located at the foot of the mound. It had a square outline in the plan, and it was oriented in a north-south direction. Within the fill there were recorded human bones probably belonging to one individual. The body was lying on the left side, with bent knees. In close distance of the back and the head there were also discovered the remains of a fox (previously erroneously identified as the remains of a dog) (Kosko 1991, 14). The number of animal bones and the condition of their preservation can provide the suggestion that the fox was buried in its entirety, but deformed, in non-anatomical order. The remains belonged to the young male. There was also one bone of a young goat / sheep and a small fragment of a bird bone (Makowiecki 1991, 63)

6.10. *The Early Bronze Age*

(74) (75) At the site in Budapest XXI, dist. Csepel, in Hungary, a settlement of the early Bronze Age was discovered. At the bottom of two pits there were uncovered complete skeletons of dogs (Schreiber 1962, 258).

(76) At the site Rajhrad, district Brno-Venkov, Jihomoravský county, the Czech Republic, a collective burial was unveiled (Fig. 44). At the bottom of the settlement pit with a depth of 6 m, there were five human skeletons, and one animal. The man was lying extended on the back, in an east-west direction. His head was probably intentionally separated from the rest of the body, because it was located on the right side, near the pelvis. Above all, on the right side, along the body, the young pig was placed. It was on the right side with its head towards the east. Vertically to the man in a north-south direction there was a woman's body and a small child. The other two skeletons also belonged to the children who were laid down at the northern wall of the feature directed east-west (Dočkalová 1992, 63). Moreover, there were fragments of the Neolithic and Bronze Age pottery in the pit. How-

ever, due to the similarity of that feature to other finds from the early Bronze Age, the researchers dated the burial to this period (Dočkalová 1992, 64; Podborský 2005, 181).

(77) In the village Seußlitz, Landkreis Meißen, in Saxony, Germany, next to the human burial there was a feature with a young horse bones. Among them there were lumps of burnt clay and a large quantity of charcoal, also around the remains of the animal (Behrens 1964, 102).

(78) In the village Wulfen, Landkreises Anhalt-Bitterfeld, in Saxony-Anhalt, Germany, a human-animal burial was discovered, dated to the Early Bronze Age. The man was placed in the southeast – north-west direction, with the head toward the southeast. Additionally, the grave was furnished with a bronze needle on the breast. At his feet there were the remains of a young dog with its head facing the southwest (Behrens 1964, 104).

7. Characteristics of animal burials in the Early Bronze Age different cultures in Central and Eastern Europe

7.1. *The Mierzanowice culture*

Considering the sites of the Mierzanowice culture (KM) there are 21 known burials of animals (Fig. 2). The vast majority came from the areas of Małopolska: 15 from the vicinity of Krakow, and 4 from the Kielce-Sandomierz Upland. Individual graves were recorded in the western part of the Volyn Upland (Strzyżów) and in western Slovakia (Veselé) (Fig. 26). The most important discovery took place during the research at “Babia Góra” in Iwanowice, where 13 features with animal remains were recorded. It is the only such site in both the Early Bronze Age and the Neolithic period in Central Europe.

Most features came from the area of settlements – 13, followed by cemeteries – 5, and the single finds are only a group of 3 burials (Fig. 4). It is worth mentioning that two features from Szarbia (individual animal graves) were at the edge of the cemetery, while the other three (from Iwanowice, Veselé and Wojciechowice) were human-animal burials and were located in more central locations within the cemeteries.

Regarding the types of animal burials, the Mierzanowice culture was not very diverse. The dominant type of burial was the first type, which describes independent graves of complete animals. A total of

15 such features were discovered (Fig. 3), which represents 70% of all finds (Fig. 5). In respect to 13 features from the above-mentioned settlement in Iwanowice, 11 animal burials were just the first type. However, they will be discussed more detailed later in this chapter. In Wojciechowice, also at the settlement, an almost complete skeleton of a dog was discovered in one of the pits. Nevertheless, the chronology is uncertain – it was a feature belonging to the people of the Mierzanowice or Trzciniec culture. Within the cemetery there was only one independent animal burial – feature No. 1/VI in Szarbia, which was on the outskirts of the site, next to the second burial of the animal. The remains of a dog were found at a depth of 0.60 m in the central part of the pit. The skeleton was damaged and incomplete, but considering the preserved order of bones, it can be assumed that the animal was laid down to the pit in its entirety. Another two individuals were unveiled at a depth of 1.00 m. They were deposited in the western part of the pit, side by side. The bones belonged to specimens over the age of two years. A dog was also discovered during the construction work in Strzyżów. This is perhaps the best known burial animal from the Early Bronze Age. The whole skeleton of the a small dog was recorded in the central part of the pit, arranged in anatomical order, on the right side, in east-west direction, with the head in an eastern direction. Additionally, on both sides of the animal, two well-preserved vessels were discovered: a cup in the eastern part of the pit and an amphora in the western part. The last finds came from the village Mosty, where a cattle burial was recorded in a stone chamber. In addition, approximately 4 m from the feature, in a small spherical pit the researchers found a small amphora, covered by a large wide-mouthed vessel decorated with a cordon under the rim. The primarily buried animals at the settlement were cattle in a complete, and anatomical order (8 features). It was the most common custom and they generally buried one individual, rarely two, but in one case two cows and a foetus. The Mierzanowicka population had also a custom of burying the whole dog – 4 such finds were recorded, including two at the settlement. Single features in the first type include the burial of a wildcat, a goat / sheep and a cow along with the foetus, a goat and a sheep skull. We can also see a clear preference in the selection of settlements for a burial place of the animal. 12 out of 15 finds were discovered at the settlement, only one at the cemetery, while the two ones were single finds.

An unusual feature was the feature no 2/VI from Szarbia. It was the only example in the Mierzanowice culture of the grave type four, i.e. a mixed grave. It was discovered on the outskirts of the cemetery, next to the second animal burial (the first type). The researchers reported up to 6 specimens of complete cattle and 8 incomplete ones, 4 complete and 3 incomplete specimens of pigs, 7 complete and 3 incomplete specimens of goats / sheep and a dog's skull. A total number of animals which the community sacrificed was 32. It constituted a half of individuals killed in the Mierzanowice culture and 20% of all animals that the Early Bronze Age people buried in graves in Central Europe.

Another type were human-animal burials, the sixth type. It is difficult, however, to indicate a general trend. In Iwanowice, in the feature No. 5, next to human bones, there was a dog skeleton. In Mydłkowie, in the feature No. 8, an adult male body was first unveiled, and then just below this skeleton the animal bones from at least four individuals were uncovered: two dogs and two sheep. The age of dogs is set at 2.5–3.5 years and 5.5–6 years. In grave No. 23 in Veselé one goat / sheep arranged along the body of a young boy was discovered. Furthermore, in Wojciechowice, one of the most richly furnished human graves included two cattle skulls, which were in a south-east direction. Apart from human body there were buried at least 3 dogs, 3 goats / sheep and 2 cows. Only a pig was not buried with the man.

One finds from Iwanowice – feature 537 could not be assigned to any type of burial, because of a very poor quality of preservation. In the pit there was a skeleton of a small ruminant. Only on the basis of other features from this site, we can assume that it was the burial of complete animal in this case.

The distribution of preferred species of animals in ritual ceremonies of the population of the Mierzanowice culture was following. Among the minimum number of 62 identified remains of animals, 27 pieces were specimens of cattle, nearly 45% of all animals. Other bones belonged to goats / sheep – 17 individuals, dogs – 10 individuals, pigs – seven individuals and one wildcat (Fig. 6). At the same time, cattle were uncovered the most frequently in individual graves within the settlements – 8 finds. Only once it was recorded in a human burial, and once in a mixed grave. A dog was usually buried in the anatomical order (4 features). This specimen was buried together with the man only twice. Most individuals of goats / sheep were laid down in

partial burial – 10 specimens. Above all, four were buried separately, and 3 together with the man. The remains of a pig were recorded only once in the partial burial. Similarly, the only bones of one animal living in the wild, the wildcat, were found in one individual grave at the settlement.

Considering the admixture of animal bones in the animal burials, in the case of the Mierzanowice culture, only in the feature in Mydlów two sheep mandibles were recorded. Thus limited data do not let us draw any conclusions in this topic (Fig. 7).

The site “Babia Góra” in Iwanowice is special not only because it provided the largest number of features with animal remains, but its chronology was also determined very well. So let us attempt to trace the development of the animal burial rites within the settlement. Out of the 12 features only four failed to identify chronologically. The earlier phase was from one feature No. 486, located in the northern part of the site. The settlement pit of trapezoidal cross section contained one goat / sheep in its entirety. It was not possible to determine its chronology. During the classical phase the number of such features increased. Inside three pits there were recorded the remains of cows at the age of 4–5 years, one in each feature (feature No. 81 and 471) and one wildcat in nearly adult age (feature No. 470). All these three features were located in the central part of the site, near the cemetery. In the late phase there was a further development of the burial rites associated with animal burials. Pits number 37 and 61 were recorded in the southern part of the site. In the first one, a cow was discovered at the age of 2.5 years, in the second one two cows at the age of 2.5–3 and 4 years and a foetus. Pit No. 487 was in the central part of the settlement, near the cemetery. In it, there were two cows also at the age of 2.5–3 and 4 years. Moreover, the last pit No. 537 was located in the northern part of the site and additionally one goat / sheep at an unspecified age was found. The other four features, which could not be dated, are located in the central part of the settlement. Feature No. 14 contained one buried cow at the age of 2.5 years, feature No. 38 – a dog of indeterminate age, feature 430 – one cow at the age of 3.5–4 years with a foetus, one goat at the age of 3–4 months and a sheep skull at the age of 1.5–2 years, while in the feature No. 518 – one cow at the age of 3.5 years. So we can notice that in the northern part of the settlement small ruminants were buried – goats / sheep, and in the southern part

there were buried bovine animals (and only in the late phase), while in the central part, apart from the cattle, a dog, a wildcat and a goat / sheep were buried. There is a clear tendency that the preferred animals were cattle, only adults, aged between 2.5 and 4 years of the female sex. In respect to two males individuals (only in the classical phase) 8 cows were present in the site (the late phase). In addition, a cow with calf was never buried alone, but it was accompanied by the other cow or by a small ruminant. It should also be mentioned that most of the features were settlement pits with a trapezoidal profile. Other sites do not provide such detailed data.

7.2. The Únětice culture

With reference to the sites of the Únětice culture (KU) 21 animal burials are known, which is the same as from the sites of the Mierzanowice culture (Fig. 2). The largest cluster included the areas of the south-eastern Czech Republic and western Slovakia – 10 features. Other finds were from Lower Silesia – 8 features, from Saxony – 2 features, and one from the north-western Czech Republic (Fig. 26). Most features, as many as 13, were discovered, similarly in the case of the Mierzanowice culture, within the settlement. At cemeteries there were recorded eight features (Fig. 4).

Five types of animal burials can be distinguish. In this respect, the Únětice culture was the most diverse unit in comparison to the other Early Bronze Age cultures (Fig. 5). The burial of the first type was the most frequent. Nine such features were discovered, including 5 at the cemeteries and 4 at the settlements. Within the cemeteries it was twice the burial of cattle. The young calf was discovered in the feature No. 50 in the village Velký Grob. This pit was located on the south-eastern edge of the cemetery. The same was true in the case of feature No. 275-I-98 in Wojkowice, which was recorded within the cemetery at the western edge of the settlement. It is worth mentioning the fact that a cattle skeleton was placed in the same order as the dead people in graves at this site, i.e. on the right side, along the NNE-SSW direction, with the head towards south. In the village Gleina in Germany, also at the edge of the cemetery, there was a horse burial covered with limestone stones. It was a male individual aged about 5 years. An interesting discovery coming from this grave was the remains of bridles made of two boar tusks two, which had two holes inside. Another ani-

mal burial discovered at the edge of the cemetery was the grave No. 6 in the village Ludanice-Mýtina Nová Ves in south-western Slovakia. At the bottom of the feature there were the remains of a goat / sheep. In addition, the researchers recorded an exceptionally rich grave goods in this feature: next to the frontal bone – a copper awl, between the mandible and cervical vertebrae – an earring made of copper wire, between the cervical segment of the spine and the forelegs – a copper dagger, in a place where it should be the thoracic spine – a Cyprus-type pin, in the eastern part of the burial pit, behind the hind legs – a big unhandled vessel and a flint arrowhead in its interior. And in this example, the animal grave (body site, orientation and grave goods) was very similar to the male grave discovered at this cemetery. It is possible that we can call an animal burial also the grave No. 8 from the already mentioned cemetery in the village of Velký Grob. In the central part of the feature there were the bones of a pig. At the same time, human bones were not recorded. Probably it was caused not due to the destructive properties of the soil, as in any other grave human bones were preserved in good condition. Also, this grave was equipped with a bronze flanged axe, a bronze awl and a bulbous vessel. At the settlements, the most frequent buried animals were dogs. In Dobšice, a skeleton of female dog with five little puppies was found at the settlement pit. In Ždánice at the bottom of pit a complete skeleton of a dog was recorded. In the village Velké Žernoseky a double burial of dogs was unveiled surrounded by a stone circle. The last feature discovered in the settlement is the storage pit No. 641 in Podolí, where the partially filled pit revealed a complete skeleton of a large animal, probably a horse. It is worth mentioning that the secondary use of the settlement feature referred also to several human burials within this site. In summary, at the settlements there were recorded 9 dogs, and probably one horse, and at the cemeteries: 2 specimens of cattle and one pig, a goat / sheep and a horse. Therefore, as we can see, the individual dog burials were found only within the settlement.

The third type, i.e. the graves of complete animals but quartered and mixed, was only recorded at one site in Wojkowice. Features 390-I-98, 391-I-98 and 658 I-98 were creating a set Z-I-I-98. They were arranged along an east-west direction. The set was located within the northern edge of the settlement centre. Stratigraphically the oldest was the feature 658, which was covered by 390, and finally by the pit No.

391. The pits overlapped each other, indicating that they were used in succession one after another. What is more, one feature was probably used only once. In the feature No. 390-I-98 animal remains were found scattered throughout the pit, which belonged to 3 very young pigs. The same was in the feature 391-I-98, which was also filled with animal bones in non-anatomic order. Some of them came from at least two individuals of the pig – one adult and one very young. Moreover, in the feature No. 658-I-98 also the scattered bones were uncovered, but this time it was a dog. Another pit, which was located at the edge of the settlement, is feature 349-I-98. It included animal bones from one individual of cattle placed in non-anatomic order. The last burial of the third type was at the southern edge of the settlement centre. In the feature 591-III-99 a cluster of bones was unveiled that came from one old and one young goat / sheep.

Speaking of burials type four, namely mixed graves, only one grave was uncovered – at the settlement in Hrádek. The fill of the feature No. 502 was divided into two horizons. At the bottom there were assemblages of animal bones. One included two skulls and several bones of cattle and the headless skeleton of a puppy. The second group consisted of six bone fragments, and four of which came from cattle. Above it, the other, younger horizon was distinguished, where the researches found three vessels, four scapulas of cattle and a few ribs of the dog. Cattle bones came from at least three individuals. The two skulls belonged to two individuals over the age of 6 years. A third individual was aged 3–4 years. Nearly complete skeleton of a puppy dog belonged to a male at the age of 2–3 months.

The partial graves are only known from two settlement sites. One was discovered in Wrocław – Oporów, where a fragment of a dog skeleton was observed in the pit. What is more, the second discovery came from Velké Pavlovice in the Czech Republic. In the feature No. 17 two skulls of dogs lying next to each other were recorded. In addition, the researchers found a small handled vessel in a close distance. In both cases we deal with partial burials of a dog at the settlement.

The last type of burials among the Únětice community, the sixth type, was the human-animal burial. At the cemetery in Szczepanowice, in grave No. II, a cattle skeleton was discovered next to the human burial. The second feature, i.e. the pit 35 at the settlement in the town Brno-Černá pole, was unveiled only partially, because the second part was

destroyed by the excavator. Within the fill, the upper part of the human skeleton was reported, where the head of the deceased was deposited on the skull of the dog. The last find is the feature from the Únětice settlement was discovered in Znojmo. Close to the coffin with a dead woman, the researchers found the remains of the dog in a small niche.

One find from the village Köllme in Germany could not be assigned to any type of burial. We do not know whether the feature with a complete skeleton of a young horse that was discovered among the Únětice culture graves, was buried individually or connected with a human grave.

The total number of buried individuals in graves is at least 35 animals (Fig. 6). The most popular was a dog – 16 individuals, nearly half of all animals. Interestingly, there is not even one dog buried at the cemetery. All of them were discovered at the settlements. Moreover, only the remains of the dog were present in any type of burials. Other animals used for burial rite were cattle – 7 individuals and pigs – 6 animals. Both species were buried both at the settlement and at the cemetery. However, pigs were found only in the first and third type, and cattle also in the type four and six. In addition, there were 3 individuals of goats / sheep and horses registered. A goat / sheep was only buried at the cemetery, in the individual grave in anatomical or non-anatomical order. While the horse was seen at the settlement and cemetery, but always in preserved anatomical order.

Only four features contained additional admixture of animal bones and they were only partial and mixed graves. These bones came from at least two individuals of goats / sheep, two deer, one dog, one cow and one horse (Fig. 7).

7.3. The Makó-Kosihy-Čaka culture

There is only one site affiliated with the Makó-Kosihy-Čaka culture (KMKČ) in the village of Üllő, in Hungary, near Budapest (Fig. 26). Within the settlement there were unveiled three features with the remains of animals (Fig. 2 and 4). All of them had a circular outline and a diameter of between 1.82 and 2.66 m and their depth varied between 0.60 and 1.16 m, so they were the pits of big dimensions. These features belong to the fifth type, namely the partial graves (Fig. 3 and 5). Virtually all the bones came from cattle (Fig. 6), but it is difficult to estimate the precise number because the bones were deposited in lay-

ers within the feature. The pit No. 5600 contained at least 14 individuals, with their heads and limbs cut off and the feature included only the trunks in anatomical order. Most of the bones came from adults, and only three individuals were younger age. It is worth emphasizing is the fact that the pits No. 4035 and 5600 had clear traces of fire, while in the feature No. 3627 there was a group of six vessels set side by side, the pottery did not include coking forms. These are the facts presenting clear evidence of the specific nature of these three features. It is difficult to talk about the admixture of animal bones, only with regard to the pit No. 5600 where 2 horse bones and 4 sheep bones were registered (Fig. 7).

7.4. The Nagyrév culture

Another culture from the area of Hungary was the Nagyrév culture (KNag). Also in its case it is known only one site of animal burials. On the outskirts of the settlement in Soraksár – Botanical Garden in Budapest two partial graves were unveiled (Fig. 2, 3 and 4). They were located at a distance of approximately 5m apart from each other. In addition, they were large pits with a circular outline and a diameter of more than 2 m and a depth of almost 2.5 m. At the bottom of the feature No. 2 the remains of seven cattle were recorded. Part of the carcass and viscera were removed, but the tendons and muscles were left in anatomical order. The researchers only discovered the skull bones, mandibles, vertebral columns, parts of pelvises and hind and forelegs in different proportions from different individuals (Fig. 18). In feature No. 3 three similar fragments of cattle skeletons and incomplete dog skeleton was unveiled. Some individuals had broken skulls.

The way of placing the animal remains in the pit 2 has allowed the reconstruction of the order of depositing fragments of skeletons. Parts of cattle No. 2, 3 and 4 (ox-cow-bull) were placed in the south-western part of the feature. The remains of the individual No. 5 were laid down in the southern corner of the pit, then parts of the animal No. 7, then No. 1, and finally No. 6 (cow-bull-ox). The spine of specimen No. 1 was thrown into the feature from the east side, the lower part first, then the head was pushed to the south. At this point, the spine broke in two pieces, between 9 and 10 vertebrae. It can be seen that the order of depositing the remains was an important element. We can distinguish two sequences: ox-bull-cow and cow-bull-ox. This is, by

far, the only such find in Central Europe. Moreover, it was possible to determine the approximate time of killing animal, which means the time of the celebration of the rite – it was autumn, between September and October (Vörös 2002, 250).

As a result of ritual procedures of the Nagyrév culture, people sacrificed 10 individuals of cattle and one dog (Fig. 6). Furthermore, in the pits there was registered a small admixture of bones of other animals. Among them it was possible to distinguish the bones of at least 5 sheep and 3 pigs (Fig. 7) (Vörös 2002, 248). In both cases there was also a clear layer of burning.

Additionally, the feature No. 4 is worth mentioning because of the fact that it was in the immediate vicinity of the feature No. 3. Within this pit, the researchers discovered an adult male skeleton. Regarding the preserved bones, it is clear that buried man was strongly tied up. Unusual was also the fact that the head was 0.40 m below the level of his feet. It should be emphasized that the population of the Nagyrév culture was primarily following the crematory funeral rites. It seems that all three features, because of their unique quality, form an offering set. I will return to this issue later in my work.

7.5. The Strzyżów culture

Within the Strzyżów culture (KStrz) eight animal burials were recorded (Fig. 2). They are grouped in the western part of the Volyn Upland (Fig. 26). Half of the features were discovered at the settlement in Strzyżów (Fig. 4). Three of them are the graves of whole animals in anatomical order, i.e. the first type (Fig. 3). In section No. 3, in one of the pits, the first animal burial containing the skeleton of a cow was found. It is not possible to determine which pit it should be related with. In section No. 5, in the eastern part of the site in the grave No. 14, a well preserved skeleton of a dog was found. In section No. 7, in the western part of the site in the pit No. 112, there was a skeleton of a cow. The fourth feature from Strzyżów is the animal grave of the fourth type. The pit 109, the section No. 8, contained on top of the fill a well-preserved skull of cattle. While at the bottom of the pit there were two skeletons of cattle, but the buried animals were deprived one side of the spine, ribs and two legs, the hind and forelimb. The remaining four other features were associated with cemeteries. Grave No. 1 from Hrubieszów-Podgórze is an individual animal burial, but the ani-

mal species has not been determined. With regards to Nieleśdwia, we only know about the existence of probable animal grave. In the village Torgovytsia under a barrow mound, two human burials were found, where the dead were laid down on a layer of burnt remains of sheep. Moreover, in the village Zhorniv, also under a barrow mound in the immediate vicinity of the grave of an elderly woman there was a pit with a dog skeleton. It is difficult to see any general trends associated with the burial rites of animals within the cemeteries. Generally, the first type of burial prevailed – 4 features. The types four, six and seven were recorded in one feature respectively. Furthermore, one was impossible to determine (Fig. 3). Together a total amount of animals devoted by the Strzyżów culture community was at least 9 animals. Frequently it was cattle – 5 individuals, then dogs and goats / sheep – 2 individuals (Fig. 6). Also, in the case of the discussed culture, we do not have information about admixture of additional isolated bones of other animals in the described features (Fig. 7).

7.6. The Nitra Culture

Speaking of the Nitra Culture (KNit), four finds are associated with the remains of animals (Fig. 2). All of them were human-animal burials (Fig. 3) discovered in the cemeteries (Fig. 4). Three graves are from the site Holešov in the south-eastern Czech Republic. In each of the human grave a cattle skull was laid down. In grave No. 55 a skull with horns was recorded just behind the back of the dead woman. In grave No. 294 a skull was also behind the man, but the deceased's head was distorted, so that was turned towards the animal skull. In addition, the equipment accompanied the man suggests that he was a hunter or a warrior. Moreover, in grave No. 407, next to the skeleton of a man, there were as many as 5 skulls of cattle, which were grouped in the eastern and northern parts of the feature. The last finds came from the village of Uherský Brod, also in the south-eastern Czech Republic. In one of the graves, next to the dead woman, a dog skeleton was discovered. Thus we can see that the preferred parts of animals, in this case a cow skull, were laid down both with men and women. While the dog was associated only with a woman. Neither the animal age nor female age has been determined. The population of Nitra culture buried in total seven specimens of cattle and one dog (Fig. 6). There is no information about the additional admixture of other animal bones (Fig. 7).

7.7. *The Věteřov culture*

At the Věteřov culture (KV) sites the researchers recorded six animal graves (Fig. 2). All of them were discovered at the settlement (Fig. 4) and were located in the south-eastern Czech Republic, except for one site in the northern Czech Republic (Fig. 26). Most of the features are individual graves. As a type first three burials are identified. In the village Hulín, in the feature No. 534, the remains of a horse were reported, but there is no any further information about the finds. At the site No. 10 in Prague – Zahradní Město, in the feature No. 3 there was a cattle skeleton whose head was bent backward by an angle 90° to the spine and the jaw distorted upwards. The next discovery was made in Velké Pavlovice, where in the pit No. 2 a goat / sheep in anatomical order was composed. The last individual burial of an animal is the feature No. 1 from the village Věteřov. It was described as a fifth type, i.e. the partial grave, because at the bottom of the pit there were parts of 4 animal skeletons, arranged in anatomical order. These included bones from at least two sheep and one cow. Only two features were human-animal burials, namely the sixth type (Fig. 3). The first one is the pit No. 115 at the site in Pravčice where there was a skeleton of a man close to a dog skeleton. The second one is a unique feature from the Early Bronze Age in Těšetice-Kyjovice. The grave H₁₆ was a storage pit with a diameter of the ceiling 1.54 m and the floor 2.65 m and with a flat bottom at a depth of 1,95 m. It included the skeletons of four people (a woman aged 25–30 years, a 17-year-old girl, a 13-year-old boy and an infant), and the dog, which was thrown into the pit at the end.

A total number of buried animals was at least 8 animals, including 3 individuals of goats / sheep, two specimens of cattle, two dogs and one horse (Fig. 6). It is clear however, that the only animal buried with a man in the Věteřov culture was a dog. As for the admixture of animal bones, the only feature where single bones were found was the site in Těšetice-Kyjovice. They belonged to young pigs (the most numerous), cattle and sheep. Some of them had visible o post consumption signs (Fig. 7).

7.8. *The Nowa Cerekwia group*

With regard to the Nowa Cerekwia group (grNc), 7 features with animal remains are known (Fig. 2). They were grouped around The

Głubczyce Upland (Fig. 26) in two settlements (Fig. 4). Five finds, that could be determined, belonged to the individual animal burials in anatomical order, i.e. the first type (Fig. 3). At the site in Nowa Cerekwia, within the trench No. XIII, there were 3 big pits next to each other. All three features have a circular outline with a diameter of between 2.20 and 2.60 m and an hourglass profile with a flat bottom at a depth of 2 m on average. The feature No. 92 contained the remains of two female deer, one adult and one young. Moreover, the skeleton of a deer was unveiled in the feature No. 93, and in the layer below the skeleton of a roe deer, which belonged both to young females and the skeletons of two young hares. What is more, in the pit No. 95 an adult female deer and an adult fox were uncovered. Animal skeletons were almost complete and arranged in anatomical order. Only the deer had broken and incomplete skulls. Skeletons of wild animals were also found within the trench No. XIX in the feature No. 151 and the bottom of the moat. The lack of accurate information about the species in the pits do not let us discuss more deeply. Throughout the settlement in Nowa Cerekwia it is possible to notice differences in the distribution of features. In the bend of the moat in a smaller range there were no bone tools or skeletons of wild animals. At the same time, outside this moat, within the moat with a greater range, the features were unveiled, where the skeletons of wild animals in the anatomical order were lying. The last two animal burials in the first type came from the site in Jędrzychowice. The pit 362 contained a pig skeleton, and the feature No 388 a dog skeleton.

The total amount of the discovered remains of animals was at least 10 individuals, of which 8 were wild animals. Taking it into account, it can be noticed that the population of the Nowa Cerekwia group was so unique among the other Early Bronze Age cultures where domesticated animals were dominant. In total, regarding the finds, the discussed community buried four deer, two hares, and one specimen of a roe deer, a fox, a pig and a dog (Fig. 6). With reference to the remains, which could be determined in terms of gender and age, they also show that the community preferred female individuals (5 individuals) that are at a young age (4 individuals) more than in adulthood (3 specimens). In addition, most features were collective burials, but the selection of age was different. Juveniles were joined with adults, or the only young specimens were buried or only adult. As for the admixture

of animal bones, fragments of it were recorded from at least 8 voles, which was also uncommon among the other Early Bronze Age cultures and highlights preferences of wild animals among populations of the Nowa Cerekwia group. Apart from the species mentioned above, there was also a single species of domestic animals: the bones of cattle, dogs, goats / sheep and pigs (Fig. 7). For comparison with the known Neolithic burials, there were only three wild animal burials: a roe deer in the feature of the Funnel Beaker culture in Klementowice (Kowalczyk 1957, 183), a deer in the feature of the Globular Amphora culture in Strzelce (Wiślański 1966, 169) and a deposit of aurochs' head in the feature of the Globular Amphora culture in Siniarzewo 1 (Szmyt 2000, s. 176). Similarly, quite a limited selection of these finds was also discovered in the later material, at the settlements of the Trzciniec culture. In Opatkowice it was also the skeleton of a deer, and in Złota Pińczowska – 2 hares (Górski 2008, 109, 111).

7.9. *The Kruszk group (Koško 1979) / Dobre group (Koško 1991) / The Bell Beaker 1 (Czebreszuk 1996)*

Speaking of the Dobre group (grD) we can only mention just one example of the animal burial (Fig. 2), namely, a human-animal grave, i.e. in the type six (Fig. 3). This was also the only known feature of this type in the Kujavian region (Fig. 26). At the cemetery in Bożejewice, in grave No. 1, near the head and the back of the deceased, there were the remains of a fox (previously erroneously identified as the remains of a dog). The animal was buried probably in its entirety, however, deflected, in non-anatomical order. There was also one bone of a young goat / sheep and a small fragment of a bird bone (Fig. 7).

7.10. *The Early Bronze Age*

Five features, are not specified chronologically, and therefore they have been generally considered as coming from the Early Bronze Age (WOEB) (Fig. 2). Three finds were discovered at the settlements. Two of them were unveiled in Budapest (Fig. 26). Each of these two pits contained one complete skeleton of the dog respectively. The third feature was a human-animal burial uncovered in Rajhrad in the south-eastern Czech Republic. At the bottom of the settlement pit at a depth of 6 m, there were five human skeletons, and one animal. The central place of the feature was occupied by an extended

body of a man lying on his back, with his head located on the right side. The head was probably intentionally separated from the rest of the body. What is more, on his left side, along the body, the young pig was laid down. Other remains belonged to a woman and three children. The other two features come from cemeteries in the area of Saxony in Germany (Fig. 26). Both finds were animal burials associated with a human burial. In the village Seußlitz, there was a feature with remains of a young horse near the human grave. And in Wulfen, the deceased man was placed in the grave together with a young dog at his feet. In short, we can differentiate two features of the first type of animal burials, two of the sixth type and one example of type seven (Fig. 3). Together three dogs, one pig and one horse (Fig. 6) were buried. There was no information about the additional admixture of other animal bones (Fig. 7).

8. Characteristics of each type of animal burials

8.1. The first type – graves of complete animals (in anatomical order)

The most common form of rituals associated with the graves of animals was lying down the complete animal in anatomical order, i.e. the first type. There are 38 known features of this type, which represents almost 50% of all finds from the Early Bronze Age in Central Europe (Fig. 8). It was probably the continuation of the Neolithic tradition. During the New Stone Age, on Polish territory, the first type of funerals was also the most widespread, although the group constituted 36% of all features (own research).

Features of the first type were discovered throughout Central Europe, among the finds of different Early Bronze Age communities. Most of them were recorded within the settlements – as much as 29 features, at the cemeteries there were only 7 features, and 2 were described as isolated finds (Fig. 11).

They were the most common burials at sites of the Mierzanowice culture (15 features). One was recorded in the western part of the Volyn Upland, and rest of them in the Małopolska region (Fig. 26). They have been uncovered primarily at settlements – 12 burials. At the cemetery only one feature was uncovered, and two of them were found as isolated finds. Up to 11 graves were from the settlement in Iwano-

vice. In five cases they were individual graves of cattle, in two cases the double graves, and rest of them were individual burials of a dog, a wildcat, a goat / sheep and a cow with a goat and a sheep skull. They were discussed more detailed in the previous chapter. The last burial uncovered at the settlement was the one from Wojciechowice and it was a dog burial. The only feature unveiled at the cemetery came from Szarbia, where three dogs were buried. Two single finds include a cattle grave in Mosty, and a dog grave in Strzyżów.

9 finds are related with the Únětice culture: 4 at the settlements and 5 within the cemeteries. Most features come from Moravia and western Slovakia – three burials on each territory. Single features were recorded in Saxony-Anhalt, the northern Czech Republic and Lower Silesia (Fig. 26). Within the settlements dogs were buried most often. In Ždánice it was one dog, in Dobšice a bitch together with 5 small puppies, and in Velké Žernoseky two dogs surrounded by a stone circle. The fourth feature, located in a village Podolí, contained a complete skeleton of a large animal, probably a horse. At the cemeteries a cattle burial was discovered twice, one in the village of Velký Grob, and the second one in Wojkowice. In Ludanice-Mýtna Nová Ves there were two features with uncovered animal bones of one goat / sheep and one pig. However, in the village Gleina a horse burial was recorded which was covered with limestone rocks. Individuals dog burials of the Únětice culture were found only within the settlements.

All four animal graves of the first type and affiliated with the Strzyżów culture were grouped in the western part of the Volyn Upland (Fig. 26). Three of them were discovered within one settlement in Strzyżów. In two cases it was the burial of cattle and one dog burial. The fourth feature was unveiled at the cemetery in Hrubieszów-Podgórze, but the animal species has not been determined.

The Věteřov culture finds were discovered in Moravia (2 features) and one in the northern Czech Republic. All of them were within the settlements. In the village Hulín the remains of a horse were recorded, in Velké Pavlovice – a goat / sheep, and in Prague – Zahradní Město – a cattle skeleton, while in Hungary, near Budapest, two the Early Bronze Age dog burials were unveiled at the settlement.

The last five graves were associated with two settlements of the Nowa Cerekwia group (Fig. 9) within the Głubczycka Upland (Fig. 26). At the site in New Cerekwia there were only features with wild

animals. The feature No. 92 included the remains of two deer, the feature 93 – one deer, one roe deer and two hares, and the pit 95 – one deer and a fox. The last two finds come from the site in Jędrychowice. A pig skeleton was found in the pit 362, and the feature No. 388 contained a dog skeleton.

Individual animal burials were not recorded at the sites of the Makó-Kosihy-Čaka culture, Nagyrév culture, Nitra culture and the Dobre group.

To celebrate the rituals associated with individual animal graves, the Early Bronze Age communities used all animal species, both domesticated and wild. Total amount of sacrificed animals was at least 54 specimens: 19 dogs, 16 cattle, 5 goats / sheep, 3 horses, 2 pigs, 4 deer, one roe deer, one wildcat, 2 hares and a fox, i.e. 45 domesticated animals and 9 wildlife (Fig. 10).

Additional information about the admixture of other animal bones was very limited. We only know that it came from at least one example of cattle, one pig, goat / sheep, a dog and 8 voles, but all of these bones were discovered in three locations of the Nowa Cerekwia group, so they are not representative considering the other Early Bronze Age cultures (Fig. 12).

Most of individual burials of the first type were cattle graves (13 features) and burials of dogs (12 features). An interesting fact is that virtually all dogs were buried within the settlements. Only once, a burial of three dogs was found at the edge of the cemetery. At this point it should be emphasised that during the Neolithic period, a vast majority of graves of the first type within Polish territory were individual cattle burials (21 out of 32 features). Only in three cases separate burials of dogs were discovered. The Neolithic population sacrificed up to 39 specimens of cattle, and only 4 dogs (own research). This shows a clear decline in the importance of cattle, and the rise of the dog in burial rites celebrated by the Early Bronze Age populations. This trend persisted even among the communities of the Trzciniec culture, where the dog burials were found as frequently as the burials of cattle. In the ritual sphere of the Trzciniec culture, quite remarkable was also an increase in the importance of a horse (Górski 2008; Makarowicz 2010, 253–263). As an example we should mention the collective grave of six human beings and 14–16 horses from Pełczyńska in the Małopolska Upland (Makarowicz 2010, 258).

As for the finds from cemeteries, it was noticed that two features with animal remains of the Únětice culture were like human graves. In Wojkowice, a cattle skeleton was placed in the same manner as in the human graves at this site. And in Ludanice-Mýtna Nová Ves, apart from the same orientation of the goat / sheep skeleton, its funeral goods were very similar to the male graves from this cemetery. As for the additional inventory of animal burials, the problem is discussed in Chapter 9. Here, I will only point out that only 14 features were not furnished. Virtually all of them had pieces of pottery, sometimes even the whole forms. The remaining material was highly diverse. It should also be noted that only the graves of the first type contained metal artefacts.

8.2. *The second type – graves of complete animals (quartered, in anatomical order)*

The second type of burials, i.e. the graves of complete animals, but quartered and arranged in anatomical order, was recorded occasionally on Polish territory in the New Stone Age (3 features – own research), and in the Early Bronze Age it has disappeared completely. There are no recorded features of this type in Central Europe (Fig. 8).

8.3. *The third type – graves of complete animals (quartered, mixed)*

Another type, type three – the graves of complete animals, quartered and mixed is represented by a group of 5 finds, which constitute only 6% of all burials (Fig. 8). Moreover, these features were located within one settlement (Fig. 11) at the Únětice culture site in Wojkowice in Lower Silesia (Fig. 26). Features 390-I-98, 391-I-98 and 658-I-98 were found next to each other more or less along the east-west direction and formed a set Z-I-I-98. They were located at the northern edge of the settlement centre. Stratigraphically the oldest one was the feature 658, which was covered by the pit 390, and then the pit 391. The pits overlapped, indicating that they were used in succession one after another. What is more, one feature was probably used only once (Gralak 2007, 154). The pit No. 591-III-99 was unveiled at the southern edge of the settlement, and pit No. 349-I-98 – at its western edge. Animal burials, together with human graves, marked the border of the settlement centre (Gralak, Sadowski and Wasyluk 2007, 194). The third type of burials contained various animal species (Fig. 10), but mostly it was

a pig – 5 individuals, then a goat / sheep – 2 individuals. The remains of cattle and a dog were unveiled only once. It is worth mentioning the fact that dominated individuals were very young (up to 6 months). Additionally, there are some similarities to this type of features from the Neolithic period of Polish territory. Among the finds of the Funnel Beaker culture there were three animal burials: Inowrocław (a cattle burial) (Cofa-Broniewska 1998, 10) and Klementowice (graves of a roe deer and two pigs) (Kowalczyk 1957, 183,190). All of them were also located within the settlement, and some buried individuals were very young or young. Moreover, the features in Wojkowice contained a small admixture of animal bones. Single bones came from at least two deer, a goat / sheep, one cow and one horse (Fig. 12).

8.4. The type four – mixed animal graves

Mixed animal burials, which means the fourth type, were very rare at the Early Bronze Age sites. They have been reported only three times (i.e., less than 4% of all finds), once at the cemetery used by the population of the Mierzanowice culture in Małopolska, once at the settlement of the Únětice culture communities in southern Moravia and once dated to the Strzyżów culture in the western part of the Volyn Upland (Fig. 8 and 11). During the Neolithic period on Polish territories, features of this type were more common – accounted for 11% of all finds, and were associated with the Globular Amphora culture (own research).

The fill of the pit 502 in Hrádek was divided into two horizons. At the bottom there were discovered two clusters of animal bones, which included: two cattle skulls, a skeleton of a puppy without a head and a few other bones of cattle. In the middle of the fill, the researchers discovered fragments of pottery, animal bones and charcoal, suggesting traces of fire in the feature. In the upper part of the pit there were 3 vessels and 4 cattle scapulas and several ribs of a dog. The whole pit was buried in a short period of time. The cattle bones came from at least three individuals. Also in the feature No. 2/VI in Szarbia, the animal remains were uncovered at different levels. At the bottom of it there were 12 individuals in their entirety and 13 incomplete specimens. All of them were deposited on the perimeter of the pit forming a circle. Above, a young calf was placed after removing all limbs and horns. Next to it, there was a skeleton the second calf and the mandi-

ble of the third cow. In the upper layer of the fill there were recorded four skeletons of young pigs placed very close together. Their arrangement suggests that originally they were placed in a triangular container. The third feature, pit No. 109, was discovered at the site in Strzyżów. At the bottom, there were two skeletons of cattle. Buried animals were deprived of the ribs from one side of the spine and two legs, the hind and forelimb. Above, in the middle of the feature, a well-preserved skull of cattle was found.

In total, the bones came from at least 39 animals (Fig. 10), which represents almost 25% of all individuals recorded in the Early Bronze Age animal burials in Central Europe. With references to the animal species, most of them were cattle – 20 individuals, then goats / sheep – 10 individuals, next pigs – 7 individuals, and the smallest amount considered dogs – 2 specimens (Fig. 10). As for the additional admixture of the bones of other animals (Fig. 12), only in pit No. 502 a few bones of a goat / sheep and a few ribs of a dog were registered. Interestingly, in the New Stone Age in Poland, the mixed graves contained the same species of animals. In addition, cattle and dogs were used in very similar proportions, only pigs were a few percent more common than a goat / sheep (own research).

Analyzing these burials, it is possible to notice common characteristic of all three pits. First of all, every pit was dominated by cattle, at least 3 individuals, and the bones of the dog and goat / sheep were separated in two features. Moreover, most of the specimens were laid down only in fragments, mostly skulls, or trunks without limbs. Each find had a layered arrangement, it means that the animals were not deposited in the feature once and then buried, but the remains were placed progressively, in two or three acts. It can be assumed that the order of the ritual and the related selection of suitable animals, not only in terms of genre, but also age, were of great importance. However, due to a small number of finds, it is difficult to outline general principles which guided the celebration of such rites.

8.5. The fifth type – partial animal graves

Partial animal graves, that is the fifth type, are represented by 8 findings (i.e., 10% of all burials) (Fig. 8). This type seems to be characteristic of the north-western part of the Great Hungarian Plain, the Danube Bend area, where up to 5 features came from. Others were dis-

covered: one in Lower Silesia, and two in southern Moravia (Fig. 26). In addition, all eight examples were recorded within the settlements (Fig. 11). In the New Stone Age, as compared to the Early Bronze Age, partial graves were used twice as often – almost 20% of all animal burials from Polish territory (own research).

The feature associated with the Únětice culture was the pit No. 17 in Velké Pavlovce. It contained two skulls of dogs lying next to each other. In addition, they were found together with a small handled vessel. Probably the partial burial was also discovered in the feature from Wrocław – Oporów, where a part of the dog skeleton was unveiled. The third discovery was the settlement feature No. 1 of the Věteřov culture in Věteřov. There were 4 registered animal skeletons, arranged in anatomical order at the bottom of the pit. These included bones from at least two sheep and one cow. But the most interesting graves come from the sites of the Makó-Kosihy-Čaka and Nagyrév cultures. The first culture was associated with the remains of three features uncovered Üllő, Hungary. Virtually all the bones came from cattle, but it is difficult to estimate the precise number because the bones were deposited in layers within the feature. The pit No. 5600 buried at least 14 individuals, with their heads and limbs cut off and the feature contained only their trunks laid down in the anatomical order (Fig. 17). In addition, the researchers recorded clear traces of fire in pits No. 4035 and 5600, and a group of 6 vessels arranged side by side in the feature number 3627, but these vessels did not include cooking forms. What is more, at the outskirts of the Nagyrév culture settlement in Soraksár – the Botanical Garden in Budapest, two partial graves were unveiled. They were located at a distance of approximately 5m apart from each other. At the bottom of the feature No. 2 the remains of seven cattle were recorded. The researchers discovered only the bones of skulls, mandibles, vertebral columns, parts of pelvises and front and back legs, in different proportions from different individuals (Fig. 18). And in the feature No. 3 similar fragments of skeletons of three cattle specimens and the incomplete skeleton of a dog were unveiled. Both the whole and fragmentary leg bones showed that they were not deprived of their meat. Some individuals had broken skulls.

To sum up, partial graves buried at least 33 animals (Fig. 10). They were strongly dominated by cattle, including at least 27 individuals, and only 4 dogs and 2 goats / sheep. As for the admixture of animal bones,

it was observed in three features with the remains of at least 6 sheep, 3 pigs and one horse (Fig. 12). It is known that the bones belonged to an almost adult male and one to a mature female of high growth.

Thus we can see that various parts of animals were used in various features. In the feature of the Únětice culture were the dogs skulls, in pits of the Makó-Kosihy-Čaka culture the trunks of cows, but in the Nagyrév culture were also fragments of cattle, but only the bones of the skulls, mandibles, vertebral columns, and front and back limbs. A common attribute of the finds from the area of Hungary was the traces of fire in the fills of the pits.

8.6. The type six – the human-animal graves

Human-animal burials, i.e. type six, were the second most common form of animal graves in the Early Bronze Age (Fig. 8). They were discovered in sites of most cultures, including 17 sites which represented 22% of all burials. However, among the finds of any cultures there were no more than 4 graves. During the Neolithic period, human-animal graves constituted roughly similar proportion of all finds (18% – own research). Moreover, within the cemeteries – 11 features were recorded, at the settlement – 5 features, and one feature was a single discovery (Fig. 11).

At the sites of the Mierzanowice culture four burials of the sixth types were uncovered, two in the Kielce-Sandomierz Upland, one in Małopolska and one in western Slovakia (Fig. 26). Each feature had a different character. In Mydlów, below the bones of the dead man, animal bones were uncovered of at least four individuals: two dogs and two sheep. At the cemetery in the village Veselé, a complete skeleton of goats / sheep was lying next to a young boy, and at the cemetery in Iwanowice, there was a skeleton of the dog next to human bones, while at the cemetery in Wojciechowice, one of the most richly furnished human grave contained two skulls of cattle.

The finds of the Únětice culture were related to three examples: two in Moravia and one in Lower Silesia (Fig. 26). In two cases we are dealing with a dog added to the human grave at the settlement. At the site of Brno-Černá pole, the researchers unveiled the partially destroyed pit No. 35. They reported the upper part of the human skeleton, but the head of the deceased was deposited on the head of the dog. What is more, in the village Znojmo, the remains of a dog were found in

a small niche next to the coffin with a dead woman. Considering the third feature, discovered at the cemetery in Szczepankowice, we know only that the cattle skeleton accompanied a human grave.

As for the Strzyżów culture, only at one site in the village Torgovytsia on the western Volhynia, there was a human-animal burial. At the western edge of the barrow mound No. 1, two human burials were found, where the deceased were laid down on the layer of burnt remains of the sheep. It was the only known feature with the remains of burnt animals in the human grave in the Early Bronze Age in Central Europe.

Four features of the Nitra culture are also grouped in Moravia. They were discovered within two cemeteries. In the village Holešov, two human graves contained a cow skull, and the third one up to 5 skulls. The fourth feature in the village Uherský Brod contained a female burial with a skeleton of a dog. Further finds from the Moravian settlements came from two settlements of the Věteřov culture. In the village Pravčice, there was a male skeleton in the vicinity of a dog skeleton. The second feature, found in the village Těšetice-Kyjovice was a collective burial, in which a woman, a girl, a boy and an infant were buried, in company with a dog.

Regarding the Kujavian area, there was only one burial described as type six. Moreover, it was the only known burial of human-animal belonged to the Dobře group. In Božejewice, in one of the features near the head and the back of the deceased, the remains of a fox were uncovered (previously erroneously identified as the remains of a dog). The number of animal bones and the condition of their preservation can indicate that the fox was buried in its entirety.

Two finds, from Germany and Moravia, are identified only as the Early Bronze Age features. At the cemetery in Wulfen, a young dog with the head directed towards the south-west was found at the foot of the dead man. The last feature, from the site Rajhrad, was another collective burial at a settlement. At the bottom of the pit there was a buried man with the severed head next to the skeleton of a young pig and a woman and three children.

The custom of burying the whole animal in human graves was not practiced only by the people of the Makó-Kosihe-Čaka culture, the Nagyrév culture and the Nowa Cerekwia group.

Together with human corpses there were buried 10 specimens of cattle, 9 dogs, 5 goats / sheep and one pig (Fig. 10). However, most

commonly dogs were buried (7 finds), then cattle (5 finds). In the New Stone Age, the most often chosen animal was a cow, which accounted for 90% of the animals found in graves of the sixth type. In comparison to the Neolithic period, populations of the Early Bronze Age had changed their preferences. It is worth mentioning that in the Neolithic period, dogs were only buried in the pit close the human grave (own research), but in the Early Bronze Age, with one exception, they were only buried next to the deceased (Fig. 10). In addition, you can see the concentration of such features in Moravia (10 finds). As for the admixture of human-animal graves, only in a few features bones from at least four goats / sheep, two pigs, one cow and one bird were reported (Fig. 12).

8.7. The type seven – animal graves close to the human graves

The last, seventh type of animal burials, are the animal graves located close to the human graves. In the Neolithic period on Polish territory every 8 animal grave was just this type (own research). But in the Early Bronze Age in Central Europe it accounted for only a small percentage. The researchers know only two such features (Fig. 8) (i.e. less than 3% of all finds), both discovered within the cemeteries (Fig. 11).

In the village Seußlitz, in Saxony, near the Early Bronze Age human burial, there was a feature with bones of a young horse. Between them there was burned clay and a fair amount of charcoal, as well as around the remains of the animal. The second feature was unveiled in Zhorniv, in the western part of the Volyn Upland. Under the barrow mound built by the Strzyżów culture population, there was a grave of an elderly woman (grave 1). In its immediate vicinity there was a pit with an irregular outline, where a skeleton of a dog was deposited belonging to an old specimen with low growth. This leads to considering that the animals appearing in such type of burials are: one horse and one dog (Fig. 10). There is no information about the admixture of additional bones of other animals (Fig. 12). For comparison, in the Neolithic period, the most frequent buried animals close to the human graves were cattle (7 individuals), followed by dogs (5 individuals) and in one case it was a horse (own research).

8.8. *The undetermined type*

The other five animal graves could not be attributed to any type of burials (Fig. 8). Two of them were recorded within the cemeteries, and three at the settlements (Fig. 11). In the pit No. 537 at the site in Iwanowice of the Mierzanowice culture, a skeleton of a small ruminant was discovered. The bone material was lost, that is why only on the basis of other features from this site, we can assume that in this case it was the burial of the complete animal, but preserved in poor condition. With regard to the site in Nieleďwia, the researchers only mention about a probable animal burial of the Strzyżów culture. We do not have any further information about it. The find from the village Köllme in Germany also could not be assigned to any type of burials, because it is not known whether the feature of a complete skeleton of a young horse that was discovered among the graves of the Únětice culture, was an individual burial, or connected with the human grave. The last two features came from the site of the Nowa Cerekwia group in New Cerekwia. Within the trench No. XIX, in the pit No. 151 and within the fragment of the moat, the remains of wild animals in the anatomical order were found. We do not know whether these finds were complete individuals, or whether their large parts, or maybe the whole specimens mixed with parts of carcasses. More accurate composition of the species was also not known. Together, the researchers uncovered the remains of a ruminant (goat / sheep), one horse and a few (?) wild animals in five features (Fig. 10). There is no information about the admixture of additional bones of other animals (Fig. 11).

9. Description of buried animals and evidence of ritual rites

9.1. *Age and sex of animals*

Speaking of the features of the Mierzanowice culture, within the minimum number of 62 identified remains of animals, only 46 individuals have the age determined. Nevertheless it is not such a bad result in comparison with other Early Bronze Age cultures. The age was determined for the three sites: in Iwanowice in Szarbia and Mydłów. In Iwanowice there were eight female buried specimens of cattle aged 2.5–4 years and 2 males aged 4–5 years. In addition, there was one individual of a goat at the age of 2–4 months and one aged 1.5–2 years and

one sub-adult wildcat. In Szarbia there were six complete specimens of cattle unveiled: 3–4 weeks – 4 animals, 5–6 months – one individual, and 3–4 years – one individual and seven incomplete individuals, at the age of: 3 weeks – 6 animals, and 1.5 year – one individual. The complete remains of a pig came from four individuals at the age 2–4 weeks, and incomplete one from a suckling. Seven complete specimens of goats / sheep were aged up to 2 months, but incomplete: two at the age of 1–2 months and one suckling. The remains of the dog came from three individuals over the age of 2 years. At the site in Mydlów there were the remains of two dogs discovered, one aged 2.5–3.5 years, another 5.5–6 years.

Gender was determined only among the cattle from the site in Iwanowice. The dominated individuals were females – 8 pieces, all at the age of 2.5–4 years. Male specimens were found in only two features, both aged 4–5 years.

Another group of information concerns the finds of the Únětice culture. The determination was made for materials from the villages Dobšice, Gleina, Hrádek, Köllme, Velký Grob and Wojkowice. Among at least 35 animals, twenty were specified in terms of age, unfortunately, the term usually used in the descriptions was only young or adult. The greatest amount of determined species were dogs – one adult female and six very young individuals. Among the pigs, similar dependence was noticed- there were one adult and four very young specimens. As for the cattle, one individual was young, one aged 2.5–5 years and two over the age of 5 years. The goats / sheep had two very young specimens, among the horses – one a juvenile and one at the age of 5 years. Considering gender – only three animals were described: one adult female dog, one male at the age of 2–3 months, and one male five-year-old horse.

As for the features of the Makó-Kosihy-Čaka culture we have only the information that one of the pits from the site in Üllő contained at least 14 specimens of cattle, with the majority of the bones coming from adults. Only three individuals were younger age. There was no sex determination.

In the case of the Nagyrév culture, it is known that the animal remains from the site Soraksár in Budapest belonged to 11 individuals. Among them there were distinguished: one adult and one young bull, two adults and two nearly grown oxen and one young, 2 sub-adult cows,

a very young calf and an adult male dog. The cattle predominance is clearly seen. As for gender, male specimens were chosen primarily (8 individuals, including 5 oxen).

As far as the material of the Strzyżów culture is concern, only the dog bones from the village Zhorniv that came from one old individual were determined. The fox remains from the Dobre group site, from Bożejewice, belonged to the young male individual. By contrast, among the material of the Nitra culture, we do not have any information either about the age or the sex of buried animals.

With reference to the finds of the Věteřov culture, data comes from the sites at Prague and Těšetice-Kyjovice. At the first one there was one young female individual of cattle, while at the second site an adult dog was determined.

Not much more information was provided from three features belonging to the Nowa Cerekwia group sites in New Cerekwia. All marked animals were living wild animals. Among the deer there were two young and two adult specimens. Another finds were: two young hares, a young roe deer and one adult fox. Among five animals with identified gender, each animal was a female of the deer family.

The features broadly defined as the Early Bronze Age pits, for which the age determinations were made, came from the village Seußlitz, Rajhrad and Wulfen in Germany. The researchers registered one young horse, a young pig, and one young dog. There is no sex determination.

In conclusion, in respect to at least 165 discovered animals, 106 were described in terms of age (Fig. 13) and only 30 in terms of gender. To compile the above data, we should assume certain age determinations. A very young animal is an individual under the age of 6 months, a young one – up to one year, an sub-adult – aged 1–2 years, an adult – aged 2–6 years, and an old – more than 6 years (Abłamowicz, Kubiak 1999, 56). However, in the case of cattle and horses the ranges will be slightly elevated: young specimens – up to 2.5 years, sub-adults – aged 2.5–3.5 years, adults – 3.5–7 years, and old individuals above 7 years (Kysely 2002, 73).

As shown in Figure No. 13, the dominated specimens were very young and adult. At the same time, young and sub-adult animals were sacrificed less often, but in equal proportions. But if you treat the animals very young and young as one group (55 individuals), and the

animals sub-adult and adult as a second group (50 individuals), then the difference between them is virtually negligible.

Considering the age distribution of animals buried in different cultures, it can be noted, however, that there were clear differences among them (Fig. 14). Taking into account we can summarised that the people of the Mierzanowice culture primarily chose very young individuals (40%), followed by adults (less than 20%), while the animals sub-adult and young accounted for a small percentage (respectively 9% and 1%), with complete lack of old animals. Similar contribution was for the remains of the Únětice culture – 35% of the animals were at a very young age, 17% – in adulthood, and only 6% young. There were no any sub-adults and old individuals. Completely different data analysis resulted in the material of the Makó-Kosihy-Čaka culture. This community strongly preferred the adults – almost 70%, and every fifth specimen was sub-adult. In the features of the Nagyrév culture, sub-adult and adult animals prevailed (36%). Young and very young specimens were rarely chosen (respectively 18% and 9%). From the sites of the Věteřov culture, only one young and one adult was identified. The population of the Nowa Cerekwia group most often chose young specimens, which accounted for 50% of all animals. Every fourth buried individual was an adult. The feature of Dobre group contained a young fox. What is more, the finds described as the Early Bronze Age only delivered the remains of animals at a young age – 60% all buried individuals. Moreover, only in the feature of the Strzyżów culture, an old animal was found. Considering the Nagyrév culture and the Nitra culture, we do not have any terms of the age of the animals.

Looking at the age distribution, the species variation is worth discussing (Fig. 15). A clear relationship can be seen in the case of a pig and a goat / sheep. Among the population of herds, the Early Bronze Age people devoted primarily very young individuals (respectively 60% and 50%). Only three sites were recorded: one young and one adult pig, and one sub-adult goat / sheep. Another used species were cattle. Fairly large set of data defining the age (52 individuals) allows for a more detailed analysis of some correlations. Very young animals (12 individuals) were discovered just at one site of the Mierzanowice culture (a mixed grave, i.e. the type four) and one of the Nagyrév culture (a partial grave). Young cattle were buried rarely: once in the Únětice culture, and once in the Věteřov culture, both finds were individual burials of complete

animals (first type), once in a mixed burial of the Mierzanowice culture and twice in a partial grave of the Nagyrév culture. Sub-adult and adult cattle in the Mierzanowice culture were laid down in the form of individual burials. However, in the Makó-Kosihy-Čaka culture and the Nagyrév culture the same age categories were used in partial burials. In the case of a dog, the situation was equally complicated. Considering all the remains of dogs, we can notice that the very young individuals were buried as often as the adult animals. What is more, young or old specimens were buried occasionally, and the nearly adult dogs were not recorded at all. Looking at age range in different cultures, then we can see wide variations. Among the community of the Mierzanowice culture, only adults were buried, and in the Únětice culture, except for one feature, only the very young animals were chosen. The features of the Nagyrév culture included one adult, the Strzyżów culture – an old specimen, and the Věteřov culture – one adult, and feature generally called the Early Bronze Age – one young individual. Considering horses, due to a small number of individuals, it is not possible to draw more general conclusions. A young individual was buried twice, and an old one once. As for wildlife animals, i.e. a deer, a roe deer, a wildcat, a hare and a fox, young individuals were generally buried, rather than adults, and sub-adult animals – just occasionally.

With regards to the sex of the animals, 30 individuals were specified: 17 were female and 13 – male. It is also known that 5 male specimens were castrates, so nearly half of the animals of this sex. This shows a slight predominance of females over males. However, limited data do not allow us to formulate reliable conclusions regarding gender preferences of the Early Bronze Age communities in Central Europe.

What is more, we should not forget about the phenomenon of animal “family” burials. Among the features of the Únětice culture, the pit from Dobšice is noticeable, where there was a dog skeleton of a female with five young puppies. One find is linked with the Nowa Cerekwia group uncovered in Nowa Cerekwia. The feature No. 92 contained the remains which belonged to two female deer, one adult and one young specimen. This type of feature was also noticed in two finds of the Mierzanowice culture in Iwanowice. In both cases, the buried animals were pregnant cows at the age of 3.5–4 years, which also was accompanied by either a second cow at the age of 2.5–3 years, or a goat at the age of 3–4 months with a sheep skull at the age of 1.5–2 years.

9.2. *Special features of animals*

While analyzing the collected material, I was trying to determine whether the impairment or pathological attribute of the animals had an impact on their use in rituals. At the site uncovered in Prague, the remains of a young cow came from a surprisingly large individual (Fridrichová 1971, 91). In addition, the analysis of the bone material from Iwanowice revealed changes in the hind limb bones of two cows due to pathology or injury, which caused that these animals were probably limping (Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000, 275). However, such limited data do not allow to formulate any conclusions in this subject. On the other hand, it may indicate that the impaired animals and pathological features, apart from these three findings, played no significant role and were not used in rituals by the Early Bronze Age people. Evidence of such preferences was provided on the basis of finds from the Iron Age. This refers to four burials of dogs uncovered at the settlement of the Przeworsk culture. In each case, the impairment concerned the limbs and was caused by either a disease or a fracture. People took care about the injured animals until the moment of recovery, after which they could live sometimes even years (Węgrzynowicz 1982, 110).

9.3. *Killing animals*

We can distinguish two general ways of killing animals: bloody (including undercutting of the throat, breaking the skull, piercing the heart) and bloodless (suffocation, chasing until the death). However, determining how an animal was killed on the basis of archaeological material is very rarely possible, in exceptional cases (Węgrzynowicz 1982, 113). Finds from the Early Bronze Age do not indicate that the animals were buried alive, as it was happening, for example at the Baltic cemeteries from the Roman period, where the horses were buried alive. (Jaskanis 1968, 89). Probably most individuals were killed before being laid down in the pit. Only in one case we suspect that the animal had died a natural death. In the village Zhorniv, there was a skeleton of an old dog next to the grave of an old woman (Batora 2006, 222). It was the only animal that lived until the old age, among all the animals identified in terms of age. Another issue is the possible signs of damage on bones, which could indicate the cause of death of the individual. There is almost no such information in publications. Only on the basis

of the data from the site at Iwanowice, there were traces of incisions on the necks of cows in two cases (Machnik 1977, 58). This proves clearly that someone had cut the throats of the animals, so they were killed in a bloody manner. In addition, at the site in Nowa Cerekwia there were deer skeletons discovered that contained broken and incomplete skulls (Kunawicz-Kosińska 1985, 121). However, it is impossible to determine whether these animals were killed by the heads smashed, or whether this procedure was conducted on dead individuals.

Information concerning killing techniques can be obtained thanks to analysis of the tools discovered in animal burials. This is primarily the so-called bone blades used from the Neolithic period, which were discovered, for example, in the animal grave in Zdrojówka (Kubasiewicz 1961, 263) or in three features at the site “Gajowizna” in Złota (Krzak 1977, 23, 45, 49). They are unanimously regarded by researchers as a tool of ritual slaughter (Węgrzynowicz 1982, 114). With references to the Early Bronze Age, only in two cases we have information about this type of discovery. The bone awl was recorded next to the skeleton of a cow in the feature No. 112 in Strzyżów (Głosik 1961, 132) and next to the incomplete skeleton of a dog in the pit No. 3 at the site Soraksár in Budapest (Vörös 2002, 248). It is possible that “the bone tool” from the feature No. 486 in Iwanowice, which was laid down instead of the broken horn of the buried goat / sheep (Machnik 1977, 58), was also the blade used for killing animal.

9.4. *Ways of treatment of killed animals*

The already killed animals could be treated with some procedures. Unfortunately, until today there are only traces, which marked the skeletons of animals. One such method was quartering (Węgrzynowicz 1982, 115). Animal graves of the second and the third type, which mean the burials of complete animals, but quartered and placed in anatomical order or mixed, as the name suggests, are the evidence of such practices. Both types were used in the Neolithic period – the researchers found at least seven such features, including 3 finds from the Funnel Beaker culture – Inowrocław (Cofta-Broniewska 1998, 10) and Klementowice (Kowalczyk 1957, 183, 190). In the early Bronze Age, the second type was not practiced. The third type was recorded at the Únětice culture settlement in Wojkowice, where five features contained up to 9 killed, quartered and mixed animal remains, mainly

very young individuals (Gralak 2007, 248). Quartering was also used in the mixed graves, i.e. where beside whole animals, the larger fragments of other individuals were buried, such as in Szarbia. In the feature 2/VI there were 18 complete animals discovered, and 12 incomplete ones (Baczyńska 1993, 67). Certainly the cattle found in Üllő in Hungary were also quartered. In the features No. 3627 and 4035 (Fig. 16) there were concentrations of animal bones recorded arranged in layers (Kővári, Patay 2005, 86).

Another treatment carried out on bodies of animals was the separation of the limbs and heads. As an example, we have to remind the pit No. 5600 from the already mentioned site in Üllő (Fig. 17). The animal remains, which came from at least 14 specimens of cattle, first were deprived of heads and limbs, and then the trunks were placed in the pit in an anatomical order (Kővári, Patay 2005, 88). In the feature in Strzyżów two individuals of cattle were registered, which had removed ribs on one side of the spine and one hind and forelimb (Podkowińska 1960, 62). So we can see that people for the sake of the rituals, they sometimes used only the animal trunks without limbs or heads. On the other hand, they sometimes preferred only heads. Features containing only the animal skulls were one of the forms of the finds, which we define as partial burials. As an example we should mention the find of the Únětice culture in Velké Pavlovice, where two skulls of dogs lying next to each other were recorded (Stuchlíková, Stuchlík 1981, 34). Heads were also added to the graves of entire animals, such as in the feature No. 430 in Iwanowice to which apart from the complete cow and a goat, a sheep skull was inserted (Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000, 267). At the cemetery of the population of the Nitra culture in Holešov there were the cases of adding cattle skulls to the human burials (Bátora, 1991, 132). Interesting was also the case at the Únětice site in Brno-Černá pole, where the dead man's head was placed on the dog's head (Tihelka, Hank 1966, 194). Together, in the Early Bronze Age we recorded three features with only animal skulls, three skulls and three mandibles added to the graves of other animals and four human burials with animal skulls.

The evidence of other interesting treatments were provided by two pits at the site in Budapest – feature No. 2 and 3. Inside there were the remains of 10 cattle and one dog. In both features the cattle were treated in a similar manner. The spine was separated from the rest of

the body together with the skull. This was done by cutting it near the vertebrae, or by separating the ribs from the chest along both sides of the carcass, approximately 10 cm from the vertebrae. Skulls were broken in half, and the mandibles were cut off. What is more, the forelimbs were separated from the trunk and the pelvis from the hind limbs. Both the complete and fragmentary leg bones showed that they were not deprived of their meat. Cutting traces discovered on individual bones occurred during the quartering of animals (Vörös 2002, 249). Fragments of individuals from the feature No. 2 are presented in Figure No. 18. An attempt to reconstruct the deposition of animal remains in this feature revealed that the order of inserting pieces of specimens was an important element. Two sequences were striking: ox-cow-bull and cow-bull-ox. It can mean that people chose one individual of any kind – a male, a female and a castrate. Moreover, the approximate time of killing animals has been determined, that is also probable time of celebration – it was autumn, between September and October (Vörös 2002, 250).

It should be noticed, that different fragments of animal skeletons were used, both the more and the less attractive parts of animals in terms of consumption. Less valuable parts and slaughter waste include: bones of the head, metacarpus and metatarsus. While parts of the carcass that are attractive in terms of consumption are: higher parts of limb bones and bones of the spine and ribs (Ablamowicz, Kubiak 1999, 87).

Apart from the bones of limbs and head, pedicles were treated in a special way. The first procedure was to deprive an animal horn, and the second one was opposite to it, that is using other elements instead of missing pedicles (Węgrzynowicz 1982, 117). Separating horns was often used by the Neolithic communities, not only in the Globular Amphora culture in the cattle burials (Kysely 2002, 56, further literature). During the Early Bronze Age, this custom was not so popular. In Szarbia, one of the cattle skulls from the feature 2/VI was deprived of horns (Baczyńska 1993, 67). It is also practiced at the settlement of the Mierzanowice culture. At least one cow had a broken horn (Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000, 275). The second, reverse situation is proved on the basis of finds from the same settlement in Iwanowice. The feature No. 486 contained a bone tool instead of the broken horn of the buried goat / sheep (Machnik 1977, 58).

Moreover, another way of treating killed animals can be noticed in animal burials. At the site in Iwanowice, the researchers reported that in four features the cow heads were strongly bent backwards (Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000, 261n.), which was associated with the evidence of the fracture of the cervical part of the spine. Such treatment is also registered in the case of the cow in the pit No. 112 in Strzyżów (Podkowińska 1960, 58) and in Prague at the site No. 10 (Fridrichová 1971, 91). All these individuals were placed in the burials in their entirety, in anatomical order.

9.5. *Traces of fire*

One of the elements connected with the rites of animal burials was the use of fire. The layers of burning, charcoal or burnt bones are the legible remains in archaeological material. Such traces were discovered in the Neolithic animal graves, mainly in the Globular Amphora culture, for instance at the site “Gajowizna” in Złota (Krzak 1977, 47, 62), but they constitute only a few per cents of the finds (own research). But in the Early Bronze Age traces of fire were recorded in nearly 20% of the features. That is why, the spread of this custom is easily noticed.

Excavated animal graves indicate that fire was used in different ways. In Szarbia, at the bottom part of the pit No. 2/VI coming from the Mierzanowice culture, animal bones were registered in two layers, one above the other, where there were 12 complete and 13 incomplete isolated specimens. All of them were deposited on the perimeter of the pit, forming a circle. In the central part of the empty fill there were very little lumps of charcoal (Baczyńska 1993, 67). At the site of the Věteřov culture in Prague, a flat bottom of the pit No. 3 was unveiled, and in its eastern part – a shallow hollow, where there was a fire. A little above there was a skeleton of a cow (Fridrichová 1971, 91). Moreover, in Seußlitz between the human burial of the Únětice culture and the horse burial, there were pieces of burned clay and a large quantity of charcoal (Behrens 1964, 102). Slightly different situation could be seen in the feature No. 3 of the Nagyrév culture in Budapest, which was a partial burial of a dog and a cattle specimen. At the bottom of the pit there was a recorded thin layer of burning and ash (Kalicz-Schreiber 1981, 82). A similar case was recorded at the settlement of the Makó-Kosihy-Čaka culture at Üllő. The feature No. 4035, below the level of

animal bones assemblage (Fig. 16) there was a burnt layer containing ash and charcoal. (Kővári, Patay 2005, 87). There is another known example of the use of fire in the rituals. The fill of the pit No. 502, which was discovered at the settlement of the Únětice culture in Hrádek, can be divided into two horizons. At the bottom, which is an older horizon according to stratigraphy, the animal remains were arranged in two clusters. Then, the feature was buried. In the middle of the fill there were fragments of pottery discovered, animal bones and charcoal, which shows traces of fire in the feature. Above this level, a second, younger horizon was determined, where there were three vessels. The whole pit was buried in a short period of time (Čižmář, Salaš 2005, 162). What is more, another situation can be observed in the above-mentioned site in Budapest, in pit No. 2. The remains of four animals were covered with a layer of organic material – straw or grass, and then it was burnt down, causing the charring of animal bones (Kalicz-Schreiber 1981, 81). Furthermore, people of the Mierzanowice culture used the fire in animal burials. The animal bones found in two features in Iwanowice showed signs of flaming, but they were either single bones (like some of the vertebrae, ribs, limb bones, mandible), or virtually the complete skeleton (Kadrow, Makowicz-Poliszt 2000, 263–266).

In summary, the traces of fire in the archaeological material were found as hearths in one place of the feature or within the entire pit forming a layer of burning. Whereby, this layer could be located at the bottom of the feature, in the middle of the fill or over animal remains covering them. Thus, we can see that the fire was used before, during or after the deposition of dead animals in the feature.

9.6. Additional grave goods

Another issue related to animal graves was the occurrence of additional grave goods discovered inside these features. However, this paper does not mention the animal burials associated with human graves because these remains were probably a gift to a man, and not for an animal. This problem will be discussed in the separate chapter concerning the sixth and seventh type of burials.

In some features, of course, there is a suspicion that the material entered the pit at random, for example small fragments of pottery during the filling of the feature. However, in most cases, you can easily notice the nature of intentional burial goods.

Therefore, there were considered the following features: the first type – 38 features, 5 – the third type, 3 – type four, 8 – type five, and 4 of the undetermined type (one find was possibly associated with a human grave), in summary 58 features. Information about the additional inventory regards to 37 graves, i.e. more than 60% of the finds.

In the Mierzanowice culture nearly 80% of the features were furnished. The most remarkable were two vessels in the burial of the entire dog in Strzyżów – two-handled amphora with a cylindrical neck (Fig. 19.1) and a hemispherical cup with a small handle located in the upper part of the vessel (Fig. 19.10) (Gurba 1950, 161–162). Another exceptional artefacts were also a few bone beads, which were discovered in the region of the cervical vertebrae and ribs of the cattle specimen in Iwanowice (Machnik 1973, 149) and a bone tool, which was placed instead of the broken horn of the goat / sheep, also found in the same site (Machnik 1977, 58). In other features of this culture there were only 200 pieces of pottery observed.

Among the finds of the Únětice culture, in almost 60% of the graves there were various artefacts discovered. The richest burial was the goat / sheep grave in Ludanice (Fig. 34). Next to the frontal bone of the animal there was a copper awl, and between the mandible and cervical vertebrae – an earring made of copper wire, between the cervical segment of the spine and front legs there was a copper dagger, instead of the thoracic part of the spine – the Cyprus-type pin, and in the eastern part of the pit – a large, unhandled vessel with a flint arrowhead inside (Bátora 2006, 209). Another feature equipped with metal artefacts was a probable burial of a pig in Velký Grob. A bronze flanged axe, a bronze awl and a globular vessel have been reported (Fig. 19.4) (Chropovský 1960, 19). So far, these are the only known the Early Bronze Age animal individual graves in Central Europe furnished with metal. Another unusual discovery was the remains of bridles made of two boar tusks, which had two holes inside, discovered in a horse burial in the village Gleina (Bátora 2006, 221; Behrens 1964, 99). Moreover, in the village Hrádek in the mixed grave, the researchers uncovered a large plate of sandstone at the southern wall of the pit, and slightly higher in the southern part of the feature – 3 vessel in their entirety (Fig. 19.5, 9 and 11) (Čižmář, Salaš 2005, 162). Above all, it is worth mentioning the burial of a female dog with five young puppies in Dobšice. The feature was richly furnished in stone, bone and horn tools, including

needles, awls and a chisel (Čižmář 2006, 138). The other five animal graves contained only ceramic material – either fragments or complete forms (Fig. 19.8).

Another culture was the Makó-Kosihy-Čaka culture, from which all three features were equipped exclusively in ceramics. The feature 3627 in Üllő, contained a group of six vessels arranged side by side in its south-east part. The unique was the fact that the vessel did not include cooking forms (Kővári, Patay 2005, 86).

Both features of the Nagyrév culture contain fragments of pottery and a horn tool. In addition, in the pit No. 3 there was discovered a bone awl (Kalicz-Schreiber 1981, 82) (Vörös 2002, 248).

With references to six finds of the Strzyżów culture, three of them were additionally furnished. In Hrubieszów-Podgórze there were two complete vessels: a two-handled amphora and a barrel vessel (Fig. 19.2 and 7) (Banasiewicz 1990, 213). In Strzyżów in pit 112, there were fragments of pottery, a bone awl and a piece of quern stone (Głosik 1961, 132), while in the feature No. 109 – only fragments of pottery (Podkowińska 1960, 62).

Regarding the Věteřov culture, there is only one known burial with additional material. Nearby the cattle skull, at the site in Prague, there was nearly square stone with sharp edges, and by the right scapula there was a fragment of bowl-shaped beaker with smooth walls and a bent handle as well as several other pieces of pottery (Fridrichová 1971, 91).

The last finds came from the Nowa Cerekwia group. Also in these features fragments of pottery dominated. Apart from them, there was also a bone tool and a flint tool (Kunawicz-Kosińska 1981; Kosińska 1985).

The features of the Nitra culture and the Dobre group were the animal burials associated with human graves, so they will not be discussed here.

Speaking of the graves of whole animals (type I), only 14 features were not equipped. Virtually all burials had fragments of pottery, sometimes even the whole forms. The remaining material was highly diverse. It has been reported: 6 metal tools (in two graves), 3 bone tools, horn, stone and flint tools, bone beads, a bridle made of boar tusks and a piece of quern. Analysing the graves of complete animals, but quartered and mixed, only one feature contained artefacts – sev-

eral fragments of pottery. Additional material was also recorded in all mixed graves, but these were mainly fragments of vessels, and in one case – a big plate of sandstone. Most of the partial graves, (6 features) also had artefacts, mostly pieces of pottery (in one of the features there were up to six complete forms discovered) and two horn tools and a bone awl. In three graves of undetermined type there was a variety of inventory – pieces of pottery, stone, bone, and flint tools. As it can be noticed, ceramics primarily dominated in any type of burial – both the complete forms, or their fragments. Moreover, only the first type of graves included items made of metal.

Forms of complete vessels discovered in the Early Bronze Age animal burials included: two two-handled amphorae (Fig. 19.1 and 2), two bulbous unhandled pots (Fig. 19.3 and 4), a two-handled pot (Fig. 19.5), two handled vessels (Fig. 19.6), a barrel-shaped vessel (Fig. 19.7), a jug (Fig. 19.9), one bowl (Fig. 19.8), one bowl-shaped beaker (Fig. 19.12), two handled cups (Fig. 19.9 and 10) and 6 vessels that we only know that they were not cooking forms.

Metal products, as it was mentioned earlier, were found only in two features of the Únětice culture. In Ludanice they were the copper artefacts (Fig. 20.1-4), which included: an awl, an earring made of copper wire, a dagger and a Cyprus-type pin. What is more, in the village Velký Grob there were unveiled bronze products (Fig. 20.5): a flanged axe and an awl.

9.7. Orientation and the way of placing animals

Orientation of the animals was determined with regards to 30 individuals from 24 features. It is obvious that, only those animals that were buried in their entirety were taken into account. Due to the small number of data, it is difficult to distinguish any particular preferences of the Early Bronze Age community. In the Mierzanowice culture, every possible way of placing animals were used, except the north-south direction. None of the direction was used much more frequently than the others: three individuals were buried in the northeast-southwest line (with the head to northeast), southwest-northeast (with the head to southwest) and east-west (with the head to east). In the northwest-southeast direction (with the head to northwest) 2 individuals were lying, and the southeast-northwest direction (with the head to southeast) only one. In the Únětice culture all animals were buried in dif-

ferent directions. A single specimen was laid down along the line: southwest-northeast, northwest-southeast, west-east, north-south and south-north, which are almost all possible combinations. The Strzyżów culture used the following positions of corpses: 2 specimens in the east-west direction and one in west-east and one north-south. The population of the Věteřov culture buried 2 individuals in the west-east direction. And at the sites of the Nowa Cerekwia group 2 individuals were lying in the direction southwest-northeast and north-south, and one in southeast-northwest direction. With regards to the Makó-Kosihy-Čaka culture, the Nagyrév culture and the Dobře group, the finds did not meet expected requirements – the animals were buried only in the partial form. While for the Nitra culture we do not have any data relating to the orientation of the animal remains.

Generally it is noticeable, that the exact direction of animal carcasses along the line east-west and north-south was also quite common (16 individuals), as laying them with a certain deviation – northeast-southwest and northwest-southeast (14 individuals). Considering the arrangement in more details (Fig. 21), taking into account the direction of the head of the animal, the most commonly used direction was southwest-northeast and east-west (6 individuals of each example), similarly the west-east direction (5 individuals) and north-south (4 individuals), followed by northeast-southwest direction and northwest-southeast (3 individuals of each example), and the least frequent used directions were southeast-northwest (2 individuals) and south-north (only one individual). While not including the arrangement of heads, the situation could be following: along the line west-east 11 animals were buried, along northeast-southwest line – 9 animals, and along north-south and northwest-southeast – 5 animals.

As for the position of buried animals, the lateral side was used primarily. For the 30 individuals in 25 features it was possible to describe on which side dead animals were placed – 18 individuals were buried on the right side and 12 on the left. Only in two graves the researches recorded that the animals were laid partly in the lateral position, and partly on the abdominal side.

It is also worth mentioning the way of placing animals within the pits. From the gathered material, it is clear that the animals were buried in different ways, especially when the placement of limbs is discussed. It is all about site of limbs. For example, in cattle burials discovered

in Iwanowice (feature 37, 430), the animals had crouched all limbs. In another pit (feature 470) the limbs were slightly crouched and the hind limbs were also arranged in the straddle position. In the feature No. 471 the hind legs were strongly crouched, and the forelimbs were laid straight along the trunk. In the feature No. 486 there was a goat / sheep, which limbs were straight and the hind legs also slightly arranged in a straddle position. In the village Strzyżów, the researcher discovered a buried dog also with straight legs. What is more, in Nowa Cerekwia some animals had slightly crouched limbs. Thus, we can see that the limb could be either crouched or straight, additionally joined, or slightly arranged in a straddle position. None of the Early Bronze Age community used only one way of placing animal legs.

Interesting data was also provided from the multi-species animal burial (feature No. 2/VI) in Szarbia. At a depth of 0.60 m four skeletons of young pigs were placed very close together. Their arrangement suggests that originally they were lying in a triangular container. However, at the bottom of the pit other animal bones were discovered arranged in two layers, one above the other. All these individuals were laid down along the periphery of the pit, forming a circle.

A separate discussion should be also carried out about double animal graves in which individuals of the same species were buried. In Iwanowice, in the feature No. 61, two cattle skeletons were discovered lying in anatomic order, in the northeast – southwest direction. The first cow was placed on the right side with its head to the south, the hind legs were straightened and joined together. The forelimbs were crushed by a second cow, which was placed next to it, but on the left side, in the opposite direction. The head was bent backward and facing north, it touches the hind limbs of the first animal, and the rump of its mandible. Hind limbs were arranged in the a straddle position, the forelimbs were strongly crouched. In the feature No. 487 also two cows were recorded that were laid down in parallel to each other in the northeast – southwest direction, while touching the backs. One individual had its head turned to the northeast, and the second one, with a slightly curved spine, to the northwest. The animals were arranged partly on the abdominal side, and partly laterally. Another find is the feature from Velké Žernoseky, where a double burial of dogs was unveiled, surrounded by the stone circle. The first specimen was deposited on the left side, with its head to the north, and the tail to the south. The

second animal was placed in front of the first one, but in the opposite direction, with its head to the south, also on the left side, so they could touched their legs each other. What is more, in Strzyżów in pit No. 109, two skeletons of cattle were discovered, where the first specimen was placed on the left side, with its head to the south and the back turned to the eastern wall. The second one had its skull in the middle of the pit, and its bent back leaned against the north-west wall. The similar situation was in Nowa Cerekwia, where in the feature No. 92 two deer were registered. An adult specimen was deposited in the western part of the pit, in the northeast – southwest direction, and the young one was placed at the eastern wall in the north-south direction. All things considered, we have five double burials of animal, of which none were the same – individuals touched each other by limbs, or backs, or leaning the back of one against the limbs of the second specimen, or they were not closely related.

9.8. Location of animal burials within the site

The last issue is the location of the animal burials in the relation to the site. Of course, we should consider only such finds, which were discovered and researched in more or less completely excavated area of the site. The data was therefore quite narrowed down.

Regarding 23 animal graves registered in the cemeteries, only 9 met the above condition. They all belonged to the finds of the Mierzanowice and Únětice culture. Analysis of their location revealed interesting remarks. Both individual animal burials, as well as those associated with the human graves were at the outskirts of cemeteries, never in more central parts. The graves of the first type were unveiled at the sites in Gleinie and Ludanice at their north-western edges, while in the village Velky Grob one feature was discovered in the northern part and the other one at the south-eastern edge. Mixed burials, i.e. the fourth type, discovered at Szarbia, also were at the western edge of the cemetery. Whereas, the human-animal graves were located either at the northern (Veselé site), or at the southern outskirts of cemeteries (Iwanowice site).

Considering the settlement sites with animal burials, only four could be deeply examined. In Budapest, at the site of the Nagyrév culture both features with animal remains were located at the southern outskirts of the settlement. In Nowa Cerekwia three finds were lo-

cated in the eastern part of the site, while the other two in the north, all within a moat with a larger range, i.e. between the inner and outer moat. The two features in Iwanowice were discovered in the northern part of the site, another two (both from the late phase) in the south-east, while the other nine – in the central part, near the cemetery. The situation in Wojkowice was not so clear, because the sepulchral features were mixed with the settlement ones. However, deeper analysis revealed that the graves (both human and animal), marked the boundary of the settlement from the north, south and west.

The presented material can therefore maintain that the Early Bronze Age community followed certain rules in selecting sites for animal burials: within cemeteries – at their edges, and within the settlement – mainly at their outskirts, rarely in the central part.

10. Animal burials associated with human burials

Animal burials associated with human graves have already been partly discussed in subchapters 8.6 and 8.7. Here, I have focused on a closer examination of certain aspects.

10.1. Presence of animal remains and the age and gender of the deceased

In the Early Bronze Age in Central Europe, there were 17 human-animal graves discovered and 2 animal graves in close distance to the human grave. Only in 7 cases the age of the animal was determined and not a single case of its gender. A young individual was chosen three times, three times an adult and once the old specimen. As for a human being, sex is described in 12 features, and the accurate age in only four features.

The most often buried animal with the man was a dog – 8 finds, then cattle – 5 features, sheep were in two burials, and one pig, one horse and one fox as well as one dog with sheep. In the case of cattle, in four features there were exclusively cattle skulls.

Considering the gender of the deceased man and animal species, the situation is as follows. Three times a dog was buried together with a woman and only once a cattle skull. In the men's graves were discovered: two dogs, two individuals of cattle (only skulls), once a goat / sheep, and once two dogs with two sheep. In two collective burials,

where a man, a woman and three children were buried, there was a pig. Moreover a woman and three children were buried with a dog.

As for the finds, where the age and sex of the deceased man was known as well as the age of an animal, they come from only three sites. In Mydlów firstly two dogs and two sheep were buried, and later a mature male (age *maturus*). Only the age of dogs was distinguished. The remains belonged to individuals at the age of 2.5–3.5 and 5.5–6 years. In the village Zhorniv, there was an old dog next to an old woman. What is more, the feature in Kyjoviceh Těšetice was a collective burial. It contained the skeleton of a women aged 25–30 years, a 17-year-old girl, a 13-year-old boy and a 3-month-old infant. In the end an adult dog was laid down in the pit.

Most of dead individuals were only identified as a woman or a man. By treating these terms as the determination of adults, the animals were added to the graves of nine adults, only once to the burial of a young boy, and twice to a collective burial (family?).

Such limited and incomplete data makes it very difficult to find a relationship between the animal remains, and the age and sex of the deceased.

10.2. Placing the animal remains with regards to the deceased

Considering the way of placing complete skeletons of dead animals in human graves, it is difficult to see any unique clear pattern. In four features, we only know that the animal was lying next to or near the deceased (Pravčice, Szczepankowice, Uherský Brod, Znojmo). In the village Veselé the goat / sheep skeleton was parallel to the boy's skeleton next to the chest. In Wulfen a dog was buried at the foot of the man, and in Bozejewice fox remains were recorded close to the head and back of the deceased. What is more, in Mydlów animal bones were lying about 20 cm below the human burial. In the case of collective burials, in Těšetice-Kyjovice a dog was added to the feature at the end, on the boy and the girl's body, in the east-west direction, with its head to the west, and in the village Rajhrad a young pig was placed along the skeleton of a male by his right side, orientated east-west. In human graves, where only animal skulls were discovered, the situation was more standardized. In three features of the Nitra culture in Holešov, cattle skulls were placed behind the backs of dead people. Moreover, in the grave No. 294 the head of the man was distorted to the

south-west, facing north, toward the animal skull. In the town Brno-Černá pole in the pit no. 35, the head of the deceased was placed on the head of the dog. It is worth mentioning, that the custom of placing animal skulls in human graves was still continued in the Trzciniec culture where it seems to be relatively frequently practiced. Not only cattle and dogs skulls were added, but also pigs and goats / sheep skulls (Górski 2008, 112).

As for the animals buried close to the human graves, we should demonstrate the site in Zhorniv. In the immediate vicinity of the woman grave, from the south there was a pit with an irregular outline, in which a skeleton of the dog was discovered, placed on the left side, east-west orientated, with its head to the east. In Seußlitz it is only known that the horse was buried close to the human grave, and between them there was a layer of burning.

As we can see, the animals were placed close to the foot of the deceased, in parallel to him/her, behind his/her back, near the head or below the human body or in a completely separate pit. None of the discussed cultures had only one way of burying animals together with people.

10.3. Additional grave goods

In three human-animal graves, the researchers discovered metal artefacts. In the village Veselé, a band made of cooper wire and a cup were found next to the boy. Copper products were occasionally found in the burials of the Mierzanowice culture (Bátora 1991, 130), so we can consider it was a richly furnished grave. Another feature, dated to the Únětice culture, came from Znojmo, where the deceased woman was equipped with triple bronze spirals and a cup, and when the feature was partially buried, a jug was added. In the third Early Bronze Age grave in Wulfen, the deceased was furnished with a bronze needle fitted on the chest. The next two graves of the Únětice culture contained: in the town Brno-Černá pole (the feature destroyed partly by the excavator) – a small vessel, fragments of pottery and bone needles and awls, and in Szczepankowice- a small knobbed beaker. The collective burial of the Věteřov culture in Těšetice-Kyjovice was equipped only with a vessel, and fragments of flint tools, and the Early Bronze Age facility in Rajhrad contained only fragments of pottery. In the grave No. 294 in Holešov, the researchers noticed that the grave goods of the

deceased indicated that he was a hunter or a warrior. What is more, in Wojciechowice it was noted that the two cattle skulls were added to the richly furnished grave.

In three human-animal graves there were no additional equipment (Bożejewice, Iwanowice, Mydlów). Whereas, in other cases, there was no any information about additional grave goods (Holešov – grave 55 and 407, Pravčice, Seußlitz, Torgovytsia, Uherský Brod, Zhorniv).

In most of the features, it is clear that additional equipment was the grave goods of the deceased man. Moreover, we can see that animals, at least in some cases, were buried in the richly furnished human graves. On this basis of the collected data, it can be concluded that the ritual burial of the deceased with complete animals or just with their skulls, was intended for people with higher social status.

11. Animal burials and consumption habits

11.1. *Species of animals used in animal burials*

The most frequent buried animals were cattle – up to 74 individuals, which represent almost 45% of all animals (Fig. 22). In rituals these animals were used by most of the Early Bronze Age communities, except for the population of the Nowa Cerekwia group and the Dobre group, but in different proportions. Among those cultures, cattle accounted from 20% (the Únětice culture) up to 100% (the Makó-Kosihy-Čaka culture) of sacrificed animals (Fig. 6). For comparison, the participation of cattle in the animal graves of the Neolithic communities on Polish territory, was much larger. It was over 70% of all killed animals (own research). In addition, cattle were used in virtually all types of animal burials. They were not only buried in the pit close to the human grave. Most individuals were buried in partial graves (36%) and mixed (27%), followed by individual burials and in human graves (respectively 22% and 14%). Only one individual was placed in the burial of the third type (Fig. 23).

The second, most commonly used animal was a dog (Fig. 22). It was determined that its remains were of at least 36 individuals, that is almost 23% sacrificed animals. It was a clear increase compared to the Neolithic period, when the dog appeared in less than 10% of buried animals (own research). The same as in the case of cattle, dog

bones were discovered in animal burials of most cultures, except for the Makó-Kosihy-Čaka culture and The Dobre group. Dog's participation in various cultures ranged from 9% (in the Nagyrév culture) even up to 46% (in the Únětice culture) (Fig. 6). Most individuals were buried in the individual graves in anatomical order (53%), followed by the human graves (25%) and the least frequent were in the graves of the fifth, fourth, third and seventh type (respectively 11%, 5%, 3% and 3%) (Fig. 23).

Another species associated with animal burials were small ruminants (goats / sheep), considered together because of the difficulty of distinguishing skeletal remains of both species (Fig. 22). The researchers recognized at least 25 individuals, i.e. 15% of all sacrificed animals. In the Early Bronze Age, in comparison to the New Stone Age when the participation of goats / sheep was 5.5%, so the popularity of this species increased (own research). However, small ruminants were not as widely used. There were no bones of these animals in the features of the Makó-Kosihy-Čaka culture, the Nagyrév culture, the Nitra culture, the Nowa Cerekwia group and the Dobre group. But in other cultures, their participation varied markedly, from almost 9% in the Únětice culture up to 37.5% in the Věteřov culture (Fig. 6). Most pieces were buried in the mixed burial (40%), followed equally the individual graves in anatomical order and human graves (20% each) and the smallest amount of examples were in the graves of the third and fifth type (8% each). One animal was not assigned to any type of burials (Fig. 23).

The next domesticated species was a pig, whose remains come from at least 15 individuals (9% of all animals) (Fig. 22). For comparison, the participation of this species in animal graves of the Neolithic communities on Polish territory was larger. It amounted to 13% of all killed animals (own research), so we can noticed the decrease of pig importance in the rituals of the Early Bronze Age communities. What is more, it was only used by the people of the Mierzanowice culture (where constituted 11%), Únětice culture (17%) and the Nowa Cerekwia group (11%) (Fig. 6). As for the types of burials, most individuals were placed in mixed burials (47%) and in the third type (33%), and the least in individual burials (13%) and in human burials (7%) (Fig. 23).

The last species which was domesticated and used in the Early Bronze Age animal burials was a horse, but it represented a small per-

centage of all killed animals – 3% (5 specimens) (Fig. 22). On the other hand, in comparison to the Neolithic period where there was only one buried horse, which gave 0.5% of all sacrificed animals in Polish territories (own research), the importance of a horse increased. Three individuals were recorded in the features of the Únětice culture, one of the Věteřov culture, and one was described only as the Early Bronze Age feature (Fig. 6). In addition, three horses were buried in their entirety in anatomical order, one close to the human grave, and one could not be determined (Fig. 23).

The remains of wild animals came together for at least 10 individuals, i.e. 6% of all animals (Fig. 22). In the New Stone Age, they accounted for only 1% of the buried individuals (own research). Most of the animals, up to eight specimens, were associated with burials of the Nowa Cerekwia group (Fig. 6). These included four deer, one roe deer, two hares and a fox. Moreover, all animals were laid down in their entirety in anatomical order. The remaining two animals were discovered in the feature of the Mierzanowice culture (an individual burial of a wildcat), and the Dobrze group (a fox in a human burial) (Fig. 6 and 23).

Another issue is the additional admixture recorded in the animal burials (Fig. 24). We can observe a noticeable predominance of the goats / sheep remains, which was in the third place in terms of burying the complete individuals. The researchers discovered the bones of at least 12 of those species. A pig was more often used as food during the rituals, rather than as the main animal buried in the feature. As for cattle, which were the first choice of species in animal graves, it played a small role as a post-consumption admixture. A similar situation occurred with the dog, where the animal was the second most popular species in the main point of the ritual. While the horse and deer played a marginal role both in animal burials and in additional admixture. As for the vole bones, they only come from the three features of the Nowa Cerekwia group and should not be taken as representative of the other Early Bronze Age cultures. For comparison, in the Neolithic period on Polish territory, the situation was somewhat different. The post-consumption admixture contained mostly pigs (at least 16 individuals) and goats / sheep (15 individuals), dogs were on the third place (6 individuals), followed by cattle (4 individuals), and finally a horse and a roe deer (2 pieces, and one individual). It means

that in the Early Bronze Age the importance of a pig during the ritual feast mainly decreased. It should be noted that this difference may occur due to the fact that data on the Early Bronze Age animal admixture was obtained only from a small number of features.

11.2. *Post-consumption animal remains from the selected Early Bronze Age sites*

The data concerning the osteological material of post-consumption character comes from the settlement sites of the Mierzanowice, Únětice, Strzyżów, Věteřov cultures, and the Nowa Cerekwia group from the area of Little Poland (Małopolska), the Polish Plain, Lower Silesia, the western part of the Volyn Upland and Moravia.

The features from the Mierzanowice culture site at the settlement “Babia Góra” in Iwanowice provided numerous animal bone material, which was divided further into units associated with the three phases of the Mierzanowice culture: phase II corresponding to the early MC, phase III corresponding to the classical MC, and phase IV corresponding to the late MC (Makowicz-Poliszot 1992, 253). In terms of number of domestic animal bones, most of them were the remains of cattle: 59.3% (the early phase), 51.8% (the classical phase) and 52.9% (the late phase), followed by goats / sheep, respectively: 34.9% 39.9% and 28.6%, pigs 4.1%, 6.6% and 10.4%, dogs 1.6%, 1.5% and 8.1%, and horses: only 0.2 % in the classical phase. Based on the minimum number of individuals (MIND), the order of species was as follows: cattle – 48.4% (62 individuals), 42.5% (31 individuals) and 32% (24 individuals), goats / sheep, respectively – 32% (41 individuals), 37% (27 individuals) and 37.3% (28 individuals), pigs – 15.6% (20 individuals), 12.3% (9 individuals) and 16% (12 individuals), dogs – 3,9 % (5 individuals), 6.8% (5 individuals) and 14.6% (11 individuals) and the horse only 1.4% (one individual) in the classical phase (Makowicz-Poliszot 1992, tab. 1). Based on the MIND calculation, we can assume that cattle played a fundamental role in the phase II, the second place was taken by small ruminants and the third by pigs. In phase III cattle and goats / sheep dominated in quantitative terms in the herd. However, in phase IV, it was possible to noticed the predominance of small ruminants on cattle, but pigs as before were in the third place. So we can see an increasing role of goats / sheep (Makowicz-Poliszot 1992, 256). In each of the phases, most cattle were adult and mature (between 62.2% and

84.8%), followed by young age (7,6–25,9%), sub-adult (6,3–11,5 %), and at least of the old ones (0,4–1,3%) (Makowicz-Poliszot 1992, tab. 2). As for the goats / sheep from the phase II, the largest participation had adults (62.5%), then the young (29.2%) and sub-adults (8.3%), from the phase III – the amount of adults and young individuals was the same (36% each) and sub-adult individuals were slightly less frequent (27%), while from the phase IV – half of remains accounted for adult animals, young 40%, sub-adult 8.0%, and the old 2% (Makowicz-Poliszot 1992, tab. 3) The age structure of the pig was a bit different. In the phase II and IV the young individuals were most frequent (respectively 50% and 57.9%), followed by adults (45.4% and 42.1%), and sub-adults were recorded only in the phase II (4.5%). In the phase III, adult animals predominated (60%), then the young ones (24%) and sub-adults (16%) (Makowicz-Poliszot 1992, tab. 4).

With regards to the features of the Únětice culture, at the site Blučina-Cezavy, 1181 animal remains could be identified. Nearly 87% came from the skeletons of domesticated animals. The vast majority of the bones were of cattle (63%), then of small ruminants (goats / sheep) – almost 20%. The remains of pigs were sporadic – only 2.5%. Bones of domesticated horses and dogs were less than 1%. As for the species of wildlife animals it was possible to distinguish bones of the following animals: a hare (4.2%, minimum of 6 animals) and a hamster constituting a small percentage of bones (min 9 individuals), a hedgehog (1 individual), a squirrel (1 individual), a bear (1 individual) and bones of birds and fish bones (Roblíčková 2003, 462). The remains of cattle represented at least 30 individuals, of which very young specimens (up to 6 months) numbered 3 individuals, young specimens (from 6 months to 2.5 years) – 6 individuals, nearly adults (2.5–3, 5 years) – 6 individuals, and adults (3.5–7 years) – 15. Assuming that the cattle were slaughtered for meat at the age of no older than 3.5 years, then at least 15 individuals was earmarked for this purpose. Other specimens might have been kept as a source of milk and used for pulling, but at the end of their productivity, they were also killed for consumption. The remains of goats / sheep were of at least 26 individuals. 4 individuals were very young, 4 were young (6 months – 1 year), sub-adults (1–2 years) – 9 individuals, adults (2–6 years) – 9. If we assume that small ruminants were slaughtered for meat at the age of no more than 2 years (eventually 3 years), it turns out that 19 specimens were killed

for consumption. Two newborns were probably thrown away and the remaining five animals were kept for milk and wool, and when no longer useful – they were killed and eaten. The remains of a pig represent at least 11 individuals, of which very young was one animal, young – 2 individuals, sub-adults – 4, adults – 3 and one old animal. Assuming that pigs were killed for meat at the age of no older than 2.5 years, 9 individuals were killed for this purpose. The remains of the dog were of at least 3 adults, then horse bones of two sub-adult individuals, and two of adults (Roblíčková 2003, 464).

From the site of the Únětice culture in Moravská Nová Ves 146 bone fragments were identified, most of which came from cattle (nearly 66%), followed by goats / sheep (21%), pigs (7.5%) and domesticated horses (5.5%). There were no bones of wild animals. The remains of cattle belonged to at least 6 individuals, of which one individual was very young, 2 – sub-adults, and 3 – adults, so 3 specimens were probably killed for meat. The bones of small ruminants came from a minimum of four animals (three sheep and one goat), one sub-adult and 3 adults, which means that one (maximum two) ruminants were slaughtered for consumption. The remains of pigs belonged to at least 2 adults, of whom at least one was killed for meat. What is more, horse bones represented at least one adult (Roblíčková 2003, 466).

As for the features of the Únětice culture at the site in Šlapanice 379 animal remains were marked, of which almost 90% came from domesticated animals. Most bones were of cattle (52.5%), followed by the goats / sheep (nearly 19%), pigs (10%), and dogs (8%). There were no bones of any domesticated horses. Considering wild species, the researchers noticed one bone of an adult deer and 31 shells of molluscs. The remains of cattle were represented by at least 15 individuals: four young specimens, three sub-adults and 8 adults, which mean that 7 animals were killed for meat. The bones of small ruminants came from a minimum of 12 individuals, one very young animal, 2 young ones, 3 sub-adults and 6 adults. Nine of them could be slaughtered for consumption. Regarding the remains of pigs, at least 8 animals were differentiated, one very young individual, one young animal, 4 sub-adults and 2 adults, of which 6 were killed for meat. Dog bones were of at least three individuals: 2 sub-adults and one adult (Roblíčková 2003, 468).

With regards to the site at Wojkowice 15 of the Únětice culture, 1066 fragments of animal bones were indicated 15. All remains, except

one, belonged to domestic animals: cattle (nearly 53%), pigs (23%), small ruminants (23%), dogs (0.75%) and horses (0.09%). The only bone of wild animals is a piece of roe deer antler (0.09%). In terms of anatomical analysis the examined remains represented all sections of the skeletons (Chrzanowska, Krupska 2007, 323). The vast majority came from adults (Chrzanowska, Krupska 2007, 328).

Considering the Únětice culture site in Janówek, district Dzierżoniów, 390 bone fragments were identified. The largest amount of bones were of domesticated animals: cattle (54%), followed by pigs (17%), goats / sheep (nearly 13%), horses (10%) and dogs (0.6%). Among the wild animals there were the remains of wisents and aurochs (5%) and deer bones (0.3%) and birds (0.3%) (Wojciechowski 1966, 42).

Researches which were carried out at the site in Bruszczewo provided more data. The features of the Únětice culture supplied nearly 3500 bone fragments, of which almost 1900 fragments could be identified. Most of them (89%) were of domestic mammals, while the remaining 11% of wild animals. A separate set was the material from the mixed layers (the Únětice / Lusatian / early medieval layers), which was not included here. (Makowiecki, Drejer 2010, 292). Most numerous were the bones of cattle (45%), followed by pigs (26%), goats / sheep (15%), and the least numerous horses (2%) and dogs (0.8%). Among the wildlife remains, the researchers determined: deer (2.8%), wild boars (2.7%), aurochs (1.8%), roe deer (1.5%), beavers (1.3%), hares (0, 2%), bears (0.1%), martens (0.1%), wildcats (0.1%) and birds (0.3%) (Makowiecki, Drejer 2010, 304).

At the site in Velké Pavlovice, it was possible to differentiate following animal species among all the skeletal remains of the Únětice culture features: cattle (72%), followed by small ruminants (19.5%) and pigs (6%). However, the pit of the Věteřov culture contained less remains of cattle (56%) and more remains of pigs (10%). In contrast, speaking of the Mušov site of the same culture, pig bones represented approximately 22% of all remains, while the cattle bones numbered 54% and goats/sheep 14 % (Robličková 2003, 490).

Materials of the Strzyżów culture came from the site Stawek, sacred spot Wygadanka, near Łuck. 207 fragments of animal bone were distinguished. Cattle were the most strongly represented (40%), followed by goats / sheep (12.5%) and pigs (12%). The smallest amount of domestic animals were of the horse bones (9.1%) and dog (8.6%).

Whereas, wild animals accounted for a total of 17.8% of all bone and included primarily rodents (greater mole rats, gophers, hamsters, water voles, beavers) and hares and birds in small numbers (Głosik 1968, 21).

With regards to the features of the Věteřov culture at Blučina-Cezavy it was possible to mark the 1171 bone fragments. Almost 90% came from domesticated animals. Most were of the remains of cattle (nearly 44%), then of pigs (21.5%), goats / sheep (20.5%), and the least of dogs and horses (nearly 2% each). As for the wild animals, the researchers identified the remains of deer, roe deer, wild pigs, beavers, hares, hamsters, bears and aurochs, as well as fish bones and shells of molluscs. The bones of cattle originated from at least 26 individuals of which one was very young, 5 young, 5 sub-adult and 15 adults. About 11 individuals were killed for meat. The remains of goats / sheep belonged to at least 25 animals, one was very young, 4 young, 6 sub-adult, 13 adult and one old. For consumption at least 15 individuals were killed. Pig bones came from at least 28 individuals, 5 were very young, 3 young, 7 adult and 13 sub-adults, of which about 21 specimens were killed for meat. The remains of dogs were represented by at least 8 animals: 2 young individuals, 2 sub-adults and 4 adults. Horse bones belonged to at least 5 adults (Roblíčková 2003, 470). The remains of wild animals came from at least: 5 adult wild pigs, 5 adult beavers, 4 adult deer, 4 hamsters, 2 hares, 2 sub-adult aurochs, one roe deer and one bear (Roblíčková 2003, 472).

From the features of the Nowa Cerekwia group at New Cerekwia site included post-consumption animal remains gathered during the excavation in the years 1973-1978. 925 bone fragments were identified of which 63% came from wild animals. There were the remains of: roe deer (28%), hares (23.5%), polecats (7%), voles (4%), deer (0.3%) and beavers (0.2%). While the bones belonged to domesticated animals were following: cattle (nearly 21%), pigs (9%), goats / sheep (5%), dogs (2%) and horses (0.3%) (Wyrost 1981, 84; 1982, 85).

The researches conducted in Hungary showed that in the Early Bronze Age domesticated animals were staple food which constituted at least 90% of bone remains. cattle dominated at all sites, and goats / sheep and pigs occupied the second and third place differently in different sites. Wild animals included mainly deer and wild boars (Choyke 1984, 22).

The analysis of osteological material showed that the staple food of the Early Bronze Age communities, with one exception, was based on domesticated animals, which means that they used the animals they bred themselves (Fig. 25). Only at the site in New Cerekwia most remains came from animals living in the wild, which means that the main source of meat was what they managed to hunt. The three main species that were the base of the economy in the Early Bronze Age included: cattle, small ruminants (goats / sheep) and pigs. Their relative proportions were different at different sites, but nevertheless we may notice a pattern. Most bones always came from cattle – up to 72% and not less than 40%. While at the multicultural or multi-phased sites, where bone material was studied, the following relationship was recognized. In the case of the sites at Blučina-Cezavy and Velké Pavlovce, the researchers discovered the features of the Únětice and Věteřov cultures. At both sites, in the Únětice layers, cattle were dominated animals (63% and 72%), followed by goats / sheep (almost 20% each), and pigs were of a small percentage (2.5% and 6%). However, in the Věteřov layers the amount of cattle decreased (up to 44% and 56%) and the importance of pigs increased (respectively up to 21.5% and 10%). A similar situation occurred in Iwanowice. In phase II of the Mierzanowice culture there were 59.3% of cattle and only 4.10% of pigs, while in phase IV the number of cattle decreased to 52.9%, and the pigs rose to 10.4%. This tendency (a gradual decline in the importance of cattle and the growing popularity of the pigs) remained still in the Middle and Late Bronze Age (Roblíčková 2003, 490). The participation of post-consumption remains of dogs was small, and either the researchers did not find any bones of this species, or their range varied between 1–2%, only at two sites (Iwanowice phase IV, Stawek), it amounted to about 8%. Even more rarely a horse was a source of meat. The amount of its remains was estimated on average between 0 and 2%, only in the village Moravská Nová Ves was 5.5%, in Stawek – 9.1% and in Janówek up to 10%. As for wildlife animals, the diet of the Early Bronze Age communities contained 1–13% of total consumed meat, and up to 17.8% at the site in Stawek. Only, as mentioned before, at the settlement in New Cerekwia wild animals were the main source of protein – their participation was up 63%.

The analysis of the age of killed animals provided interesting information. Assuming that cattle were slaughtered for meat at the age

of not older than 3.5 years, we can infer that between 30% and 50% of the cattle were used in consumption. In the case of goats / sheep the optimal boundary for slaughter was approximately 3 years, which gives the following results. In the Mierzanowice culture 50–56% of small ruminants were killed, in the Únětice culture 50–75% and 60% in the Věteřov culture. Whereas, pigs were killed at the age of 2.5 years, so the community of the Mierzanowice culture slaughtered 45–70% of the animals of this species, the Únětice culture 50–80% and 75% – the Věteřov culture. It may be noted that the cattle were slain less often to gain their meat, probably they were used more often to obtain milk and for pulling. As for the pigs, on the contrary, they were bred mainly for meat. While the goats / sheep were used both for meat and for milk and wool, with a slight predominance of the last one. A modest number of distinguished horse bones indicates that they originated mainly from adults. Taking it into account, we can assume that the horse was used primarily for pulling. With reference to the bones of dogs, the remains of both young and adult individuals were determined. Perhaps the dogs were eaten occasionally, which could be proved by cuts and traces of fire on the bones, but a small number of dog remains points to another, non-consumption way of using that animal by the Early Bronze Age communities (more Roblíčková 2003, 480–490). Regarding wild animals, the highest amount of identified bones were: deer, roe deer and hares, next aurochs, wild boars, polecats, voles, beavers, hamsters, and occasionally bears, hedgehogs, squirrels, martens, wildcats, birds, and shells of mollusc.

11.3. Data comparison

Comparing data on the species of animals used in rituals and daily consumption of the Early Bronze Age communities, we can draw some conclusions. First and foremost, a primary source of meat was cattle, which constituted the most important place in the economy of the previous populations. The same situation occurred in the animal burials – cattle was the most frequently and the most numerously buried animal (45%). So we can develop a hypothesis that the most important role of cattle in rituals resulted in their greatest role in consumption. Nevertheless, the cattle were the highest value to the farmer / breeder that can be offered, not only because of the large amount of meat, but also because of their usage, such as the source of milk and traction. It

can be inferred from the average age of slaughtered animals. It is worth mentioning here that the cattle was not only important in the purely economic field but also in symbolic, social and cultural area from the Early Neolithic period. It is clearly confirmed by the material from the Middle East. The best example may be Çatalhöyük, where the symbolism of cattle was manifested in the form of bucrania located on walls or clay cattle heads from earlier phases of occupation. Certainly the social and cult role of cattle had not been forgotten, when the early farmers moved into Europe (Marciniak 2005, 40). Its continuation, however, in altered form, was probably reflected in cattle burials in the Neolithic period and later in Central Europe. Returning to the animals used in the Early Bronze Age economy, goats / sheep and primarily pigs were mainly bred for meat. And their role in the rituals was incomparably smaller (respectively 15% and 9%). Moreover, a horse, which remains in settlements were determined only in small amounts, had almost no significance in animal burials.

By contrast, the situation is opposite in the case of the dog. Participation in the settlement of the bones was modest, indicating probably that the consumption of this species was occasional. However in terms of rituals, a dog was the second most sacrificed animal. So we can observe its little importance in the economy on the one hand and special importance in animal burials on the other hand. If we analyse the manner of burying the dog, then we can see that most of them were buried in individual graves in anatomical order (almost all within the settlements) and also in burials connected with human graves. In addition, a dog was an animal which was more often buried together with a man (7 findings) than cattle (5 findings). Especially on the basis of the second dependence we can guess that the special role of the dog resulted from the special relationship which had developed over the centuries between the man and the animal. This may be confirmed by two the oldest known human-animal burials. The first one is the burial of a dog from Bonn-Oberkassel in Germany, which is dated to 14 000 BP. The animal was placed in a double human grave of a 50-year-old man and a 20–25-year-old woman (Morey 2010, 152). The second one is the burial of a dog with an older woman at the site Ein Mallaha in Israel, dated to 11 000–12 000 BP (Morey 2010, 152). A dog from the beginning of its domestication has become an important companion of a man, or as a helper of the hunter, as a carer of the herd, or as a caretaker of human

properties, and finally as a companion of his homestead. However, this is not the place for a detailed description of special importance of a dog in the history of human being (more Morey 2010).

The Nowa Cerekwia group stood in sharp contrast to the other Early Bronze Age cultures. Similarly the Dobre group, but due to the fact that only one animal burial is known in this group, it is difficult to draw any general conclusions. Returning to the Nowa Cerekwia group, both economic base and ceremonial rituals differ from the above mentioned data. Only in this culture the remains of wild animals have a decisive predominance over the remains of domesticated animals (63% to 37%). Moreover, the vast majority of ritual features contained the remains of wild animals. Likewise in other cultures, we can notice the relationship that eating habits had a significant impact on the selection of species of animals buried in animal graves.

12. Animal burials – a cult or an offering expression?

Among the researchers developing the phenomenon of animal burials, it is possible to distinguish two main trends in determining the nature of these finds. The first one indicates their cult nature, the other indicates the nature of sacrifice. My aim in this chapter is to interpret the function of animal graves on my own.

Our considerations should start with the term “cult”. Most authors dealing with religious issues do not specify that concept. The situation was described very well by Makiewicz (1987b), who studied problems regarding religious events in archaeology. He distinguished three meanings of the word “cult” based on J. Wach’s work concerning sociology of religion. First meaning includes all religious rituals-activities and standardized rituals- celebrated by the religious community and typical for a particular religion. The second meaning is worship. It seems that it is precisely the meaning which is popular in archaeological publications such as sun worship, animal worship, and the worship of the dead. There is a third way of understanding this concept where separate and distinctive groups of beliefs, are organized and associated with certain elements of doctrine as well as certain practices and the worship ritual creating a broad religious and social context. (Makiewicz 1987b, 235–236). Unfortunately, these meanings are used interchangeably, even though they have different meanings.

The term 'offering' has been identified by B. Stjernquist: "The concept of offering finds is, in general, the description of deposits, whose sacrifice had religious meaning and purpose. They reflect the activities thanks to which a single person or a group of people is trying to influence the existing higher power (according to them), or want to express their gratitude for the received blessings" (from Makiewicz 1987b, 245). M. Weber also characterizes religiously or magically motivated actions as directed, in their original form, to this world and being at least relatively rational. Such behaviours are associated with purely external economic benefits of daily life. *Do ut des* ("I give, in order to receive") is a fundamental principle (Weber 2002, 318). It should be added that making offerings, either individually or collectively, is a ritual, which takes place in the manners typical for a social group, and is regulated by the cultural tradition of this group (Makiewicz 1987b, 245).

The philosopher of religion C. Colpe formulated three main attributes, which the offering should fulfil for the archaeological needs: the intentional nature of the deposit, the offering does not presuppose belief in a god and the offering should be associated with a certain community (from Makiewicz, Prinke 1980, 64). The first feature is related to the criterion of repetition and symbolism of extraordinariness. Repeatability is understood as a presence of the type of finds in a given area and in given time, in the amount proving the existence of ritual acts subordinated to the ideology of fairly uniform identity (Makiewicz, Prinke 1980, 63; Węgrzynowicz 1982, 152). Whereas the symbolism of extraordinariness is associated with non-accidental and deliberate human action, for which there is no practical justification (Makiewicz, Prinke 1980, 64; Węgrzynowicz 1982, 21).

It should also be emphasized that a primary language of religion is the symbolic language and literal interpretation of certain phenomena may lead to erroneous conclusions (Makiewicz 1987b, 244). The cult of sacred stones or trees does not concern so much a specific object, but the general idea of sanctity, which is manifested in their forms (Eliade 1966, 16). The fact of using animals in religious ceremonies does not prove that they were central element of these rituals and they were the subject of worship.

Coming to the opinion of treating animal burials as an expression of animal cult (i.e., as indicated above, probable worship of animals) we should focus on the opinion of Behrens, the author of the publica-

tion in the widest range concerning the topic of our interests (1964, 61) (also Jazdzewski 1936, 41; Gabałówna 1958, 96). He suggested that when the animal was buried in a separate burial pit, the same ritual and equipment was also used as in the human burial, it means that the animal had achieved equal status with a man, or even that it was a sacred animal, buried after its natural death. First of all, the last statement should be considered as inaccurate because, as I have shown in Chapter 9 of my work, both very young and young individuals as well as sub-adult and adult were buried. Only one dog was discovered at old age. This proves that the vast majority of animals were intentionally killed before lying down to the pit. Returning to the opinion of Behrens, he pointed out, however, that independent animal burials discovered in cemeteries for humans, could also constitute a form of offerings made for the dead. So we can see a clear contradiction that the same animal would be an object of its own cult as well as the cult of the dead, playing the superior and inferior role. Additionally, the animals of the same species were treated in different ways; some were buried in their entirety, while others were buried only in fragmentary forms. If you assumed that the Neolithic and the Early Bronze Age societies knew the idea of sacred animals, it would not be possible that such animal was an offering for the dead man. It hardly seems convincing. More likely would be the reverse situation, where a man was sacrificed for the animal (Węgrzynowicz 1973, 252). The position of a man and an animal in one feature in the Early Bronze Age does not suggest that this animal was in the centre of the pit. The animal is usually made either at the foot of the deceased, or parallel to him/her, behind his back or close to the head. Let us remind the conclusions drawn in the previous chapter. We have demonstrated that the ritual sphere was dependent on consumption habits, which means that the animals of the highest economic value were sacrificed for the ritual purpose. It should also speak against the treatment of animal burials as an expression of worship of animals. Sacred animals, such as, for example in the case of modern India, are not killed and consumed (Lasota-Moskalewska 2005, 89). Generally speaking, burials of the entire animals, or their parts were uniquely not profitable from economic point of view, because the animals were the source of not only food but also other raw materials (skin, horns, bones, etc.) even if the animal had died (Kysely 2002, 51). The community killed the animal had to be convinced of the

usefulness of this endeavour and had to do it for a specific purpose. According to me, and the other researchers, a more correct interpretation of animal burials is the sacrificial nature of these finds, as an offering made to the superior forces (Sulimirski 1959, 353; Krzak 1977, 70; Węgrzynowicz 1982, 176; Makiewicz 1989, 454). What is more, burying animals at the settlements and the cemeteries was probably an expression of the same offering action, but in the first case it was focused on matters of worldly life, and in the second case – afterlife (Węgrzynowicz 1982, 177). Moreover, the way of depositing an animal in the pit had different forms. The burial rite could decide about the way of treatment, and the animal was buried in its entirety, or first quartered into the parts and then deposited (in its entirety) in the feature, or quartered and deposited only selected fragments. Then the rest of the animal was ritually eaten during the ritual feast. According to Weber, dividing and eating the strong animal gave the strength to the people who ate it. Then, it transformed into a different motive, that the offering created *communio*, recognized as fraternization at the table between the people who sacrificed an offering and a god (Weber 2002, 334). It is also possible that each species of animals had a certain character, and in order to achieve specific goals people selected cattle, or pigs. But on the other hand, we should not exclude the possibility that pigs may have been a less worthwhile equivalent of more valuable animals, like cattle. Another issue is the grave goods which furnished the animal burials. Additional inventory was probably crucial to equip the offering with the appropriate importance (Węgrzynowicz 1973, 253). It is supported by the fact that only 14 features were not furnished. Virtually all of them had pieces of pottery, sometimes even complete forms, and some of them also contained bone, horn, stone, flint and metal implements.

Before I focus on the issue concerning for whom such offering was made, I will consider briefly the possible distinctive features of specially isolated places of sacrifice. Perhaps offerings were made by a larger group of people living in the whole settlement, or its greater part, so it was an expression of ritual acts subordinated to the ideology of a fairly unified form. The place selected for such an offering could be either in the centre or at the edge of the settlement / cemetery. Considering the archaeological materials discussed in Subchapter No. 9.8. of my work, it is quite clear that the Early Bronze Age community fol-

lowed certain rules in selecting sites for animal burials: within cemeteries – at their edges, and within the settlements – mainly at their outskirts, rarely in the central points. It is interesting that the burials of the third, fourth and fifth types, with one exception, were discovered only within the settlement. Only one feature was observed at the edge of the cemetery. Their common aspect was the fact that during the ritual the quartering of animals had always been made. Sacrificial feature could be also distinguished on the base of another thing – that it was not the effect of a single rite. It could have been a single act of deposition, but this act was repeated after a given period of time, or it could last for a longer period. The first possibility was illustrated by a set of features No. Z-I-I-98 at the site in Wojkowice. Three features were arranged along the east-west direction, with the stratigraphically oldest feature No. 658-I-98, which was covered by 390-I-98 and finally by 391-I-98. The pits overlapped each other, indicating that they were used in succession during a certain amount of time. It should be added that one feature was probably used only once (Gralak 2007, 154). While the second option can be identified among all the features of the fourth type, i.e. the mixed graves. Every similar find had a layered system, which means that the animals were not deposited in the feature once, and then buried, but the remains were placed progressively, in two or three acts. In the case of the fifth type of graves, i.e. the partial graves, we are able to notice that the community of every culture that used this model of the offering, had its own rules with regard to this rite. In the feature of the Únětice culture skull dogs were used, in the pits of the Makó-Kosihy-Čaka culture there were only the trunks of cows, and in the Nagyrév culture there were also fragments of cattle, but only the bones of skulls, mandibles, vertebral columns, and hind and forelimbs. A common characteristic of the finds from the area of Hungary were also traces of fire in the fill of the pits. The last attribute that sacrificial feature could be characterized, was the fact that the community did not sacrifice only animals, but something else apart from them. As I already mentioned, most of the features had additional equipment, primarily ceramics. For example, at the site of the Makó-Kosihy-Čaka culture in the village Üllő, in the pit No. 3627, next to the concentration of animal bones, there was a group of six vessels uncovered arranged next to each other. What is more, it is important that these vessels did not include cooking forms (Kővári, Patay 2005,

86). Therefore, it can be noted that this was so special that it highlighted the significant character of this feature. Perhaps there was something even more increasing the value of the offering that is something even more precious to sacrifice, namely, human life. According to the researcher of the site Soraksár – Botanical Garden in Budapest, a set of three features of the Nagyrév culture, which was unveiled there, we can interpret as a sacrificial set (Kalicz-Schreiber 1981, 84). It was located at the edge of the settlement. Features No. 2 and 3 were located at a distance of approximately 5m apart from each other. Both of them contained the fragments of at least 10 individuals of cattle and one dog, and clear traces of fire. However, in the feature No. 4, which was in the immediate vicinity of the feature no. 3, the researchers found an adult male skeleton. Observing the preserved bones, it is clear that he was buried strongly tied up. The arrangement of the deceased's body was also unusual – his head was 0.40 m below the level of his feet. It should be emphasized that the population of the Nagyrév culture followed primarily a crematory funeral rites. That is why, we can assume that this man was tied up and then thrown into the feature at a depth of nearly 2.5 m, not caring in any way about his arrangement. Unfortunately, it is not known whether the man was already dead or buried alive. It is worth reminding again that the ritual that happened in the feature No. 2 was reconstructed. It allowed us to prove that the sequence of depositing remains was an important element. We were able to distinguish two sequences: an ox-cow-bull and a cow- -bull-ox. This is, so far, the only such find in Central Europe. What is more, the approximate time of animal killing was possible to determine, which means the probable time of the celebration of the rite – it was autumn, between September and October (Vörös 2002, 250).

I will discuss now the problem for whom the animals were sacrificed. Here I will present the views of the person who is entitled to draw such detailed conclusions. I am thinking about Włodzimierz Szafrński who was an archaeologist and also a specialist in religious studies, with whom I cannot disagree. He associated the animal burials of the Mierzanowice, Ūnětice and Strzyżów cultures with the cult of the lunar goddess and chthonic at the same time, i.e. the cult of the goddess of fertility, earth, life and death – Mother Earth, Bearing Mother. Fearing that the vital forces of nature could be exhausted as a result of human exploitation of natural resources (the economy of these societies was

based on crops cultivation and animal husbandry), a man made offerings to the spirits of nature in the form of agrarian ceremonies sacrificing animals. Fertilizing energy, which was inside of these animals was released and spread on fields. In the agrarian cult if the spirit of vegetation took a form of a cow, a pair of cattle was the embodiment of hierogamy which was able to strengthen and regenerate the vitality of nature. In agricultural rites, an offering made of the animal which represented the spirit of nature, was to liberate the spirit of the species, to allow it to reborn, and to enable it to multiply the harvest. According to this researcher, these animal burials associated with human graves were a reflection of the cult of the fertility goddess, since the funeral rites were closely linked to the agrarian rituals. Ancestor worship was celebrated with ceremonies dedicated to the vegetation, because the dead protected harvest and multiplied it (Szafrński 1987, 122–125, 128). When the agriculture dominated, chthonic divinity usually combined two meanings: ruling the harvest and delivering richness, and they were the rulers of the dead buried under the ground (Weber 2002, 326). Sacrificial set from Budapest, in my opinion, suits this concept. The ritual was made between September and October, i.e. after the harvest period, the time when the earth needs to regenerate in order to bring new harvest next year. That is why the community sacrificed animals (and perhaps humans) to make offering to the spirits of nature in the agrarian ceremonies to free the spirit of the species, to allow it to reborn, and to regenerate of the vital forces of nature.

However, it is possible to interpret individual animal burials discovered within the cemeteries in another way. In the case of two features it was recorded that the animal grave was similar to the human grave. In Wojkowice the cattle skeleton was placed in the same manner as the dead in human graves at this site. And in Ludanice-Mýtna Nová Ves, not only the position and orientation of the goat / sheep skeleton, but also its grave goods were very similar to the graves of men from this cemetery. Perhaps they were the substitution of human burials. Such burials could even be made in case of lack of physical burial of the deceased, who had drowned or been torn apart by wild animals, or had participated in an armed conflict, from which he had never returned (Behrens 1964, 103; Węgrzynowicz 1982, 175).

As for the human-animal burials, it is difficult to define one reason why they were created. Probably the motives of the people were

different, not only because of membership of a particular archaeological culture, but also because of the specific site. This means that even among one culture, the reasons for placing animals into the human grave did not have to be the same. In the Early Bronze Age mostly the dog and cattle were laid down along the human body. Perhaps a dog was chosen because of its special relationship which had been developed between the animal and the man. While the cattle, due to their greatest importance in the economy, they could be an indicator of wealth and social position of the deceased. In some cases it was noticed that the cattle skulls were buried in the human burials richly furnished. However, this also applies to other animal species, including the dog. The position of animals in graves does not suggest, as it was already stated, that they were in the centre of the pit. Furthermore, the additional inventory is usually deposited on the chest of the deceased or close to his body, which proves that the objects found in the grave were grave goods for the dead man, and not for the animal. What is more, we can conclude that the animal was also a part of the inventory. However, the purpose of placing the animal as a kind of inventory could be varied – the dog could be buried because of emotional reasons, or perhaps as a guardian after the death. Generally a buried animal was an indicator of social position of the deceased, or as a depository of food, and even as a form of offering for the superior forces (more Węgrzynowicz 1982, 182–186).

In summary, there is no one complete and correct interpretation of animal burials, because of some limitations in the explanation. Not only the animal remains that have survived to modern times sometimes in poor condition, do not allow us to investigate it deeply, but mainly we can not expect that all communities both the Neolithic and the Early Bronze Age by the same or similar form they wanted to send the same semantic content. However, I am confident about sacrificial meaning of animal burials.

13. Conclusions

Animal burials were a form of rituals of the Early Bronze Age communities in Central and Eastern Europe. The most numerous graves were discovered in Moravia, Lower Silesia, Małopolska (Little Poland), the Danube Bend and the western part of the Volyn Upland. They

included various forms of animal burials, which generally can be divided into individual graves and associated with human graves. Most likely they were to continue the Neolithic traditions. During the Early Bronze Age, in comparison to the New Stone Age, we can notice certainly some changes, but they were not too radical. Still the most popular form of burials was individual graves of complete animals. On the other hand, while the number of mixed and partial graves as well as the animal graves close to the human graves decreased, the second type of the burial (quartered animals, in anatomical order) completely disappeared. However, the number of human-animal burials increased, which became the second most commonly practiced form of graves. Considering the species of animals, the proportion of cattle as the main buried animal in graves mainly decreased, and the role of the dog significantly increased. The pig participation was also reduced, both as the main animal in the burials, and as an additional admixture of post-consumption character. In the Early Bronze Age there were some changes of ideological nature, which were a reflection of changes in the animal graves.

Animal burials were most numerous among the finds of the Únětice and Mierzanowice cultures (21 features each), while in the Mierzanowice culture the most popular were the individual graves in anatomical order, but in the second unit they were more varied in the form of burials. Moreover, cattle dominated in the Mierzanowice culture, but in the Únětice culture it was a dog. Cultures from the area of Hungary such as: the Makó-Kosihy-Čaka culture and the Nagyrév culture presented some similarities, namely in both cases, the community built only partial burials in settlements, with the predominance of cattle. The features of the Nitra culture and the Dobré group included only human-animal burials, of which features of the first culture contained mainly cattle and a small percentage of a dog, but in the case of the Dobré group it was a fox. The population of the Strzyżów culture used different forms of burials: individual graves, mixed and associated with human graves, with the participation mainly of the cattle as well as dogs and goats / sheep. As for the finds of the Věteřov culture, the types of burials were similar to the previously mentioned culture, with one exception – instead of mixed graves they used partial graves. With regards to the animal species a goat / sheep was chosen most frequently then a dog and cattle, and the least frequent was a horse. The features

of the Nowa Cerekwia group, which included individual graves at the settlement, differentiated from other finds. Only in this culture, we can notice a definite predominance of wild animals in burials.

Comparing the species of animals used in the rites and in the economy, it can be indicated that eating habits had a significant influence on the choice of animal species buried in animal graves. Considerable importance of cattle in rituals of almost all the Early Bronze Age cultures probably resulted from its greatest role in consumption. Thus the role of a goat / sheep and a pig was secondary in economy, as well as in the rites which are the matter of our consideration. A similar relationship was observed with the horse, which participated marginally both in the animal burials as well as in post-consumption waste. At the same time, in the case of a dog, the situation was completely opposite. The amount of the bones of this animal at the settlements was modest, which resulted probably only from occasional consumption of this species. However in terms of rituals, the dog was the second most often sacrificed animal. Therefore we can guess that the special role of the dog in the rituals stemmed from the special relationship which has developed over the centuries between a man and this animal.

Animal burials were a phenomenon that took place in a vast area of Central and Eastern Europe from the beginning of the Neolithic period through the Early Bronze Age until the later times. They were an expression of, more or less, diverse religious beliefs or worship. We can not demonstrate the same reasons which motivated people during the celebration of these rites, due to the fact that the particular Neolithic and Early Bronze Age communities by the same or similar form, presented different semantic content. However, on the basis of the points mentioned in the previous chapter, these finds had in my opinion, primarily an offering character, and they were not, on the contrary to some opinions, the expression of animal worship.

References

- Ablamowicz R. and Kubiak H. 1999. *Analiza osteologiczna szczątków zwierzęcych z cmentarzysk kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły*. Katowice.
- Andrajoć M. 1986. *Pochówki psów u pradziejowych społeczeństw Europy Środkowej*. Inowrocław.

- Baczyńska B. 1993. *Cmentarzysko kultury mierzanowickiej w Szarpii, woj. kieleckie. Studium obrządku pogrzebowego*. Kraków.
- Banasiewicz E. 1990. Badania na cmentarzysku kultury strzyżowskiej w Hrubieszowie-Podgórzu, woj. Zamość, w latach 1983–1986. *Sprawozdania Archeologiczne* 42, 213–226.
- Banasiewicz E. and Kokowski A. 1983. Hrubieszów-Podgórze stan. 1A, gm. Hrubieszów, woj. Zamojskie. *Sprawozdania z Badań Terenowych Katedry Archeologii UMCS i Archeologicznego Ośrodka Badawczo-Konserwatorskiego w Lublinie w 1983 roku*, 17.
- Bargiel B. 1991. Drugi sezon badań stanowiska 37 i 38 w Mydlowie, woj. tarnobrzskie. *Sprawozdania z Badań Terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1991 roku*, 26–31.
- Bąbel J. 1975. Wojciechowice, pow. Opatów, Stanowisko 1. *Informator Archeologiczny. Badania rok 1974*. Warszawa, 73.
- Bąbel J. 1976. Wojciechowice, woj. tarnobrzskie, Stanowisko 1. *Informator Archeologiczny. Badania rok 1975*. Warszawa, 74–75.
- Bátora J. 1991. The reflection of economy and social structure in the cemeteries of the Chłopice-Veselé and Nitra cultures. *Slovenská Archeológia* 39, 91–141.
- Bátora J. 2006. *Stúdie ku Komunikácii Medzi Strednou a Východnou Európou v Dobe Bronzovej*. Bratislava.
- Behrens H. 1964. *Die neolithisch – frühmetallzeitlichen Tierskelettfunde der Alten Welt*. Berlin.
- Berkovec T. and Peška J. 2006. Hulín (okr. Kroměříž). *Přehled výzkumů* 47, 142.
- Budinský-Krička V. 1965. Gräberfeld der späten schnurkeramischen Kultur in Veselé. *Slovenská Archeológia* 13, 51–106.
- Butent-Stefaniak B. 1997. *Z badań nad stosunkami kulturowymi w dorzeczu górnej i środkowej Odry we wczesnym okresie epoki brązu (= Polska Akademia Nauk – Oddział we Wrocławiu. Prace Komisji Archeologicznej 12)*. Wrocław.
- Choyke A.M. 1984. An analysis of bone, antler and tooth tools from Bronze Age Hungary. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 12–13, 13–57.
- Chropovský B. 1960. Gräberfeld aus der älteren Bronzezeit in Velký Grob. In B. Chropovský, M. Dušek and B. Polla (eds.), *Pohrebiská zo staršej doby bronzovej na Slovensku (= Archaeologica Slovaca Fontes 3)*. Bratislava, 12–136.
- Chrzanowska W. and Krupska A. 2007. Szczątki kostne zwierząt z obiektów kultury unietyckiej ze stanowiska Wojkowice 15. In B. Gediga (ed.), *Badania na autostradzie A4. Część 3 (= Archeologiczne Zeszyty Autostradowe Instytutu Archeologii i Etnologii PAN 5)*. Wrocław, 323–329.
- Cofta-Broniewska A. and Bednarczyk J. 1998. *Miejsc obrzędowe z doby neolitu i schyłku starożytności w Inowrocławiu, st. 58 (= Studia i Materiały do Dziejów Kujaw 9)*. Poznań.
- Czebreszuk J. 1996. *Społeczności Kujaw w początkach epoki brązu*. Poznań.
- Čižmář Z. 2005. Znojmo (okr. Znojmo). *Přehled výzkumů* 46, 252–253.
- Čižmář Z. 2006. Dobšice (okr. Znojmo). *Přehled výzkumů* 47, 138–139.

- Čižmář Z., Dočkalová M., Gregorová M., Kazdová E., Koštuřík P., Mrázek I. and Procházková P. 1993. Unikátní nález hromadného pohřbu v sídlištní jámě ze starší doby bronzové v Těšeticích-Kyjovicích, okr. Znojmo. *Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity* E 38, 15–57.
- Čižmář Z. and Salaš M. 2005. Rituální depozita v zásobních jamách únětické kultury z Hrádku. *Pravěk* 15, 127–180.
- Dočkalová M. 1992. Věťerov triple burial from Hulín. *Anthropologie* 30, 59–65.
- Dragan R. 1980. Mosty, gm. Chęciny, woj. kieleckie, Stanowisko 10. *Informator Archeologiczny. Badania rok 1979*. Warszawa, 90–91.
- Eliade M. 1966. *Traktat o historii religii*. Warszawa.
- Fridrichová M. 1971. Věťerovské a bylanské sídliště v Praze – Zahradním Městě. *Archeologické rozhledy* 23, 91–97.
- Gabałówna L. 1958. Pochówki bydłce kultury amfor kulistych ze stanowiska 4 w Brześciu Kujawskim w świetle podobnych znalezisk kultur środkowoeuropejskich. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna* 3, 63–108.
- Gedl M. 1989. Wczesna epoka brązu. In J. Kmiecinski (ed.), *Pradzieje Ziem Polskich. Część 2. Epoka brązu i początek epoki żelaza*. Warszawa, 393–487.
- Głosik J. 1961. Osada ceramiki sznurowej w Strzyżowie, pow. Hrubieszów, w świetle badań w latach 1935–1937 i 1939. *Materiały Starożytne* 7, 111–163.
- Głosik J. 1968. Kultura strzyżowska. *Materiały Starożytne* 11, 7–114.
- Górski J. 2008. Pochówki zwierząt i depozyty zwierzęce w kulturze trzcinieckiej (wstęp do problematyki). In J. Bednarczyk, J. Czebreszuk, P. Makarowicz and M. Szmyt (eds.), *Na pograniczu światów. Studia z pradziejów między morza bałtycko-pontyjskiego*. Poznań, 105–114.
- Gralak T. 2007a. Osadnictwo ludności kultury unietyckiej na stanowisku Wojkowice 15, gmina Żórawina, powiat wrocławski. In B. Gediga (ed.), *Badania na autostradzie A4. Część 3 (= Archeologiczne Zeszyty Autostradowe Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, zeszyt 5)*. Wrocław, 131–303.
- Gralak T. 2007b. Osady i cmentarzyska ludności kultury unietyckiej z Wojkowic, stan. 15 i Ślęzy, stan 13, w powiecie wrocławskim. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 48, 157–180.
- Gralak T., Sadowski K. and Wasyluk G. 2007. Analiza struktury funkcjonalno-przestrzennej osad kultury unietyckiej ze stanowisk archeologicznych Ślęza 13 i Wojkowice 15 w powiecie wrocławskim. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 48, 181–198.
- Gurba J. 1950 Grób psa kultury ceramiki sznurowej we wsi Strzyżów gm. Horodło, pow. Hrubieszów. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska* 5, 159–166.
- Gurba J. 1989. Wstęp. In J. Kmiecinski (ed.), *Pradzieje ziem polskich*. Poznań, 135–138.
- Hložek M. 2002. Žďánice (okr. Hodonín). *Přehled výzkumů* 43, 208.
- Jakimowiczowa Z. 1927. Groby zwierzęce w Złotej pod Sandomierzem. *Z otchłani wieków* 2 (3), 33–37.
- Jaskanis J. 1968. Pochówki koni na cmentarzyskach protojaćwieskich z okresu rzymskiego i wędrówek ludów. *Rocznik Białostocki* 8, 77–109.

- Jażdżewski K. 1936. Neolityczne groby zwierzęce z Kujaw. *Z otchłani wieków* 11 (3), 41–50.
- Kadrow S. 2001. *U progu nowej epoki. Gospodarka i społeczeństwo wczesnego okresu epoki brązu w Europie Środkowej*. Kraków.
- Kadrow S. and Machnik J. 1997. *Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny* (= Polska Akademia Nauk – Oddział w Krakowie. *Prace Komisji Archeologicznej* 29). Kraków.
- Kadrow S. and Makowicz-Poliszot D. 2000. Tiergräber der Mierzanowice kultur auf der Fundstelle „Babia Góra” in Iwanowice, gm. Loco, Wojewodschaft Małopolska. In S. Kadrow (ed.), *A Turning of Ages*. Kraków, 257–300.
- Kalicz-Schreiber R. 1981. Opfergruben aus der Frühbronzezeit in der Umgebung von Budapest. *Slovenská Archeológia* 29, 75–85.
- Kempisty E. 1965. Kopce małopolskie w świetle badań prowadzonych w Miernowie, powiat Pińczów, w roku 1962. *Zespół Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej. Sprawozdania 1962–1963*, 49–56.
- Kołodziej B. 2011. Pochówki zwierzęce w neolicie na terenie ziem Polski. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* (w druku).
- Kosińska E. 1985. Wyniki dotychczasowych badań założeń obronnych osady wczesnobrązowej w Nowej Cerekwi. *Silesia Antiqua* 27, 83–91.
- Koško A. 1979. *Rozwój kulturowy społeczeństw Kujaw w okresach schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu*. Poznań.
- Koško A. 1991. Ze studiów nad kujawską enklawą naddunajskiej cywilizacji wczesnobrązowej. Poznań–Inowrocław.
- Kowalczyk J. 1957. Osada i cmentarzysko kultury pucharów lejkowatych w miejscowości Klementowice, pow. Puławy. *Materiały Starożytne* 2, 175–203.
- Kőrösi A. 2005. The animal bones from the Early Bronze Age site at Üllő. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2005, 138–142.
- Kóvári K. and Patay R. 2005. A settlement of the Makó culture at Üllő. New evidence for Early Bronze Age metalworking. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2005, 83–137.
- Krzak Z. 1977. Cmentarzysko na „Gajowiznie” pod względem archeologicznym. In J. Kowalczyk (ed.), *Cmentarzysko kultury amfor kulistych w Złotej Sandomierskiej*. Wrocław, 9–82.
- Kruk J. 2008. *Wzory przeszłości. Studia nad neolitem środkowym i późnym*. Kraków.
- Krysiak K. 1973. Rola zwierząt w rozwoju kulturowym człowieka. *Wiadomości Archeologiczne* 38, 77–83.
- Kubasiewicz M. 1961. Przyczynek do znajomości bydła (*Bos Taurus* L.) kultury amfor kulistych na ziemiach Polski. *Archeologia Polski* 6, 255–270.
- Kunawicz E. 1978. Nowa Cerekwia, gm. Kietrz, woj. Opole. *Silesia Antiqua* 20, 295–301.
- Kunawicz-Kosińska E. 1981. Osada wczesnobrązowa w Nowej Cerekwi, woj. Opole. *Silesia Antiqua* 23, 47–78.
- Kunawicz-Kosińska E. 1985. Osada obronna z wczesnej epoki brązu w Nowej Cerekwi. In J.K. Kozłowski and S.K. Kozłowski (eds.), *Frühbronzezeitliche Be-*

- festigte Siedlungen in Mitteleuropa* (= *Archeologia Interregionalis* 6). Warszawa, 109–125.
- Kutyłowski I. and A. 1970. Materiały kultury wstęgowej ceramiki malowanej i kultury strzyżowskiej z miejscowości Nieledew, pow. Hrubieszów. *Wiadomości Archeologiczne* 35, 327–339.
- Kysely R. 2002. Osteological analysis of animals buried in Hostivice (Prague-West district) Funneal Beaker culture and a comparison of animal remains from Hostivice with other contemporary finds from the Czech Republic and Central Europe. *Památky archeologické* 93, 29–87.
- Lasota-Moskalewska A. 2005. *Zwierzęta udomowione w dziejach ludzkości*. Warszawa.
- Lasota-Moskalewska A. 2008. *Archeozoologia*. Ssaki. Warszawa.
- Machnik J. 1973. Wczesnobrązowy zespół osadniczy na „Babiej Górze” w Iwanowicach, pow. Miechów, świetle dotychczasowych badań wykopaliskowych. In J. Machnik (ed.), *Z badań nad neolitem i wczesną epoką brązu w Małopolsce* (= *Polska Akademia Nauk – Oddział w Krakowie. Prace Komisji Archeologicznej* 12). Wrocław, 141–158.
- Machnik J. 1977. *Frühbronzezeit Polen (Übersicht über die Kulturen und Kulturgruppen)* (= *Polska Akademia Nauk – Oddział w Krakowie. Prace Komisji Archeologicznej* 15). Wrocław.
- Machnik J. 1978. Wczesny okres epoki brązu. In A. Gardawski and J. Kowalczyk (eds.), *Prahistoria Ziemi Polskich 3. Wczesna Epoka Brązu*. Wrocław, 9–136.
- Machnik J. 1987. *Kultury z przełomu eneolitu i epoki brązu w strefie karpackiej* (= *Polska Akademia Nauk – Oddział we Wrocławiu. Prace Komisji Archeologicznej* 26). Wrocław.
- Machnik J. and Dzieduszycka-Machnik A. 1973. Iwanowice, pow. Miechów, stanowisko „Babia Góra”. *Informator Archeologiczny. Badania rok 1972*. Warszawa, 63–64.
- Makarowicz P. 2010. *Trzciniecki krąg kulturowy – wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznań.
- Makiewicz T. 1987a. Znaczenie sakralne tak zwanych „pochówków psów” na terenie środkowoeuropejskiego Barbaricum. *Folia Praehistorica Posnaniensia* 2, 239–275.
- Makiewicz T. 1987b. Teoretyczne problemy badań religioznawczych w archeologii. *Przegląd Archeologiczny* 34, 233–251.
- Makiewicz T. 1989. W sprawie interpretacji znaczenia sakralnego zwyczaju składania zwłok psów na terenie osad okresu późnolateńskiego i rzymskiego w odpowiedzi M. Andrałowicz. *Archeologia Polski* 34, 442–462.
- Makiewicz T. 1994. Jeszcze raz w kwestii znaczenia sakralnego tzw. grobów psów. *Folia Praehistorica Posnaniensia* 6, 157–173.
- Makiewicz T. and Prinke A. 1980. Teoretyczne możliwości identyfikacji miejsc sakralnych. *Przegląd Archeologiczny* 28, 57–90.
- Makowicz-Polisztot D. 1992. Struktura hodowli w poszczególnych etapach rozwoju osadnictwa z wczesnej epoki brązu na „Babiej Górze” w Iwanowicach. *Sprawozdania Archeologiczne* 44, 253–272.

- Makowiecki D. 1991. Szczątki kostne zwierząt z cmentarzyska grupy Dobre w Bożejewicach, gm. Strzelno, woj. bydgoskie, stanowisko 8. In A. Koško (ed.) *Ze studiów nad kujawską enklawą naddunajskiej cywilizacji wczesnobrązowej*. Poznań–Inowrocław, 63–65.
- Makowiecki D. and Drejer A. 2010. Analiza chronologiczna i przestrzenna zwierzęcych szczątków kostnych wydobytych w Bruszczewie w latach 1964–1968. In J. Müller, J. Czebreszuk and J. Kneisel (eds.), *Bruszczewo II. Ausgrabungen und Forschungen in einer prähistorischen Siedlungskammer Großpolens. Badania mikroregionu osadniczego z terenu Wielkopolski. Band 6.1 (= Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa / Studia nad Pradziejami Europy Środkowej 6)*. Bonn, 288–314.
- Marciniak A. 2005. *Placing Animals in the Neolithic. Social Zooarchaeology of Prehistoric Farming Communities*. Londyn.
- Morey D.F. 2010. *Dogs. Domestication and the Development of a Social Band*. Cambridge.
- Parma D. 2009. Podolí (okr. Brno-Venkov). *Přehled výzkumů* 50, 294–295.
- Paulus M. 2008. Pravčice (okr. Kroměříž). *Přehled výzkumů* 49, 321.
- Podborský V. 2005. Obětní objekt lidu věteřovské skupiny. In V. Podborský (ed.), *Pravěk Mikroregionu Potoka Těštiny/Únanovky. K Problematyce Pravěkých Sociálních Struktur*. Brno, 177–183.
- Podkowińska Z. 1960. Badania w Strzyżowie, pow. Hrubieszów, woj. Lublin, w latach 1935–1937 oraz 1939. *Archeologia Polski* 5, 39–78.
- Pollex A. 1999. Comments on the interpretation of the so-called cattle burials of Neolithic Central Europe. *Antiquity* 73, 542–550.
- Roblíčková M. 2003. Domesticated animal husbandry in the Bronze Age on the basis of osteological remains. *Archeologické rozhledy* 55, 458–499.
- Roblíčková M. 2005. Zvířecí osteologický materiál z únětické jámy na lokalitě Hrádek. *Pravěk* 15, 181–190.
- Romanow J. 1973. Cmentarzysko ludności unietyckiej. In J. Romanow, K. Wachowski and B. Miszkiewicz (eds.), *Tomice, pow. Dzierżoniów. Wielokulturowe stanowisko archeologiczne*. Wrocław, 101–150.
- Sarnowska W. 1962. Kultura unietycka na Śląsku. *Silesia Antiqua* 4, 19–103.
- Schreiber R. 1962. Budapest XXI, Csepel-Háros. *Archaeologiai Értesítő* 89, 258.
- Sherratt A. 1981. Plough and pastoralism: aspects of the secondary products revolution. In I. Hodder, G. Isaac and N. Hammond (eds.), *Pattern of the Past: Studies in honour of David Clarke*. Cambridge, 261–305.
- Stanczik I. 1982. Befestigungs- und Siedlungssystem von Jászdóza-Kápolnahalom in der Periode der Hatvan-Kultur. In B. Chropovsky and J. Herrmann (eds.), *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*. Berlin-Nitra, 377–388.
- Struhala B. 1951. Pohřebiště ze starší doby bronzové u Holešova na Moravě. *Archeologické rozhledy* 3, 33–34.
- Stuchlíková J. and Macháček J. 1987. Zpráva o výzkumu eponymního naleziště ve Věteřově (okr. Hodonín). *Přehled výzkumů* 1987, 34–35.
- Stuchlíková J. and Stuchlik S. 1981. Záchranný výzkum ve Velkých Pavlovicích (okr. Břeclav). *Přehled výzkumů* 1981, 33–34.

- Sulimirski T. 1957–1959. *Polska przedhistoryczna* 2. Londyn.
- Szmyt M. 2006. Dead Animals and Living Society. www.jungsteinzeit.de
- Szmyt M. 2000. Osadnictwo społeczności kultury kulistych. In A. Koško (ed.), *Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego 3* (= *Kujawy* 4). Poznań, 135–329.
- Tihelka K. and Hank V. 1966. Jámy na únětickém sídlišti v Brně-Černých polích z 1950–1951. *Archeologické rozhledy* 18, 194–197.
- Vörös I. 1996. Dog as building offering from the Bronze Age tell at Jászdózsa. *Folia Archaeologica* 45, 69–88.
- Vörös I. 2002. Sacrificial cattle remains from the Early Bronze Age settlement at Soroksár – Korabronzkori szarvasmarha áldozatok maradványai Soroksáron. *Budapest Régiségei* 36, 247–255.
- Weber M. 2002. *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*. Warszawa.
- Wiślański T. 1966. *Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej* (= *Polskie Badania Archeologiczne* 13). Wrocław.
- Wojciechowski W. 1966. Wyniki badań na osadzie kultury unietyckiej w Janówku, pow. Dzierżoniów, w latach 1961–1963. *Silesia Antiqua* 8, 29–45.
- Wyrost P. 1981. Szczątki kostne zwierząt dziko żyjących i domowych z wczesnobrązowej osady w Nowej Cerekwi, woj. Opole. *Silesia Antiqua* 23, 79–87.
- Wyrost P. 1982. Wyniki ekspertyzy archeozoologicznej kostnego materiału z wczesnobrązowej osady w Nowej Cerekwi, woj. Opole. *Silesia Antiqua* 24, 85–88.
- Zalai-Gaál I. 1998. Das Rindergrab von Endröd 130. Neue Angaben zum Tierkult der mitteleuropäischen Kupferzeit. In P. Anreiter, L. Bartosiewicz, E. Jerem and W. Meid (eds.), *Man and the Animal World. Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Palaeolinguistics in memoriam Sándor Bökönyi* (= *Archaeolingua* 8). Budapest, 545–568.

Barbara Kołodziej

Pochówki zwierzęce we wczesnym okresie epoki brązu na terenie Europy Środkowo-Wschodniej

1. Wstęp

Zwierzęta towarzyszą człowiekowi od zarania dziejów. Ich rola i znaczenie w kulturze ludzkiej zmieniały się w zależności od czasów i okoliczności, stale jednak pozostawały integralną częścią ludzkiej egzystencji (Ablamowicz, Ku-biak 1999, 5). Należy sobie ponadto uświadomić, iż więź człowieka ze zwierzęciem, w porównaniu do czasów współczesnych, była w przeszłości dużo bardziej złożona i skomplikowana (Krysiak 1973, 77; Marciniak 2005, 39).

Proces udomowienia zwierząt i wprowadzenie uprawy roślin zapoczątkował nowy etap rozwoju człowiek. Zmiany te umożliwiły przejście do osiadłego trybu życia oraz przyspieszenie zachodzących zmian społecznych oraz gospodarczych. Kolejnym ważnym etapem w procesie zacieśniania związków człowieka ze zwierzęciem była „druga rewolucja neolityczna” (*Secondary Products Revolution*; por. Sherratt 1981). Zwiększono wtedy zakres użytkowania hodowanych zwierząt (bydła oraz kóz/owiec). Zaczęto wytwarzać przetwory mleczne, produkować wełnę oraz wykorzystywać woły jako siłę pociągową przy równoczesnym rozwijaniu kołowych środków transportu (Kruk 2008, 13). Nie dziwi więc fakt, że zwierzęta zajmowały ważne miejsce również w obrzędowości różnych społeczności na przestrzeni wieków.

Niniejsza praca jest próbą spojrzenia na jedną z, moim zdaniem najciekawszych, form zabiegów rytualnych, a mianowicie na tak zwane pochówki zwierzęce. Badania te stanowią kontynuację moich dotychczasowych rozważań na powyższy temat, które skupiały się na okresie neolitu na terenie Polski (Kołodziej 2011). Obecnie moim celem jest uzyskanie odpowiedzi czy i jak ta forma obrzędowości praktykowana była przez ludność w kolejnym okresie, czyli we wczesnej epoce brązu. Postaram się sprawdzić czy była ona kontynuacją tradycji neolitycznych, czy też może nastąpiły w jej obrębie zasadnicze zmiany. Ponadto zastanowię się w jakim stopniu sfera obrzędowości uzależniona była od nawyków konsumpcyjnych społeczności wczesno-brązowych.

Interesująca mnie problematyka będzie rozpatrywana z uwzględnieniem odkryć z obszaru Europy środkowo-wschodniej, czyli z terenów wschodniej części Niżu środkowo-europejskiego, Masywu Czeskiego, wschodniej części Średniogórzy Niemieckich, Wyżyny Małopolskiej, Wyżyny Lubelskiej oraz Karpat z otaczającymi je kotlinami. Przyjęte ramy chronologiczne odpowiadają całemu okresowi wczesnej epoki brązu, czyli od około 2400/2300 do 1600 BC (Kadrow 2001, 16).

2. Historia badań

Najstarsze znaleziska pochówków zwierzęcych, datowane na początek epoki brązu, znane są już z końca XIX wieku. Pochodzą one z terenu Czech z miejscowości Rajhrad oraz Velké Žernoseky, przy czym pierwszy obiekt określono jedynie jako przynależący do wczesnego okresu epoki brązu (Dočkalová 1992), drugi natomiast stanowił pozostałość ludności kultury unietyckiej (Behrens 1964).

Pierwsza połowa XX wieku nie obfitowała w znaleziska obiektów ze szczątkami zwierzęcymi. W latach 20. dokonano wyłącznie jednego odkrycia. W Szczepankowicach w grobie ludzkim kultury unietyckiej znaleziono szkielet bydłący (Sarnowska 1962). W latach trzydziestych XX wieku pochówki zwierzęce zarejestrowano na dwóch stanowiskach. Pierwsze pochodzi z miejscowości Gleina w Niemczech, gdzie na cmentarzysku ludności kultury unietyckiej odkryto pochówek konia (Behrens 1964). Na drugim stanowisku, w Strzyżowie 1, w ciągu czterech sezonów wykopaliskowych, odsłonięto aż cztery groby zwierzęce należące do kultury strzyżowskiej. Jednak dopiero po ponad 20 latach materiał ten doczekał się szerszego opublikowania (Podkowińska 1960). Na samym początku lat czterdziestych XX wieku w Niemczech, w miejscowości Seußlitz, w pobliżu grobu ludzkiego odkryto kolejny pochówek zwierzęcy, datowany jedynie na wczesny okres epoki brązu (Behrens 1964).

Z lat 50. XX wieku pochodzi chyba najpopularniejsze odkrycie, a mianowicie pochówek psa z dwoma naczyniami zachowanymi w całości, którego dokonano w Strzyżowie (Gurba 1950). Jednak autor opracowania błędnie określił jego chronologię. Znalezisko należy do kultury mierzanowickiej, a nie jak wcześniej sądzono, do kultury ceramiki sznurowej (Kadrow, Makowicz-Poliszt 2000, 277). Ponadto w tym okresie odsłonięto cztery obiekty kultury unietyckiej w miejscowościach: Brno-Černá pole na terenie Czech (Tihelka, Hank 1966), Köllme w Niemczech (Behrens 1964) oraz dwa w miejscowości Velký Grob na terenie Słowacji (Chropovský 1960). W latach pięćdziesiątych zanotowano także wczesnobrązowy pochówek ludzko-zwierzęcy na stanowisku w Wulfen w Niemczech (Behrens 1964). Ponadto w 1958 roku Lidia Gabałówna opublikowała pierwsze, szersze opracowanie pochówków bydłących odkrytych na terenie Europy Środkowej oraz poważną próbę ich interpretacji. Mimo iż dotyczy ono okresu neolitu, ma wymiar bardziej ogólny, aktualny także dla badania tego zjawiska we wczesnym okresie epoki brązu.

Prace wykopaliskowe przeprowadzone w latach sześćdziesiątych XX wieku dostarczyły kolejnych znalezisk. Obiekty ze szczątkami zwierzęcymi odkryto na stanowisku kultury strzyżowskiej w Nielewici (Kutyłowski 1970), na stanowisku kultury wietrzowskiej w Pradze 10 – Zahradní Město (Fridrichová 1971) oraz na stanowisku kultury mierzanowickiej w miejscowości Veselá na Słowacji (Bátora 1991). Ponadto na Węgrzech, na terenie Budapesztu, odsłonięto cztery obiekty. Dwa, należące do kultury Nagyerő, zarejestrowano na stanowisku Soraksár – Ogród Botaniczny (Kalicz-Schreiber

1981), pozostałe dwa na stanowisku w Budapeszcie XXI, których chronologię określono jedynie ogólnie jako wczesnobrązową (Schreiber 1962). Lata sześćdziesiąte zaowocowały również bardzo ważną publikacją. W 1964 roku ukazała się monografia Hermanna Behrensa omawiająca problematykę pochówków zwierzęcych z obszaru Starego Świata w okresie neolitu i początkach epoki brązu. Do tej pory nie ukazało się żadne nowsze, tak szerokie, opracowanie tego tematu.

Duży przyrost bazy źródłowej przyniosły lata 70. Odsłonięto wtedy aż 21 pochówków zwierzęcych. Najważniejsze odkrycie miało miejsce w trakcie badań na stanowisku „Babia Góra” w Iwanowicach, gdzie zarejestrowano 12 grobów zwierzęcych na terenie osady oraz jeden pochówek ludzko-zwierzęcy w obrębie cmentarzyska. Wszystkie obiekty należały do kultury mierzanowickiej. Materiał ten przez wiele lat publikowany był wyłącznie w fragmentach i bardzo ogólnikowo (Machnik 1973; 1977; 1978). W 1992 roku ukazała się praca omawiająca szczątki zwierzęce, ale jedynie pod względem osteologicznym (Makowicz-Poliszot 1992). Dopiero po ponad ćwierćwieczu znaleziska zostały w pełni przedstawione pod względem archeologicznym (Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000). Kolejne dwa groby kultury mierzanowickiej pochodzą ze stanowiska nr 1 w Wojciechowicach, przy czym chronologia jednego z nich nie jest pewna (Bąbel 1975; 1976). Ostatni pochówek zwierzęcy wspomnianej już kultury odkryto w Mostach na stanowisku nr 10 (Dragan 1980). W Nowej Cerekwi, na terenie osady obronnej ludności grupy nowocerekwiańskiej, również zanotowano groby zwierzęce, tym razem trzy pochówki zwierząt dzikich (Kunawicz 1978; Kunawicz-Kosińska 1981). Ponadto pochówek ludzko-zwierzęcy odsłonięto w miejscowości Torgovytsia na Ukrainie, należący do kultury stryżowskiej (Bátora 2006) oraz w Uherským Brodnie w Czechach, stanowiący pozostałość ludności kultury nitrzańskiej (Bátora 1991).

W latach osiemdziesiątych XX wieku zanotowano 13 obiektów ze szczątkami zwierzęcymi. Najbogatsze znalezisko pochodzi z cmentarzyska ludności kultury unietyckiej w miejscowości Ludanice-Mýtna Nová Ves na Słowacji. W samodzielnym grobie zwierzęcym zarejestrowano aż cztery przedmioty wykonane z miedzi (Bátora 2006). W Velkých Pavlovicach w Czechach odkryto jeden obiekt kultury unietyckiej oraz jeden kultury wietrzowskiej (Stuchlíková, Stuchlík 1981). Do kultury wietrzowskiej należy także znalezisko z miejscowości Věteřov (Stuchlíková, Macháček 1987). Ponadto zanotowano cztery pochówki zwierzęce grupy nowocerekwiańskiej: dwa ponownie na stanowisku w Nowej Cerekwi (Kunawicz-Kosińska 1985) oraz dwa w Jędrychowicach (Blajer, Chochorowski 1985). Pozostałe obiekty należą do: dwa do kultury mierzanowickiej ze stanowiska nr 9 w Szarpii (Baczyńska 1993), jeden do kultury stryżowskiej z Hrubieszowa-Podgórze 1A (Banasiewicz, Kokowski 1983), jeden do grupy Dobre z Bożejewic 8 (Koško 1991) oraz jeden do kultury nitrzańskiej z miejscowości Holešov (Bátora 1991). Ponadto w 1982 roku ukazała się praca Teresy Węgrzynowicz, która, mimo iż dotyczy szczątków zwierzęcych w czasach ciałopalenia zwłok, często nawiązuje do

epok wcześniejszych oraz zawiera rozdziały będące aktualne dla wszystkich okresów w dziejach (m.in. dotyczące kwestii terminologii bądź kryteriów wyróżniania pochówków zwierzęcych). Natomiast w 1986 roku Małgorzata Andrałojć opublikowała pracę poruszającą problem pochówków psów u pradziejowych społeczeństw Europy Środkowej, w tym także z wczesnego okresu epoki brązu. Prezentuje w niej rejestr znalezisk, ich analizę oraz wnioski połączone z interpretacją.

Z lat 90. XX wieku znane są tylko trzy groby zwierzęce. Na stanowisku Mydlów 38 odkryto pojedynczy obiekt kultury mierzanowickiej (Bargieł 1991). Drugi zanotowano na stanowisku kultury wietrzowskiej w miejscowości Těšetice-Kyjovice w Czechach (Čižmář *et al.* 1993). Ostatnie znalezisko pochodzi z terenu Ukrainy, z miejscowości Zhorniv i należy do pozostałości ludności kultury stryżowskiej (Bátora 2006). Wszystkie wyżej wymienione obiekty to groby zwierzęce związane z pochówkiem ludzkim.

Najnowsze znaleziska z ostatniego dziesięciolecia pochodzą przede wszystkim z doraźnych badań ratunkowych oraz z szerokopłaszczyznowych badań autostradowych. Najwięcej obiektów, bo aż 11, zanotowano na stanowiskach kultury unietyckiej. Obejmują one groby przede wszystkim z terenów Czech: z miejscowości Dobšice (Čižmář 2006), Hrádek (Čižmář, Salaš 2005), Podolí (Parma 2009), Znojmo (Čižmář 2005), Ždánice (Hložek 2002) oraz sześć obiektów z Polski, ze stanowiska nr 15 w Wojkowicach (Gralak 2007a; 2007b). Ponadto kilka lat temu w miejscowości Üllő na Węgrzech, odkryto jedyne znane trzy groby zwierzęce kultury Makó-Kosihy-Čaka (Kővári, Patay 2005). Ostatnie znaleziska należą do pozostałości ludności kultury wietrzowskiej. Odsłonięto je na terenach Czech, jedno w miejscowości Hulín (Berkovec, Peška 2006), drugie w Pravčicach (Paulus 2008).

3. Stan badań

Problem pochówków zwierzęcych poruszany był zazwyczaj w literaturze archeologicznej dotyczącej epoki neolitu (Jażdżewski 1936; Gabałówna 1958; Zalai-Gaál 1998), bądź epok późniejszych – epoche brązu, jednak już w czasach ciałopalenia zwłok (Węgrzynowicz 1982; Abłamowicz, Kubiak 1997), bądź epoche żelaza (Makiewicz 1987 i 1994). Jedyne praca Behrensa (1964) dotyczyła neolitu i początków epoki brązu. Jednakże znaleziska z wczesnego brązu stanowiły tylko niewielką część opracowania. Można więc zauważyć, że interesujący mnie okres nie doczekał się jeszcze szerszego ujęcia i omówienia. Niemniej jednak prace dotyczące młodszej epoki kamienia stanowić mogą bardzo dobre tło dla moich rozważań, dlatego też warto przybliżyć przedstawione w nich koncepcje.

Pierwsze próby interpretacji pochówków zwierzęcych ograniczyły się jedynie do określenia ich jako przejawu kultu religijnego (Jakimowiczowa 1927, 36). Nieco głębsze wnioski wysunął Konrad Jażdżewski, według którego, zjawisko to związane było z kultem zwierząt. Uważał, że zwyczaj ten wywo-

dził się ze wschodniej części Morza Śródziemnego. Z kultem zwierząt łączył także figurki oraz naczynia w kształcie zoomorficznym. Ponadto sugerował istnienie pewnych związków pomiędzy grobami zwierzęcymi z czasów neolitu a kultem bydła we współczesnych Indiach (Jażdżewski 1936a, 50).

Kolejną, szerszą, próbę interpretacji pochówków zwierzęcych podjęła Gabałówna. Uważała ona, iż groby samodzielne oraz ludzko-zwierzęce, ze względu na podobieństwo cech obrzędowych, stanowiły element jednej, wspólnej idei. Przyjęła, że wszystkie znane pochówki bydłowe związane są z kultem zmarłych, przy czym zabijane zwierzęta same były otaczane czcią. Groby samodzielne tłumaczyła jako kenotafy (czyli zastępcze pochówki ludzkie), bądź jako efekt dorocznych uroczystości związanych z kultem zmarłych. Zwierzęta złożone w grobie ludzkim uznała za część wyposażenia zmarłego – jako ulubione zwierzę, część stada lub pożywienie dla zmarłego. Badaczka nie wyjaśniła jednak roli zwierząt innych gatunków grzebanych osobno lub razem z krowami. Nie podjęła także kwestii genezy pochówków zwierzęcych. Przytoczyła jedynie opinię Jażdżewskiego o możliwych wpływach południowo-wschodnich. Ponadto opowiedziała się za tym, iż interpretację należałoby oprzeć na odniesieniach etnologicznych. Jednak jest to niemożliwe z powodu braku wyczerpującego opracowania tematu stosunku ludów pierwotnych do zwierząt pod względem kultowym (Gabałówna 1958, 89–98).

Częściowo odmiennego zdania był Tadeusz Sulimirski. On także uważał, że zwierzęta złożone w grobie ludzkim stanowiły ofiarę dla zmarłego. Mogły one wskazywać na wysoką rangę społeczną pochowanej osoby, bądź, gdy pogrzebano psa, mógł on być ulubionym zwierzęciem towarzyszącym swojemu właścicielowi w drodze w zaświaty. Natomiast samodzielne pochówki zwierzęce traktował, w przeciwieństwie do wcześniejszych opinii, nie jako wyraz kultu zwierząt, lecz jako krwawe ofiary składane siłom przyrody. Zwrócił uwagę, że zwierzęta czczono w Egipcie i na Bliskim Wschodzie, ale nie w krajach egejskich, a pierwotni Indoeuropejczycy czcili tylko siły przyrody (Sulimirski 1959, 352–356).

Behrens również rozważał kwestię pochówków zwierzęcych w dwóch kategoriach: zwierzęta pogrzebane w grobie ludzkim oraz pochówki samodzielne. Pochówki zwierzęce związane z grobem ludzkim mogły wynikać z następujących motywów: 1) socjologicznych – wskazywałyby na wysoki status pochowanej osoby, 2) religijnych – zwierzęta jako towarzysze w życiu pośmiertnym, 3) emocjonalnych – ulubione zwierzęta. Natomiast samodzielne pochówki zwierzęce mogły mieć podłoże: 1) totemistyczne – grób zwierzęcia totemu, 2) emocjonalne – grób zwierzęcia, którego się obawiano, bądź darzono szacunkiem, 3) religijne – ofiary zakładzinowe, ofiary dla bogów lub symbol ożywienia zmarłego. Badacz zaproponował ponadto, że pies, poza rolą przewodnika, mógł być także mniej kosztownym ekwiwalentem bardziej cennych udomowionych zwierząt. Dodatkowo rozważał jeszcze jeden przypadek – podwójny pochówek bydłowy w linii prostej przed grobem zmarłego mogłyby symbolizować parę wołów zaprzęgniętych do jarzma. Na taką możliwość zwracał uwagę również Jażdżewski (inf. ustna za Gabałówna

1958, 96). Pochówki samodzielne, Behrens, podobnie, jak czyniono to wcześniej, rozpatrywał przede wszystkim jako wyraz kultu zwierząt, a nie jako ofiara dla boskich sił – w przeciwieństwie do Sulimirskiego. Tłumaczył to w sposób, że fakt złożenia zwierzęcia na cmentarzysku, czyli fakt, że zwierzę zostało potraktowane w podobny sposób jak człowiek, mogłoby wskazywać na ich równy status. Wtedy moglibyśmy mieć do czynienia z kultem zwierząt – zwierzę było czczone i traktowane w specjalny sposób za życia, a po śmierci pochowane na normalnym cmentarzysku, pośród ludzi, z zachowaniem podobnego rytuału. Ponadto Behrens genezę grzebania zwierząt wyjaśniał na dwa sposoby: pochówki zwierzęce towarzyszące grobom ludzi wywodził ze starożytnego Egiptu, skąd, przez Bliski Wschód, dotarły do Europy. Natomiast idea grzebania samych zwierząt nie wykluczył, że powstała w Europie w okresach wcześniejszych – paleolicie i mezolicie (Behrens 1964, 82).

Ponad dziesięć lat później, po raz kolejny interpretacji zjawiska pochówków zwierzęcych podjął się Zygmunt Krzak. Uważał on, iż zwierzęta zabijano w celu złożenia ofiary. Przy czym sądził, że zwyczaj ten trwa niemal nieprzerwanie do czasów współczesnych. Ofiary składane przez ludność prehistoryczną, a następnie przez Greków, Celtów, Germanów, Słowian, były, według niego, kontynuacją praktyk obrzędowych zapoczątkowanych w starożytnym Egipcie (zgodnie z opinią Behrensa). Samą interpretację tego zjawiska badacz oparł na źródłach pisanych – hymnach Rigwedę, tekstach hetyckich oraz poematach Homera. Uważał, że wszystkie trzy źródła wskazują na użyteczny charakter pochówków zwierzęcych. Zabicie zwierzęcia mogło zagwarantować pomyślność, urodzaj, majątek itp. w życiu doczesnym oraz łaskę w życiu pośmiertnym. Zwierzęta złożone w grobach ludzkich stanowiły ofiarę składaną zmarłemu. Samodzielne groby zwierzęce były obiektami z ofiarami dla bogów (Krzak 1977, 70–77).

Węgrzynowicz nie odbiegała w swoich interpretacjach pochówków zwierzęcych od wniosków wcześniejszych badaczy tego zagadnienia. Jedynie bardziej sceptycznie odnosiła się do idei grzebania ulubionych zwierząt oraz ich kultu. Mocniej skłaniała się ku traktowaniu pochówków zwierzęcych jako pochówków zastępczych oraz jako formy ofiary. Uważała, że dane archeologiczne przemawiają za tymi ostatnimi możliwościami interpretacyjnymi (Węgrzynowicz 1982, 173–178, 182–186).

Także Andrałojć w zasadzie nie wniosła niczego w kwestię interpretacji grobów zwierzęcych. Podsumowała jedynie dotychczasowe wypowiedzi na temat pochówków psów (Andrałojć 1986, 89–90, 95).

Zagadnienie pochówków bydłych na nowo podjął Axel Pollex. Według niego o specjalnym charakterze odkrytego obiektu z pogrzebanym zwierzęciem świadczą: ślady ognia, dodatkowe wyposażenie oraz szczególnie wiek lub sposób traktowania zabitego zwierzęcia. Przy czym powyższe czynniki decydują w znacznym stopniu, czy mamy do czynienia z grobem, ofiarą bądź darem grobowym. Badacz podjął także kwestię znaczenia bydła w neolitycznej Europie. Z jednej strony można sądzić, iż praktyczne wykorzystanie bydła spowodowało, że stało się ono jednym z elementów wierzeń

religijnych. To z kolei spowodowało, iż ludność zaczęła odprawiać obrzędy i rytuały, których odbiciem są pochówki bydłace. Z drugiej strony można wnioskować, że to rytuały i obrzędy były odzwierciedleniem specjalnego statusu bydła w neolitycznym systemie wierzeń. Interesującą hipotezą Pollexa było wiązanie pochówków bydłacych z bóstwem utożsamianym ze słońcem. Świadczyłyby o tym symbole słoneczne na wozach przedstawionych na słynnym naczyniu z Bronocic. Do takiego wozu mogłoby być zaprzęgnięte bydło. Kolejnym dowodem byłyby bursztynowe okrągłe tarczki odkrywane także w grobach bydłacych, których zdobienie, według części badaczy, symbolizuje słońce. Badacz słusznie zauważył, iż po prawie stuleciu rozważań na temat interpretacji pochówków zwierzęcych, pomimo nowych odkryć, dyskusja nad tym zagadnieniem powoli zanika (Pollex 1999, 542–550).

4. Chronologia oraz ogólna sytuacja kulturowa wczesnego okresu epoki brązu w Europie Środkowo-Wschodniej

Początek epoki brązu w skali środkowoeuropejskiej datowany jest na ok. 2400 BC. Był to moment pojawienia się fazy protomierzanowickiej na północ od Karpat oraz kultury Makó-Kosihy-Čaka w Kotlinie Karpackiej. Jednostki te zakończyły trwanie starszej epoki, czyli neolitu (Kadrow 2001, 41). Należy jednak pamiętać, iż na niektórych terytoriach przeżywały się ciągle późne fazy kultur eneolitycznych, a mianowicie kultura ceramiki sznurowej oraz kultura pucharów dzwonowatych (Kadrow 2001, ryc. 9 i 10). Schyłek wczesnego okresu epoki brązu wiąże się z końcem trwania kultury unietyckiej, który przypada na rok ok. 1600 BC (Kadrow 2001, ryc. 10). Najstarszy odcinek wczesnego brązu w Europie Środkowej tożsamy jest z okresem A1 wg chronologii P. Reinecke. Nazywany on jest okresem BrA1a i datuje się go na lata 2350–1950 BC (Kadrow 2001, 57). Kolejny okres to BrA1b, który trwał między 1950 a 1700 BC (Kadrow 2001, 59). Ostatni okres wczesnej epoki brązu określany jest mianem BrA2 i przypada na lata 1700–1600 BC (Kadrow 2001, 63).

W początkowej fazie BrA1a południowy skraj Kotliny Karpackiej zamieszkiwała ludność kultury vučedolskiej, która wykształciła się jeszcze u schyłku eneolitu w międzyrzeczu Sawy, Drawy i Dunaju (Machnik 1987, 41). Północno-wschodni skrawek Kotliny Karpackiej zajęła ludność kultury Nyírség (Kadrow 2001, 59). Egzystowała ona na terenach położonych w dorzeczu Cisy i Bodrogu na przedpolu Karpat oraz wyżyn i gór siedmiogrodzkich (Machnik 1987, 44), czyli na pograniczu węgiersko-rumuńsko-ukraińskim. Na pozostałym obszarze, w fazie BrA1a, powstał kompleks kultur Makó-Kosihy-Čaka (Kadrow 2001, 59). Obejmował on północno-środkową część Kotliny Karpackiej łącznie z partią południowych pogórzy Karpat Zachodnich (Machnik 1987, 54) czyli niemal cały obszar dzisiejszych Węgier (z wyjątkiem południowej Transdanubii), południowo-zachodnią Słowację, przyległą Dolną Austrię i północną Serbię (Kadrow 2001, ryc. 13). Natomiast

tereny Siedmiogrodu i część Niziny Wołoskiej, tzw. Oltenię, zajęła kultura Schneckenberg-Glina III (Machnik 1987, 11), która rozwijała się przez cały okres BrA1a (Kadrow 2001, 59).

Jeszcze w trakcie trwania pierwszej fazy BrA1, miejsce kultury Makó-Kosihy-Čaka zajęła częściowo kultura Nagyrév (Kadrow 2001, 59), która przetrwała się aż do schyłku wczesnej epoki brązu (Kadrow 2001, 63). Obejmowała ona południowo-zachodnią część Wielkiej Niziny Węgierskiej oraz północny skrawek Transdanubii. Centrum tego obszaru stanowiło międzyrzecze środkowego Dunaju i środkowej Cisy (Machnik 1987, 96). Kolejne kultury, która nastąpiły po schyłku kompleksu kultur Makó-Kosihy-Čaka to: Samogyvár-Vinkovci, Kisapostag, Hatvan i Pitvaros (Kadrow 2001, 59). Z nich jedynie kultura Hatvan ewoluowała nadal w fazie BrA1b, który odpowiada środkowemu okresowi epoki brązu w periodyzacji węgierskiej (Kadrow 2001, 59). Swym zasięgiem kultura ta zajęła północną część Wielkiej Niziny Węgierskiej, między Dunajem a Cisą (Kadrow 2001, ryc. 14, 15). Kultura Pitvaros (lub Maros) obejmowała tereny na południe od kultury Nagyrév, tj. dolne dorzecze rzeki Maruszy i wokół jej ujścia do Dunaju (Machnik 1987, 106) czyli na pograniczu współczesnych Węgier, Rumunii i Serbii. Kultura Samogyvár-Vinkovci rozpościerała się na terenach południowej Transdanubii oraz międzyrzecza Drawy, Sawy i Dunaju, po Balaton na północy (Machnik 1987, 114), czyli dzisiejszych południowo-zachodnich Węgrzech, wschodniej Chorwacji (Slawonii), północnej Serbii i północno-wschodniej Bośni i Hercegowiny. Natomiast kultura Kisapostag zajęła międzyrzecze Dunaju i Drawy od Balatonu po całą Małą Nizinę Węgierską, a na przełomie wczesnego i starszego okresu epoki brązu – cały obszar tego międzyrzecza (Kadrow 2001, ryc. 14, 15).

Na terenach położonych na północ i północny wschód oraz częściowo na północny zachód od łuku Karpat, rozwinął się episznurowy, przykarpaccy krąg kulturowy, zdefiniowany przez Jana Machnika w latach sześćdziesiątych XX wieku. W jego skład wchodziły: kultura mierzanowicka (łącznie z typem Veselé oraz tzw. kulturą gródecko-zdołbicką), kultura nitrzańska, koszańska i strzyżowska (Kadrow 2001, 42). Początek kultury mierzanowickiej datuje się na fazę BrA1a (Kadrow 2001, 59). W trakcie BrA1b rozwinęły się lokalne grupy IV fazy tej kultury: szarbiańska, samborzecka i pleszowska. Grupa giebułowska wykryła się w fazie BrA2 (Kadrow 2001, 63). Kultura mierzanowicka osiągnęła swój największy zasięg terytorialny w trakcie fazy wczesnej, kiedy to obejmowała obszary od zachodniej Słowacji wraz z północno-wschodnią częścią Moraw, cały Górny Śląsk, Wyżynę Małopolską, Kotlinę Sandomierską i Wyżynę Lubelską, aż po Wołyń i górny Dniestr, sięgając na północy Mazowsza, Podlasia i Polesia (Kadrow, Machnik 1997, 45, 47).

Kolejna kultura to kultura nitrzańska, której najstarsza faza pochodzi ze schyłku okresu BrA1a (Kadrow 2001, 59). Faza klasyczna i późna przypada na BrA1b (Kadrow 2001, 63). Jej zasięg obejmował północno-wschodnią część Moraw oraz zachodnią Słowację, przede wszystkim w dolinie Wagu i Nitry

(Kadrow 2001, ryc. 15). Wszystkie fazy kultury koszańskiej rozwinęły się w okresie BrA1b (Kadrow 2001, 59). Ludność tej kultury zajęła obszary Kotliny Koszyckiej na terenie współczesnej Słowacji (Kadrow 1997, 81). Ostatnią jednostkę kulturową, z terenów przykarpackich, stanowi kultura strzyżowska, która powstała w czasie BrA1b i trwała być może aż do BrA2 na ograniczonym terytorium (Kadrow 2001, 63). Zajmowała ona stosunkowo niewielki obszar pasa lessów lubelsko-wołyńskich, mniej więcej na odcinku od Wieprza do Horynia (Głosik 1968, 16).

Kultura unietycka jest następną, wspomnianą już na początku, wczesnobrązową jednostką kulturową, która rozwijała się od początku BrA1 aż do schyłku BrA2, czyli przez cały okres wczesnej epoki brązu (Kadrow 2001, 59). Jej największy zasięg terytorialny, czyli w trakcie trwania fazy klasycznej, przypada na BrA1b. Kultura ta zajmowała wtedy Morawy, wraz z częścią Dolnej Austrii i południowo-zachodniej Słowacji, Czechy środkowe, wschodnie i część południowych, Saksonię, Górne i Dolne Łużyce, Turynię i tereny w okolicach Halle i Magdeburga oraz Śląsk Środkowy i Dolny wraz z południową częścią Wielkopolski (Gedl 1989, 410).

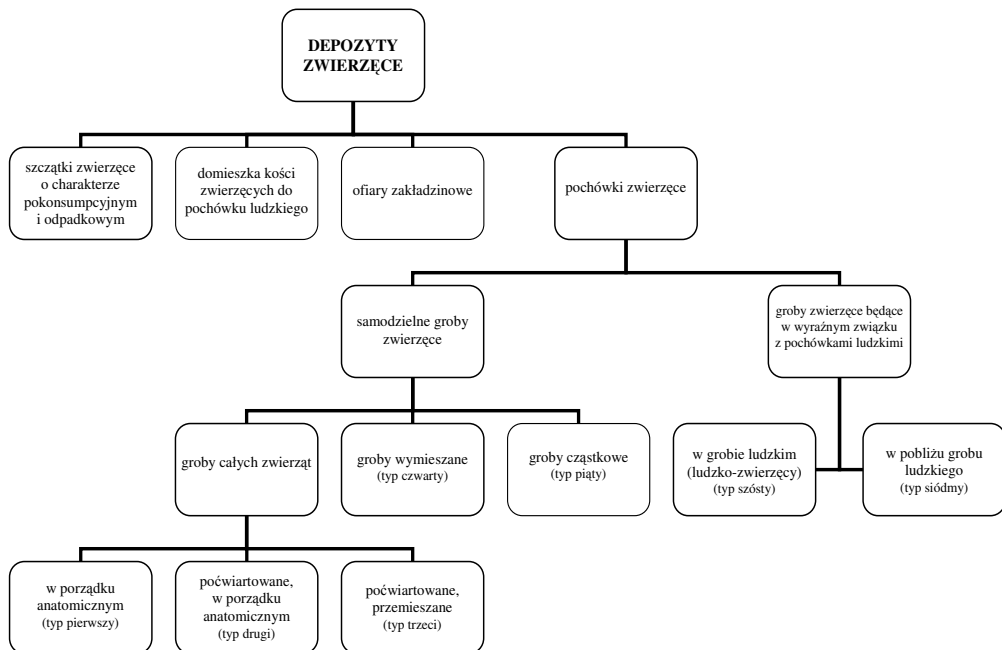
Na fazę BrA2 datowane są starsze fazy kultury wietrzowskiej (Kadrow 2001, 63). Jednostka ta wykształciła się na terenie południowych i środkowych Morawach oraz w przyległej części Dolnej Austrii (Gedl 1989, 455).

Ze schyłku wczesnego okresu epoki brązu pochodzi również grupa nowocerkwiańska. Swym zasięgiem objęła ona niewielki teren na Wyżynie Głubczyckiej, w dolinie rzeki Troi (Gedl 1989, 456).

Na terenie Pomorza wydzieli się następujące kultury wczesnobrązowe: grupę Dobre, kulturę iwieńską i grobsko-śmiardowską. Grupa Dobre (lub grupa kujawska) rozwijała się na Kujawach oraz we wschodniej części Wielkopolski. Łączyła ona cechy kultury mierzanowickiej i protounietyckiej (Machnik 1978, 113). Kultura iwieńska zajmowała Kujawy wraz ze wschodnią Wielkopolską, Ziemię Chełmińską oraz południową część Pomorza Gdańskiego (Machnik 1978, 119). Natomiast kultura grobsko-śmiardowska obejmowała prawie cały obszar Pomorza (poza południową częścią Pomorza Gdańskiego) oraz północno-zachodnią Wielkopolskę (Machnik 1978, 128).

5. Pochówek zwierzęcy – definicja oraz podział

Pochówek zwierzęcy jest jednym z elementów składowych jednostki nadrzędnej, którą określimy jako depozyty zwierzęce (Ryc. 1). Obejmuje ona wszelkie formy pozostałości szczątków zwierzęcych. Poza pochówkami zwierzęcymi w jej skład wchodzi, będące poza tematem niniejszej pracy, następujące kategorie znalezisk: szczątki zwierzęce o charakterze pokonsumpcyjnym i odpadkowym, domieszka kości zwierzęcych w grobach ludzkich oraz ofiary zakładzinowe. Najważniejsze kryteria wyróżniające wymienione wyżej typy depozytów, przyjęte przeze mnie w trakcie określania charakteru poszczególnych znalezisk, zostaną pokrótce omówione poniżej.

Ryc. 1. Schemat depozytów zwierzęcych

Pierwszą grupą depozytów zwierzęcych są szczątki o charakterze pokonsumpcyjnym i odpadkowym, które stanowią najczęściej spotykaną kategorię w materiałach wykopaliskowych (Lasota-Moskalewska 2008, 13). Wiążą się one z obiektami osadowymi. Szczątki takie noszą ślady kawałkowania oraz innych zabiegów wynikających z faktu przygotowywania jedzenia (Węgrzynowicz 1982, 19). Całe kości pochodzą najczęściej z niewartościowych części ciała, np. z dolnych odcinków kończyn. Kości pochodzące z wartościowych części tusz odkrywane są we fragmentach, mniej lub bardziej rozdrobnionych (Lasota-Moskalewska 2008, 13). Szczątki pokonsumpcyjne mogą być opalone lub przepalone, bądź nosić ślady działania wysokiej temperatury bez kontaktu z ogniem (Lasota-Moskalewska 2008, 15). Ponadto szczątki zwierzęce mogły zostać zdeponowane także ze względów praktycznych, spełniałyby wtedy formę zapasów (złożonych z całych zwierząt lub ich większych fragmentów) (Węgrzynowicz 1982, 19), bądź ze względów utylitarnych (zakopanie padłego zwierzęcia) (Węgrzynowicz 1982, 21).

Z grobem ludzkim z domieszką kości zwierzęcych mamy do czynienia wtedy, gdy szczątki zwierzęce reprezentowane będą przez znacznie mniejszą liczbę fragmentów kostnych niż kości pochodzące ze szkieletu ludzkiego (Węgrzynowicz 1982, 27). Często odkrywanymi dodatkami są kości łopatki bądź większe fragmenty części tusz wartościowych w mięso. Przykładem może być dość powszechny zwyczaj wkładania zmarłym do grobów łopatek bydłych

praktykowany przez ludność kultury unietyckiej, jak np. na cmentarzysku w Tomicach, gdzie łopatki krowie odkryto w 8 grobach (Romanow 1973, 132). Fragmenty zwierząt złożone w grobie ludzkim stanowić mogły na przykład wyposażenie zmarłego lub pozostałość po uczcie pogrzebowej (szerzej Węgrzynowicz 1982, 186–189 oraz 203–207; Makiewicz 1987a, 242).

Ofiary zakładzinowe związane są z obiektami mieszkalnymi na terenie osad. Szczątki zwierzęce, należące często do całego osobnika, odkrywa się pod konstrukcjami domostwa (czyli złożone w czasie wznoszenia obiektu) (Węgrzynowicz 1982, 148). Przykładem może być znalezisko pod domem nr V/1, w obrębie tellu kultury mogiłowej Jászdózsa-Kápolnahalom, na Węgrzech, w którym odkryto ofiarę złożoną z psa (Vörös 1996, 69). Inną możliwością było zdeponowanie ofiary pod paleniskiem, bądź pod budowlą obronną, np. palisadą, jak miało to miejsce również na tellu Jászdózsa, jednak w klasycznej fazie kultury Hatvan, gdzie odkryto ok. 12 czaszek dzikich zwierząt (Stanczik 1982, 384).

Jako pochówek zwierzęcy rozumiem zwierzę(ta) złożone w jamie lub grobie w sposób intencjonalny przez człowieka (Węgrzynowicz 1982, 26; Andrałójć 1986, 3) w momencie, gdy znalezisko to nie spełnia kryteriów pozostałych form depozytów zwierzęcych.

Obiekty takie powinny odznaczać się niezwykłością, dla której brak jest uzasadnień praktycznych. Ponadto będą to fakty powtarzające się w takiej samej lub zbliżonej postaci na określonym obszarze i w ciągu określonego odcinka czasu. Cechy tych znalezisk dowodzić muszą równocześnie, iż powstały one w wyniku działań intencjonalnych (Węgrzynowicz 1982, 21). Należy przez to rozumieć, że pochówek był wynikiem nieprzypadkowego i świadomego działania człowieka. Do cech takich należy: brak śladów konsumpcyjnych na kościach, sposób ułożenia ciała i ewentualne zorientowanie go według głównych stron świata, dodatkowe wyposażenie, umiejscowienie martwego zwierzęcia w obrębie grobu ludzkiego bądź jego bliskim sąsiedztwie (Węgrzynowicz 1982, 26).

Dodać tutaj trzeba, iż analizując poszczególne obiekty należy uwzględnić ewentualne skutki procesów pośmiertnych oraz procesów podepozycyjnych działających na martwe, pogrzebane zwierzę. Oczywiście jest, że w przypadku, gdy procesy takie miały wyjątkowo silny charakter, efekty intencjonalnych działań człowieka nie zawsze będą jasne i czytelne podczas badań wykopaliskowych. Wiele zależy wtedy od pozostałych kontekstów dotyczących obiektu.

Pochówki zwierzęce można podzielić na dwie zasadnicze grupy: samodzielne groby zwierzęce oraz groby zwierzęce będące w wyraźnym związku z pochówkami ludzkimi.

Dalszą klasyfikację samodzielnych grobów zwierzęcych dokonałam ze względu na sposób zdeponowania szkieletu zwierzęcego. I tak obejmuje ona: groby całych zwierząt, groby wymieszane oraz groby cząstkowe.

W obrębie grobów całych zwierząt osobnik mógł zostać pogrzebany w formie kompletnej, bądź wcześniej pozbawionej niewielkich fragmentów

szkieletu, np. mózżeni (Węgrzynowicz 1982, 26). Do tego typu pochówku zaliczymy zwierzęta ułożone w porządku anatomicznym (typ pierwszy), poćwiartowane, ale ułożone zgodnie z ich anatomią (typ drugi) bądź poćwiartowane i przemieszane (typ trzeci), czyli złożone w różnych częściach jamy bez zachowanego układu anatomicznego. Należy tutaj pamiętać, iż fragmentaryczność zachowanych szczątków wynikać może nie tylko z faktu intencjonalnego działania człowieka, ale również z powodów naturalnych, czyli niszczących czynników środowiskowych, takich jak: gleba, woda, roślinność czy działalność gryzoni (Abłamowicz, Kubiak 1999, 8).

Do grobów wymieszanych (typ czwarty) zaliczymy takie obiekty, w których obok całych osobników złożono także większe fragmenty szkieletów innych zwierząt (Szmyt 2006, 5).

W przypadku, gdy zdeponowano tylko określone części zwierzęcia, np. samą czaszkę lub czaszkę i fragmenty kończyn, pochówek taki określimy jako zwierzęcy grób cząstkowy (typ piąty) (Węgrzynowicz 1982, 26).

Drugi ogólny typ pochówków zwierzęcych obejmuje: groby ludzko-zwierzęce oraz zwierzęta złożone w pobliżu grobu ludzkiego.

Gdy w grobie ludzkim odkryte zostaną szczątki zwierzęce pochodzące od całych osobników, bądź niekompletnych jedynie w niewielkim stopniu, wtedy taki obiekt nazwiemy pochówkiem ludzko-zwierzęcym (typ szósty).

Możliwe jest również, iż zwierzę zostało pogrzebane nie w grobie ludzkim, ale w jego bliskim sąsiedztwie, w taki sposób, że widoczny jest wyraźny związek między tymi obiektami, np. tuż obok nóg zmarłego. Mówimy wtedy o pochówku zwierzęcym w pobliżu grobu ludzkiego (typ siódmy).

W przypadku pochówków zwierzęcych możliwy jest również fakt zarejestrowania domieszki, czyli kilku (kilkunastu) fragmentów kości innych gatunków zwierząt, które nie są ze sobą powiązane anatomicznie.

Odrębną kwestią jest niepełny obraz potrzebnych danych, dostępnych w materiałach lub literaturze przedmiotu, który stwarza szereg trudności w dokładnym określaniu charakteru i interpretacji niektórych znalezisk. W starszej dokumentacji odnajdujemy czasami jedynie lakoniczne wzmianki o odkrytym pochówku zwierzęcym, niekiedy nawet bez podania jego dokładniejszej lokalizacji w obrębie stanowiska, nie wspominając już o sposobie ułożenia ciała czy danych morfologicznych osobnika. W niektórych sytuacjach problem nastrocza także samo określenie przynależności kulturowej pochówku (Andrałójc 1986, 6). Innym utrudnieniem jest brak analiz antropologicznych szczątków ludzkich z niektórych grobów, uniemożliwiający przeprowadzenie w pełni badań nad zależnością między np. wiekiem lub płcią zmarłego człowieka a współtowarzyszającym mu zwierzęciem (Abłamowicz, Kubiak 1999, 15). Wyżej wymienione trudności będą każdorazowo sygnalizowane przy omawianiu poszczególnych problemów oraz w kolejnym rozdziale mojej pracy dotyczącym opisu wszystkich znalezisk.

6. Katalog

6.1. *Kultura mierzanowicka*

W obrębie osady na stanowisku „Babia Góra” w Iwanowicach, pow. Kraków, woj. małopolskie, odkryto łącznie aż 13 obiektów z pochówkami zwierzęcymi.

(1) Obiekt nr 5 (grób VIII; wykop IIa) odznaczał się słabo od otaczającej ziemi. W jamie, obok kości ludzkich, odnotowano także szkielet psa. Materiał kostny zaginął (Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000, 260).

(2) Obiekt nr 14 (wykop IIa) został całkowicie zniszczony w górnej części. Na głębokości 0,70–0,90 m odkryto kości bydłce. Obejmowały one: czaszkę, prawą część żuchwy razem z zębami, niektóre kręgi, kości lewej kończyny dolnej, lewą kość ramienną. Należały one do jednego osobnika płci żeńskiej w wieku 2,5 lat. Dodatkowo w jamie znaleziono 10 fragmentów ceramiki (Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000, 260).

(3) W trapezowatym obiekcie nr 37 (wykop Ia)(Ryc. 27), na głębokości 0,30–0,80 m, zanotowano prawie całkowicie zachowany szkielet krowy. Zwierzę złożono w pozycji anatomicznej w kierunku północny wschód – południowy zachód, na prawym boku. Kończyny były podkurczone, a głowa silnie odgięta do tyłu w kierunku północnym. Wiek określono na 2,5 roku. Czaszka zachowała się w bardzo złym stanie. Dodatkowo w jamie zanotowano fragmenty ceramiki. Znaleźisko datowane jest na późną fazę kultury mierzanowickiej (Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000, 261, ryc. 3).

(4) Obiekt nr 61 (wykop Ia) (Ryc. 29) również miał trapezowaty profil. Na głębokości 1,10–1,30 m odkryto dwa szkielety bydłce leżące w porządku anatomicznym, w kierunku północny wschód – południowy zachód. Pierwszą krowę złożono na prawym boku, z głową na południe, tylne kończyny złączono i wyprostowano. Przednie kończyny przygniecione były drugą krową, którą ułożono tuż obok, ale na lewym boku, w przeciwnym kierunku. Głowę odgięta do tyłu i zwróconą na północ, dotykała ona tylnych nóg pierwszego zwierzęcia, a zadem jego żuchwę. Tylne kończyny ułożone były w formie rozkroku, przednie mocno podkurczone. Pierwsza krowa była cielna. Świadczą o tym szczątki płodu odkryte wśród kości miednicy. Szczątki pierwszej krowy były tylko częściowo zachowane. Brakowało niektórych kości kończyn przednich. W chwili śmierci zwierzę miało 4 lata. Szkielet drugiej krowy był zachowany prawie w całości. Jego wiek określono na 2,5–3 lata. Część kości obydwu krów nosiły ślady opalenia: niektóre kręgi, żebra i kości kończyn przednich u pierwszej krowy oraz żuchwa i niektóre kości kończyn tylnych u drugiej krowy. W stożku przydennym odnotowano ponadto 71 fragmentów ceramiki (Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000, 260–262, ryc. 5 i 6). Obiekt datowany jest na późną fazę kultury mierzanowickiej (Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000, 263–264).

(5) Obiekt nr 81 (wykop IIg) miał średnicę 3,10 m i trapezowaty profil o głębokości 1,80 m. Na głębokości między 1,50 m a 1,70 m odkryto czę-

ściowo zachowany szkielet bydłęcia. Brakowało niektórych kręgów, żeber, fragmentów miednicy, kości kończyn dolnych i górnych. Zwierzę określono jako osobnika płci męskiej w wieku 4–5 lat. Prawie wszystkie kości nosiły ślady opalenia. Ponadto w obiekcie odnotowano ponad 200 fragmentów ceramiki. Znaleźisko datowane jest na fazę klasyczną kultury mierzanowickiej (Kadrow, Makowicz-Poliszt 2000, 265–266).

(6) Obiekt nr 138 (wykop II_f) to płytka jama bez wyraźnego zarysu. Odkryto w nim prawdopodobnie szkielet częściowo zachowanego psa. Materiał kostny zaginął, a dokładniejszych informacji brak (Kadrow, Makowicz-Poliszt 2000, 266).

(7) Obiekt nr 430 (wykop II_x) (Ryc. 30) miał nieckowaty kształt, 2,40 m średnicy i 1,30 m głębokości. Znaleźiono w nim szczątki dwóch zwierząt. Pierwszy szkielet należał do krowy, którą złożono na prawym boku, w kierunku północny wschód – południowy zachód, z podkurczonymi kończynami i głową silnie odgiętą do tyłu i przekręconą w kierunku południowym. Jej wiek określono na 3,5–4 lata. Czaszka zwierzęcia była wyjątkowo źle zachowana. Obok krowy odsłonięto również pozostałości płodu. Poniżej, na głębokości 1,10–1,20 m odkryto kolejne szczątki, tym razem kozy, również słabo zachowane. Odnotowano niektóre kręgi, obydwie łopatki, część kości kończyn przednich i tylnych. Wiek zwierzęcia określono na 3–4 miesiące. Ponadto w obiekcie znaleziono fragment czaszki owcy w wieku 1,5–2 lat, która nosiła ślady opalenia oraz nieliczne fragmenty ceramiki. Obiekt datować można ogólnie jako znaleźisko kultury mierzanowickiej (Kadrow, Makowicz-Poliszt 2000, 267, ryc. 9).

(8) Kolejna jama o trapezowatym profilu to obiekt nr 470 (wykop II_x) (Ryc. 28) o średnicy 2,40 m i głębokości 1,90 m. Na głębokości 1,80 m zarejestrowano szkielet prawie dorosłego żbika. Zwierzę złożono na prawym boku w kierunku północny zachód – południowy wschód z głową na zachód. Tyłne kończyny były lekko podkurczone i ułożone w formie rozkroku. Dodatkowo w wypełnisku zanotowano 45 fragmentów ceramiki, które wskazują na przynależność obiektu do klasycznej fazy kultury mierzanowickiej (Kadrow, Makowicz-Poliszt 2000, 267–268, ryc. 10).

(9) Obiekt nr 471 (wykop II_x) (Ryc. 31) miał 3,00 m średnicy, 0,80 m głębokości oraz trapezowaty profil. Odkryto w nim kompletnie zachowany szkielet bydłęcia (brakowało jedynie prawej kości ramiennej). Zwierzę złożono na prawym boku, z głową silnie odgiętą i skierowaną na wschód. Tyłne kończyny podkurczono, a przednie podciągnięto wzdłuż tułowia. Był to osobnik płci męskiej w wieku 4–5 lat. Dodatkowo w jamie znaleziono 12 fragmentów ceramiki. Obiekt datowany jest na fazę klasyczną kultury mierzanowickiej (Kadrow, Makowicz-Poliszt 2000, 268, ryc. 11).

(10) Obiekt nr 486 (wykop II_y) (Ryc. 32) miał nieckowaty kształt, średnicę 1,60 m i głębokość 0,50 m. Odnotowano w nim częściowo zachowany szkielet kozy/owcy. Brakowało głównie środkowej części kręgosłupa i żeber. Zwierzę złożono na lewym boku, w kierunku wschód – zachód, z głową na wschód. Tyłne nogi były wyprostowane i ułożone w formie lekkiego rozkroku. Mate-

riał kostny zaginął. W obiekcie znaleziono 3 fragmenty ceramiki z wczesnej fazy kultury mierzanowickiej, co pozwala na dokładne datowanie obiektu na ten okres (Kadrow, Makowicz-Poliszt 2000, 269, ryc. 13). Ponadto w jamie zanotowano narzędzie kościane, które ułożone było w miejscu rogu zwierzęcia (Machnik, Dzieduszycka-Machnik 1973, 63; Machnik 1977, 58).

(11) Obiekt nr 487 (wykop IIe2) (Ryc. 33), o nieckowatym kształcie, miał średnicę 2,60 m i głębokość 2,40 m. Na głębokości 1,70–1,90 m odkryto dwa prawie kompletne szkielety bydłące. Złożone były grzbietami równolegle do siebie w kierunku północny wschód – południowy zachód, przy czym jedna miała głowę zwróconą na północny zachód, a druga na północny wschód. Zwierzęta ułożono częściowo w pozycji brzusznej, częściowo bocznej. Obydwie czaszki były źle zachowane. Ponadto brakowało jedynie niektórych drobnych kości kończyn. Pierwsze szczątki należały do krowy w wieku prawie 4 lat. Drugie szczątki również należały do krowy, ale w wieku 2,5–3 lat. Dodatkowo w jamie zanotowano 51 fragmentów ceramiki (Kadrow, Makowicz-Poliszt 2000, 269–270, ryc. 14). Obiekt datowany jest na późną fazę kultury mierzanowickiej (Kadrow, Makowicz-Poliszt 2000, 271).

(12) Obiekt nr 518 (wykop II1) był płytki i bez wyraźnych granic. Znalaziono w nim częściowo zachowany szkielet krowy w wieku 3,5 lat. Odkryte kości obejmowały: żuchwę oraz większość kości kończyn tylnych. Nie odnotowano żadnego materiału ceramicznego, co pozwala jedynie przypuszczać, iż obiekt ten był pozostałością ludności kultury mierzanowickiej (Kadrow, Makowicz-Poliszt 2000, 274).

(13) Obiekt nr 537 (wykop IIy1) to jama trapezowata o średnicy 1,70 m i głębokości 1,00 m. Odkryto w nim część szkieletu małego przeżuwacza. Materiał kostny zaginął. Dodatkowo w jamie zanotowano kilka fragmentów ceramiki. Obiekt datowany jest na późną fazę kultury mierzanowickiej (Kadrow, Makowicz-Poliszt 2000, 274).

W jednym z pojedynczych pochówków bydłących, w rejonie kręgów szyjnych i żeber zwierzęcia, znaleziono kilka paciorków kościanych (Machnik 1973, 149). Ponadto w dwóch przypadkach stwierdzono ślady nacięć na szyjach (Machnik 1977, 58).

Obiekty nr 486 i 537 odkryto w północnej części stanowiska, nr 37 i 61 (oba z fazy późnej) w części południowo-wschodniej. Pozostałe, czyli nr 5, 14, 81, 138, 430, 470, 471, 487 oraz 518, w części centralnej stanowiska (Kadrow, Makowicz-Poliszt 2000, ryc. 2).

(14) Na stanowisku nr 10 w miejscowości Mosty, pow. Kielce, woj. świętokrzyskie, odkryto pochówek zwierzęcy kultury mierzanowickiej. Był to grób bydłący w komorze kamiennej. Badacze sądzą, iż na podstawie zachowanych szczątków kostnych można przypuszczać, że był to intencjonalny pochówek zwierzęcy. Ze względu na brak dodatkowego materiału ceramicznego, obiekt określić można jako jedynie prawdopodobną pozostałość ludności kultury mierzanowickiej. Ponadto w odległości około 4 m od tego obiektu, w niewielkiej kulistej jamie, zanotowano małą amforę przykrytą

dużym szerokootworowym naczyniem zdobionym pod krawędzią dookólną listwą (Dragan 1980, 91).

(15) Na stanowisku nr 38 w Mydlowie, pow. Opatów, woj. świętokrzyskie, odkryto pochówek ludzko-zwierzęcy należący najprawdopodobniej do ludności kultury mierzanowickiej (Ryc. 43). Obiekt nr 8 miał w planie nieregularny kulisty zarys o średnicy około 2,00 m. Na głębokości 0,22 m zarejestrowano szkielet ludzki w pozycji skurczonej, na prawym boku, z dłońmi złożonymi przy twarzy. Głowa zmarłego, dodatkowo złożona na kamieniu, zorientowana była w kierunku zachodnim. Szczątki należały do mężczyzny w wieku Maturus. Przy zmarłym nie stwierdzono wyposażenia grobowego (Bargieł 1991, 26, ryc. 1). Poniżej, od głębokości około 0,42 m, odsłonięto kości zwierzęce pochodzące od co najmniej czterech osobników: dwóch psów i dwóch owiec. Wiek psów określono na 2,5–3,5 lat (osobnik C) i na 5,5–6 lat (osobnik D). Pod czaszką młodszego psa znajdowały się celowo ułożone dwie żuchwy owcy. Przy szczątkach zwierząt nie odkryto żadnego dodatkowego wyposażenia, poza drobnymi fragmentami ceramiki kultury amfor kulistych i kultury mierzanowickiej w wypełniku (Bargieł 1991, 27, ryc. 2). Według badacza układ szkieletu ludzkiego, typowy dla kultury mierzanowickiej, sugeruje, iż obiekt ten należy wiązać właśnie z tą kulturą (Bargieł 1991, 28).

(16) W trakcie prac budowlanych we wsi Strzyżów, pow. Hrubieszów, woj. lubelskie, odkryto przypadkiem pochówek zwierzęcy (Ryc. 39). Pod warstwą czarnoziemiu o miąższości około 0,80 m odsłonięto obiekt w zarysie okrągłym o średnicy około 1,50 m i głębokości 0,45 m (Gurba 1950, 160). W centralnej części jamy zarejestrowano cały szkielet niedużego psa, ułożony w porządku anatomicznym, na prawym boku, w kierunku wschód – zachód, z głową w kierunku wschodnim (Gurba 1950, 162). Dodatkowo w obiekcie, obydwu stronach zwierzęcia, zanotowano dwa dobrze zachowane naczynia: kubek we wschodniej części jamy i amforę w części zachodniej, w odległości 0,90 m od siebie (Gurba 1950, ryc. 2, 161–162). Przynależność kulturowa została jednak błędnie określona. Badacz uznał obiekt za pozostałość ludności kultury ceramiki sznurowej (Gurba 1950, 164), jednak należy go wiązać z kulturą mierzanowicką (Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000, 277).

Na stanowisku nr 9 w Szarbiei, pow. Proszowice, woj. małopolskie, na zachodnich obrzeżach cmentarzyska ludności kultury mierzanowickiej odnotowano dwa obiekty zawierające szczątki zwierzęce.

(17) Obiekt nr 1/VI (Ryc. 40) miał w planie zarys zbliżony do kwadratu o wymiarach 1,50 x 1,40 m, w profilu natomiast kształt trapezowaty. Szczątki psa znaleziono na głębokości 0,60 m w centralnej części jamy. Szkielet był zniszczony i niekompletny, jednak z zachowanego układu można przypuszczać, że zwierzę złożono do jamy w całości. Kolejne dwa osobniki odsłonięto na głębokości 1,00 m. Pogrzebane były w zachodniej części jamy, jeden obok drugiego. Z dokumentacji rysunkowej wynika, iż jeden z psów ułożony był w pozycji skurczonej z głową skierowaną na wschód. Kości należały do osobników w wieku powyżej dwóch lat. Dodatkową zawartość grobu stano-

wił typowy materiał osadowy: drobne fragmenty ceramiki, pojedyncze kości zwierzęce (Baczyńska 1993, 67, tab. XIII.A).

(18) Obiekt nr 2/VI (Ryc. 41) odkryto tuż obok obiektu nr 1/VI od strony południowej. Jama miała zarys zbliżony do owalnego o wymiarach 1,20 x 2,30 m. Kształt profilu był trapezowaty o głębokości 1,60 m. Na głębokości 0,60 m zarejestrowano cztery szkielety młodych świń ułożone bardzo blisko siebie. Ich układ sugeruje, że pierwotnie umieszczone były w trójkątnym pojemniku. Wiek zwierząt określono na 2–4 tygodnie. Poniżej, na głębokości 1,40 m, w części południowo-wschodniej obiektu, znaleziono kości bydłęce. Zwierzę złożono w układzie anatomicznym, w kierunku wschód – zachód, z głową na wschód. Jednak szkielet był niekompletny, brakowało wszystkich kończyn, a czaszkę pozbawiono rogów. Wiek osobnika ustalono na 3–4 tygodnie. Obok złożono szkielet drugiej krowy w wieku 5–6 miesięcy oraz żuchwę trzeciej w wieku 1,5 roku. W części przydennej jamy zarejestrowano kolejne kości zwierzęce ułożone w dwóch warstwach, jedna nad drugą. Wyodrębniono 12 całych i 13 niekompletnych osobników. Wszystkie one złożone były na obwodzie jamy, tworząc krąg. W wypełniku pustej centralnej części odnotowano bardzo drobne węgielki drzewne. Wśród całych zwierząt wyróżniono: 5 krów i 7 kóz/owiec. Szczątki bydłęce należały do jednego osobnika w wieku 3–4 lat, i czterech w wieku 3 tygodni. Szczątki kóz/owiec określono jako: trzy osobniki w wieku 2 miesięcy, dwa w wieku 1–2 miesięcy oraz dwa w wieku 2–6 tygodni. Natomiast wśród niekompletnych szkieletów wydzielono: sześć osobników bydła w wieku około 3 tygodni, trzy osobniki świni (w tym jeden osesek), trzy osobniki kozy/owcy, dwa w wieku 1–2 miesięcy oraz jednego oseska oraz czaszkę psa. Łącznie w całym obiekcie zarejestrowano szczątki należące do 32 zwierząt (18 całych osobników, 12 niekompletnych, jedna czaszka i jedna żuchwa). Ponadto w jamie odkryto typowo osadowy materiał: drobne fragmenty ceramiki, kamienie ze śladami gładzenia, odłupki kwarcytowe (Baczyńska 1993, 67, tab. XIII.B).

(19) W miejscowości Veselé, okr. Piešťany, kraj Trnavský, w zachodniej Słowacji, na cmentarzysku ludności kultury mierzanowickiej, odnotowano pochówek ludzko-zwierzęcy. Grób nr 23 (Ryc. 46) miał w planie prostokątny zarys o wymiarach 1,58 x 0,80 m, a jego głębokość wynosiła 0,29–0,43 m. Odkryto w nim zwłoki ludzkie złożone w pozycji skurczonej, na linii wschód – zachód. Należały one najprawdopodobniej do młodego chłopaka. W południowej części obiektu zanotowano kompletny szkielet kozy/owcy, ułożony wzdłuż szczątków ludzkich. Ponadto przy chłopcu odkryto obręcz z miedzianego drutu oraz kubek (Bátora 1991, 126; Budínský – Krička 1965, 58).

Na stanowisku nr 1 w Wojciechowicach, pow. Opatów, woj. świętokrzyskie, odkryto wielokulturowe cmentarzysko i osadę z okresu neolitu i wczesnej epoki brązu.

(20) W jednym z grobów ludności kultury mierzanowickiej, o bogatszym wyposażeniu, zanotowano 2 czaszki bydłęce. Były one zwrócone w kierunku południowo-wschodnim (Bąbel 1975, 73).

(21) W jednej z jam znaleziono prawie kompletny szkielet psa. Przy czym był to obiekt albo ludności kultury mierzanowickiej, albo kultury trzcinieckiej (Bąbel 1976, 75).

6.2. *Kultura unietycka*

(22) Na stanowisku w miejscowości Brno-Černá Pole, okr. Brno, kraj Jiho-moravský, w Czechach, w trakcie badań ratunkowych odkryto osadę kultury unietyckiej. Jamę nr 35 odsłonięto jedynie w połowie, drugą część zniszczyła koparka. Obiekt miał w planie owalny zarys a w profilu kształt trapezowaty. Zanotowano w nim górną część ludzkiego szkieletu. Głowa zmarłego złożona była na głowie psa. Ponadto w jamie zarejestrowano małe naczynie, fragmenty innej ceramiki oraz kościane igły i szydła (Tihelka, Hank 1966, 194).

(23) W trakcie badań ratunkowych w miejscowości Dobšice, okr. Znojmo, kraj Jihomoravský, w Czechach, zarejestrowano dwie jamy zasobowe kultury unietyckiej. W jamie nr 500 znaleziono szkielet psa płci żeńskiej razem z 5 małymi szczeniakami. Ponadto w obiekcie zanotowano bogaty inwentarz: narzędzia kamienne, kościane i rogowe, w tym igły, szydła i dłuto (Čižmář 2006, 138).

(24) W miejscowości Gleina, Burgenlandkreis, w Saksonii-Anhalt, w Niemczech, odkryto cmentarzysko ludności kultury unietyckiej. Na jego północno-zachodnim skraju zanotowano pochówek koński nakryty wapiennymi kamieniami. Zwierzę złożono w całości, na lewym boku, z głową na północny zachód. Był to osobnik płci męskiej w wieku około 5 lat. Przy jego głowie znaleziono pozostałości uzdy wykonanej z dwóch kłów dzika, które miały po dwa otwory od wewnętrznej strony (Bátora 2006, 221; Behrens 1964, 99).

(25) W miejscowości Hrádek, okr. Znojmo, kraj Jihomoravský, w Czechach, w trakcie badań ratunkowych odkryto cztery jamy osadowe kultury unietyckiej. Jama nr 502 miała w planie nieregularny owalny zarys o wymiarach 1,84 x 1,65 m i 0,86 m głębokości (Čižmář, Salaš 2005, 129). Wypełnisko obiektu podzielono na dwa horyzonty. Stratygraficznie starszy znajdował się na dnie, na głębokości 1,00–1,10 m. W dwóch grupach, pod wschodnią i zachodnią ścianą, odnotowano skupiska kości zwierzęcych (Čižmář, Salaš 2005, 161). Grupa zachodnia obejmowała dwie czaszki bydłce i szkielet szczeniaka bez głowy, trzy fragmenty bydłczych kości długich i łopatkę bydłą. Drugą grupę stanowiło 6 fragmentów kości, z czego cztery pochodziły od bydła. Ponadto pod południową ścianą zanotowano dużą płytę z piaskowca. Obiekt zasypano częściowo ziemią częściowo piaskiem. W środkowej części wypełniska odkryto fragmenty ceramiki, kości zwierzęcych oraz węgle drzewne, co wskazywałoby na ślady ognia w obiekcie. Powyżej tego poziomu oznaczono drugi, młodszy horyzont. Na głębokości 0,70 m, w południowej części jamy, znaleziono 3 naczynia, w tym miseczkę i kubek z uszkiem. Ponadto zanotowano 4 łopatki bydłce i kilka żeber psa oraz połupane kości zwierzęce, które prawdopodobnie dostały się do obiektu przypadkowo. Cała jama zasypana

na była w niedługim okresie czasu (Čižmář, Salaš 2005, 162). Kości bydłace pochodziły od co najmniej 3 osobników. Dwie czaszki należały do dwóch osobników w wieku ponad 6 lat. Trzeci osobnik był w wieku około 3–4 lat. Niektóre kości kończyn nosiły ślady pokonsumpcyjne (Roblíčková 2005, 183). Prawie kompletny szkielet psa należał do szczeniaka płci męskiej w wieku 2–3 miesięcy. Ponadto kilka kości pochodziło od psa w wieku straszym niż 1 rok oraz jedynie 4 kości od owcy/kozy (Roblíčková 2005, 185).

(26) W miejscowości Köllme, Saalekreis, w Saksonii-Anhalt, w Niemczech, pośród grobów ludzkich kultury unietyckiej, odkryto pochówek zwierzęcy. W obiekcie znaleziono kompletny szkielet młodego konia. Dodatkowo w jamie zanotowano duży fragment naczynia (Behrens 1964, 100).

(27) W miejscowości Ludanice-Mýtina Nová Ves, okr. Topolčany, kraj Nitarský, w południowo-zachodniej Słowacji, odkryto cmentarzysko z wczesnej epoki brązu. Na północno-zachodnim skraju stanowiska, wśród 600 grobów, zarejestrowano jeden pochówek zwierzęcy. Grób nr 6 (Ryc. 34), po wyeksplorowaniu, miał wymiary 1,90 x 0,92 m i 0,40 m głębokości. Na dnie znaleziono szczątki owcy/kozy, ułożone na prawym boku, na linii wschód – zachód, z czaszką zwróconą w kierunku zachodnim. Przednie i tylne kończyny były podkurczone. Kości z klatki piersiowej i niektóre części kręgosłupa się nie zachowały (Bátora 2006, 209, ryc. 150, 151). Dodatkowo w obiekcie zanotowano bogate wyposażenie: przy kości czołowej – miedziane szydło; między żuchwą a kręgami szyjnymi – zausznicę z miedzianego drutu; między odcinkiem szyjnym kręgosłupa a kończynami przednimi – miedziany sztylet; w miejscu, gdzie powinien być odcinek piersiowy kręgosłupa – szpila typu cypryjskiego; we wschodniej części jamy grobowej, za tylnymi kończynami – duże, bezuche naczynie, a w jego wnętrzu – krzemienisty grot (Bátora 2006, 209, 211, ryc. 152). Grób zwierzęcy (ułożenie ciała, orientacja i wyposażenie grobowe) był bardzo podobny do grobów męskich z tego cmentarzyska (Bátora 2006, 218). Znalezione przedmioty pozwalają datować obiekt na początek fazy klasycznej kultury unietyckiej (Bátora 2006, 217).

(28) W miejscowości Podolí, okr. Brno-venkov, kraj Jihomoravský, w Czechach, odkryto osadę kultury unietyckiej. W częściowo zapełnionej jamie zasobowej nr 641 odkryto kompletny szkielet dużego zwierzęcia, najprawdopodobniej konia. Warto dodać, iż wtórne użycie obiektu osadowego odnosi się również do kilku pochówków ludzkich w obrębie tego stanowiska (Parma 2009, 295).

(29) Na cmentarzysku kultury unietyckiej w Szczepanowicach, pow. Wrocław, woj. dolnośląskie, w grobie nr II, obok pochówku ludzkiego odkryto szkielet bydłacy. Dodatkowym wyposażeniem obiektu był mały puchar z guzkiem (Sarnowska 1962, 63).

(30) W miejscowości Velké Pavlovice, okr. Brno-venkov, kraj Jihomoravský, w południowo-wschodnich Czechach, odkryto osadę ludności kultury unietyckiej. W obiekcie nr 17 zanotowano 2 czaszki psów leżące obok siebie. Ponadto tuż przy nich znaleziono małe naczynie z uszkiem (Stuchlíková, Stuchlík 1981, 34).

(31) W miejscowości Velké Žernoseky, okr. Litoměřice, kraj Ústecký, w Czechach, na terenie neolityczno-brązowej osady i cmentarzyska, odsłonięto podwójny pochówek psów otoczony kamiennym kręgiem. Pierwszy osobnik złożony był na lewym boku, głową w kierunku północnym, a ogonem w kierunku południowym. Drugiego ułożono naprzeciwko, ale w odwrotnym kierunku, z głową na południe, również na lewym boku, tak że dotykały się nogami. Dodatkowego wyposażenia nie znaleziono. Mimo to Behrens sugeruje, iż obiekt należy datować jako pozostałość ludności kultury unietyckiej (Behrens 1964, 116).

(32) W miejscowości Velký Grob, okr. Galanta, kraj Trnavský, w południowo-zachodniej Słowacji, odkryto cmentarzysko ludności kultury unietyckiej. Na południowo-wschodnim skraju zanotowano pochówek zwierzęcy. Obiekt nr 50 miał w planie prostokątny zarys o wymiarach 1,70x1,10 m oraz głębokość 0,55 m. Na dnie znaleziono szkielet zwierzęcy, najprawdopodobniej młodego cielaka. Złożono go na linii północny zachód – południowy wschód. Dodatkowo pod północną ścianą obiektu znaleziono jednouchę naczynie (Chropovský 1960, 32, tab. XV:13).

(33) Możliwe, że pochówkiem zwierzęcym możemy nazwać również grób nr 8. Znajdował się on w północnej części cmentarzyska. Miał prostokątny zarys o wymiarach 1,40 x 0,80 m i zorientowany był na linii północny zachód – południowy wschód. W centralnej części obiektu, pod północno-wschodnią ścianą, odkryto kości świni. Nie zanotowano żadnych kości ludzkich. Prawdopodobnie nie wynika to z niszczących właściwości gleby, ponieważ w każdym innym grobie ludzkim kości były zachowane w stanie dobrym. Ponadto pod południową ścianą obiektu zanotowano: brązową siekierkę z podniesionymi brzegami, brązowe szydło i baniaste naczynie (Chropovský 1960, 19, tab. VIII: 1, 2).

Na stanowisku nr 15 w Wojkowicach, pow. Wrocław, woj. dolnośląskie, odkryto osadę i cmentarzysko ludności kultury unietyckiej. W ich obrębie odsłonięto sześć obiektów ze szczątkami zwierzęcymi (Gralak 2007b, 166).

(34) Obiekt nr 275-I-98 znajdował się w obrębie cmentarzyska na zachodniej krawędzi centrum osady (Gralak *et al.* 2007, ryc. 6, 10). Miał w planie zarys zbliżony do nieregularnego prostokąta o wymiarach 2,62 x 1,80 m. Dłuższą osią zorientowany był w kierunku północ-południe. Od strony wschodniej posiadał niewielki „aneks” o wymiarach 0,90x0,78 m. Obiekt zagłębiony był na 0,08 m i jedynie ściany „aneksu” opadały prostopadle na głębokość 0,40 m. W płytszej części jamy odkryto szkielet bydłą. Zwierzę ułożone było na prawym bok, wzdłuż linii NNE-SSW, z głową skierowaną na południe (Gralak 2007a, 247). Warty odnotowania jest fakt, że analogiczną orientację stosowano w przypadku pochówków ludzkich (Gralak 2007b, 166). Ponadto w obiekcie znaleziono kilka fragmentów ceramiki oraz 105 grudek polepy, które wypełniały „aneks” (Gralak 2007a, 248).

(35) Obiekt nr 349-I-98 miał w planie wydłużony, nieregularny kształt o wymiarach 2,70x1,64 m. W przekroju pionowym jama dzieliła się na dwie części. Ściany w części wschodniej zwężały się i na głębokości 0,14 m two-

rzyły próg o długości około 0,80 m, opadając następnie prostopadle w kierunku niemal płaskiego dna na głębokość 0,94 m. Identyczny próg, o długości 0,30 m, znajdował się także po stronie zachodniej. Dłuższą osią obiekt zorientowany był wzdłuż linii wschód–zachód. W jamie zanotowano kości zwierzęce pochodzące od jednego osobnika bydła, złożone w porządku nieanatomicznym. Ponadto zarejestrowano 54 fragmenty ceramiki kultury unietyckiej oraz 7 kości kozy/owcy, jedną jelenia i jedną ludzką kość ramieniową (Gralak 2007, 248).

(36) Obiekt nr 390-I-98 miał w planie kształt nieregularnego prostokąta z zaokrąglonymi rogami o wymiarach 2,40 x 0,96 m. W profilu posiadał półkolistą uformowaną ściankę i płaskie dno na głębokości 0,22 m. Jama zorientowana była dłuższą osią wzdłuż linii północny zachód – południowy wschód. W całym obiekcie stwierdzono występowanie kości zwierzęcych w nieanatomicznym układzie. Należały one do 3 bardzo młodych osobników świni. Ponadto jedną kość określono jako kość jelenia, oraz jedną jako żebro ludzkie (Gralak 2007, 248).

(37) Obiekt nr 391-I-98 posiadał w rzucie poziomym kształt nieregularnego owalu o wymiarach 3,68 x 2,24 m. W przekroju pionowym miał półkolisty kształt i dno na głębokości 1,02 m. Jama dłuższą osią rozciągnięta była wzdłuż linii północny zachód – południowy wschód. W całym obiekcie zalegały kości zwierzęce w nieanatomicznym układzie. Część z nich pochodziła od co najmniej dwóch osobników świni – jednego dorosłego i jednego bardzo młodego (Gralak 2007, 249).

(38) Obiekt nr 658-I-98 miał w planie owalny kształt o wymiarach 1,64x1,06 m. W profilu posiadał półkolistą ukształtowaną ściankę i nieckowate dno na głębokości 0,22 m. Jama dłuższą osią zorientowana była wzdłuż linii północny zachód – południowy wschód. W całym obiekcie zalegały kości zwierzęce w nieanatomicznym układzie. Należały one do jednego osobnika psa (Gralak 2007, 249).

Obiekty 390-I-98, 391-I-98 i 658-I-98 tworzyły zespół Z-I-I-98. Ułożone one były wzdłuż linii wschód – zachód. Zespół zlokalizowany był w obrębie północnej krawędzi centrum osady. Stratygraficznie najstarszy był obiekt 658, na który nawarstwiały się 390, a na ten 391. Jamy nakładały się na siebie, co wskazuje, że były użytkowane sukcesywnie po sobie. Przy czym jeden obiekt użytkowany był najprawdopodobniej tylko raz (Gralak 2007, 154).

(39) Obiekt 591-III-99 znajdował się w obrębie cmentarzyska na południowej krawędzi centrum osady (Gralak *et al.* 2007, ryc. 6, 10). Miał w planie kształt wydłużonego owalu o wymiarach 2,38 x 0,94 m. W przekroju pionowym posiadał nieregularny półkolisty zarys o głębokości 0,26 m. W północnej części jamy odsłonięto skupisko kości zwierzęcych ułożonych nieanatomicznie. Pochodziły one od dwóch osobników kozy/owcy – młodego i starego. Ponadto jedną kość określono jako kość piętową lewą bydlęcą i jedną kość jako kość piętową prawą końską (Gralak 2007, 267).

(40) Na stanowisku we Wrocławiu-Oporowie, pow. Wrocław, woj. dolnośląskie, odsłonięto osadę ludności kultury unietyckiej. W jednej z jam zanoto-

wano fragment szkieletu psa (Butent-Stefaniak 1997, 167). Możliwe, iż mamy do czynienia z cząstkowym pochówkiem zwierzęcym (Gralak 2007, 154).

(41) Przy ulicy Kuchařovická w miejscowości Znojmo, okr. Znojmo, kraj Jihomoravský, w Czechach, odsłonięto 3 jamy zasobowe kultury unietyckiej. W jednej z nich zanotowano pochówek ludzko-zwierzęcy. Kobieta ułożono w drewnianej trumnie, na prawym boku, z podkurczonymi rękami i nogami, w kierunku północ-południe, z twarzą na zachód. Obok trumny, w małej niszy, znaleziono szczątki psa. Ponadto przy kobiecie złożono 3 brązowe zwoje oraz kubek, a gdy obiekt częściowo zasypiano, dołożono jeszcze dzbanek (Čižmář 2005, 253).

(42) Podczas ratunkowych wykopalisk w miejscowości Ždánice, okr. Hodonín, kraj Jihomoravský, w Czechach, odkryto jamę osadową. Na jej dnie zanotowano kompletny szkielet psa. Ponadto w obiekcie znaleziono fragmenty ceramiki, dzięki którym jamę wydatowano na najstarszą fazę kultury unietyckiej (Hložek 2002, 208).

6.3. *Kultura Makó-Kosihy-Čaka*

Na stanowisku nr 5 w miejscowości Üllő, meg. Pest, kist. Monori, na Węgrzech, odsłonięto osadę ludności kultury Makó-Kosihy-Čaka (Kővári, Patay 2005, 83). Trzy obiekty zawierały znaczące ilości kości zwierzęcych.

(43) Obiekt nr 3627 miał w planie okrągły zarys o średnicy 1,82 m, trapezowaty profil i dno na głębokości 0,88 m. Na poziomie 0,40–0,60 m, w południowej części jamy, zanotowano koncentrację kości zwierzęcych, a w części południowo-wschodniej, grupę 6 naczyń ustawionych obok siebie (Kővári, Patay 2005, 86). Kości zwierzęce należały przede wszystkim do bydła (Kőrösi 2005, 138). Warto dodać, iż naczynia nie obejmowały form kuchennych. Ponadto 3 kości zwierzęce zarejestrowano w naczyniu nr 4 oraz kilka dodatkowych umieszczonych pod tym naczyniem (Kővári, Patay 2005, 86).

(44) Obiekt nr 4035 (Ryc. 16) nie był widoczny w trakcie ściągania warstwy humusu. W czasie eksploracji terenu odsłonięto skupisko kości zwierzęcych. Kolejną grupę odkryto 0,10 m poniżej. Jeszcze niżej, około 0,28–0,30 m od poziomu gruntu, zauważono zarys obiektu. Miał on kolisty zarys o średnicy 2,66 m. Poniżej kości zanotowano warstwę spalenizny z popiołem i węglem drzewnym. Dno osiągnięto na głębokości 1,16 m (Kővári, Patay 2005, 87). Kości zwierzęce należały przede wszystkim do bydła (Kőrösi 2005, 138). Ponadto w jamie zarejestrowano liczne fragmenty ceramiki (Kővári, Patay 2005, 87).

(45) Obiekt nr 5600 (Ryc. 17) również miał w planie kolisty zarys o średnicy 2,40 m, w profilu lekko trapezowaty kształt. Dno było płaskie i znajdowało się na głębokości 0,78 m. W jamie można było wyróżnić trzy skupiska kości zwierzęcych. Pierwszą warstwę odsłonięto zaraz poniżej poziomu gruntu (Kővári, Patay 2005, 88). Szczątki zwierzęce pochodziły od co najmniej 14 osobników bydła, przy czym ich głowy i kończyny obcięto i do jamy złożono jedynie same tułowia w porządku anatomicznym. Większość kości pochodziła od osobników dorosłych. Jedynie 3 osobniki były w wieku młodszym.

Ponadto w jamie odkryto 2 kości konia oraz 4 kości owcy (Kőrösi 2005, 138). W obiekcie zanotowano również ślady ognia oraz kilka fragmentów ceramiki (Kővári, Patay 2005, 88).

6.4. *Kultura Nagyrév*

Na stanowisku Soraksár – Ogród Botaniczny w Budapeszcie, na Węgrzech, odkryto osadę ludności kultury Nagyrév. Na jej południowych obrzeżach zanotowano dwa obiekty ze szczątkami zwierzęcymi.

(46) Jama nr 2 (Ryc. 42) miała owalny zarys o wymiarach 2,15 x 1,60 m a jej głębokość wynosiła 2,40–2,50 m (Kalicz-Schreiber 1981, 81). Na dnie obiektu odsłonięto fragmenty 7 bydła, które przykryte były warstwą słomy bądź trawy. Szczątki należące do osobnika nr 1 obejmowały: częściowo rozbity czaszkę, żuchwę, kręgosłup, prawą kończynę przednią i prawą tylną z miednicą (Ryc. 18.1). Część kości zarejestrowano pod wschodnią ścianą obiektu. Głowa zorientowana była w kierunku południowym. Kręgosłup, połączony z czaszką, wygięto w łuk. Kończyna tylna znajdowała się w południowej części jamy, a przednia – w części północnej, ułożona na linii wschód-zachód. Ze szczątków bydła nr 2 zanotowano: czaszkę przedzieloną na pół, żuchwę oraz lewą przednią kończynę (Ryc. 18.2). Lewa część głowy była ułożona w pobliżu czaszki bydła nr 1, a prawa, razem z żuchwą – w południowo-zachodniej części obiektu (Vörös 2002, 247). Fragmenty zwierzęcia nr 3 (część czaszki z rogami, prawa przednia kończyna, lewa część miednicy) (Ryc. 18.2) zanotowano naokoło czaszki bydła nr 2. Z osobnika nr 4 odkryto tylko prawą przednią kończynę (Ryc. 18.4) ułożoną także w pobliżu czaszki nr 2. Szczątki bydła nr 5 obejmowały: rozbity czaszkę z rogami połączoną z częścią kręgosłupa (Ryc. 18.3). Zanotowano je w południowo-wschodnim rogu obiektu. Z zwierzęcia nr 6 oznaczono: część czaszki z rogami, część kręgosłupa (z kilkoma fragmentami żeber), prawą część miednicy, obie przednie kończyny oraz część prawej kończyny tylnej (Ryc. 18.1). Głowa znajdował się w północno-wschodniej części jamy, a kręgosłup na zachód niej. Natomiast lewą kończynę odsłonięto w centralnej części obiektu, ułożoną na linii wschód-zachód, w pobliżu szczątków osobnika nr 1. Szczątki ostatniego osobnika, nr 7, stanowiły jedynie fragmenty obu przednich kończyn (Ryc. 18.4), z czego prawa była pod czaszką nr 1 i w pobliżu resztek bydła nr 5, ułożona na linii wschód-zachód. (Vörös 2002, 248). Wiek oraz płeć zwierząt przedstawiał się następująco: osobnik nr 1 – dorosły byk, nr 2 – dorosły wół, nr 3 – prawie dorosła krowa, nr 4 – byk w wieku 1–1,5 roku, nr 5 – cielak w wieku 5–6 miesięcy, nr 6 – prawie dorosły wół, nr 7 – prawie dorosła krowa (Vörös 2002, 248). Ponadto nieliczne żebra, na wysokości 9–10 cm od kręgosłupa, nosiły ślady cięcia lub przełamania. Część tuszy oraz wnętrzności zostały usunięte, jednak ścięgna i mięśnie pozostawiono w anatomicznym układzie. Materiał organiczny, który przykrywał krowy został spalony, co spowodowało również opalenie kości zwierząt (Kalicz-Schreiber 1981, 81). Ponadto w obiekcie odnotowano niewielką domieszkę

kości innych zwierząt. Wśród nich wyróżniono kości pochodzące od co najmniej 2 osobników owcy oraz jednej świni (Vörös 2002, 248). Zanotowano także fragmenty ceramiki (Kalicz-Schreiber 1981, 81) oraz narzędzie rogo-we (Vörös 2002, 248).

(47) Około 5 m na południe od obiektu nr 2 odkryto kolejną jamę. Obiekt nr 3 miał w planie prawie kolisty zarys o średnicy prawie 2 m i 2,35 m głębokości (Kalicz-Schreiber 1981, 81). Oślonięto w nim fragmenty 3 bydła oraz jednego psa. Ze szczątków bydłowych wyróżniono: fragmenty 3 czaszek i 2 żuchwy, części kręgosłupów, części 2 przednich kończyn, łopatkę, lewą część miednicy oraz dwie tylne kończyny. Kości należały do 3 wołów w wieku: młodym (1,5 roku), prawie dorosłym i dorosłym. W północnej części jamy odsłonięto niekompletny szkielet dorosłego psa płci męskiej. Zwierzę miało rozbitą czaszkę. Ponadto w obiekcie zanotowano pojedyncze kości innych gatunków, w tym co najmniej 3 owiec oraz 2 świń (Vörös 2002, 248). Dodatkowe wyposażenie stanowiły liczne fragmenty ceramiki oraz narzędzie rogo-we. Na dnie jamy zarejestrowano także cienką warstwę spalenizny oraz popiołu (Kalicz-Schreiber 1981, 82).

Ponadto w bezpośrednim sąsiedztwie obiektu nr 3, na południowy zachód od niego, zanotowano obiekt nr 4. Odkryto w nim szkielet dorosłego mężczyzny. Z układu zachowanych kości jasno wynikało, że złożono go mocno skrzepowanego. Nietypowy był również fakt, że głowa znajdowała się 0,40 m poniżej poziomu jego stóp. Trzeba podkreślić, iż dla ludności kultury Nagyrév charakterystyczny był przede wszystkim ciałopalny obrządek pogrzebowy (Kalicz-Schreiber 1981, 83, ryc. 7 i 9). Również w tym obiekcie zanotowano kilkanaście kości zwierzęcych pochodzących od 3 osobników bydła: jednej krowy w wieku 2 lat i 2 dorosłych wołów (Vörös 2002, 248).

6.5. *Kultura strzyżowska*

(48) Na stanowisku nr 1A w Hrubieszowie-Podgórzu, pow. Hrubieszów, woj. lubelskie, na cmentarzysku ludności kultury strzyżowskiej odsłonięto pochówek zwierzęcy. Grób nr 1 miał w przybliżeniu prostokątny zarys. Na głębokości 0,55 m zanotowano nadpalone kości zwierzęce. Poniżej poziomu kości zalegały dwa naczynia: amfora dwuuszna oraz naczynie beczułkowate (Banasiewicz, Kokowski 1983, 17; Banasiewicz 1990, 213, ryc. 2.1, 2.2).

(49) W Nieleddwi, pow. Hrubieszów, woj. lubelskie, wśród pochówków ludzkich kultury strzyżowskiej, odnotowano również prawdopodobny grób zwierzęcy. Miał on prostokątny zarys o orientacji północy wschód – południowy zachód. Brak dalszych informacji na jego temat (Kutyłowski 1970, 328, ryc. 2).

Na stanowisku nr 1 we wsi Strzyżów, pow. Hrubieszów, woj. lubelskie, odkryto groby zwierzęce.

(50) Na odcinku nr 3, w jednej z jam, znaleziono pierwszy pochówek zwierzęcy zawierający szkielet krowy. Nie udało się ustalić, z którą jamą należy go wiązać (Podkowińska 1960, 70).

(51) Na odcinku nr 5, we wschodniej części stanowiska, w grobie nr 14, na głębokości 0,40–0,60 m znaleziono dobrze zachowany szkielet psa. Zwierzę złożono na prawym boku, z głową na wschód. W obiekcie nie zanotowano żadnego dodatkowego wyposażenia (Podkowińska 1960, 55).

W promieniu około 10 m od pochówku psa, odnotowano również skupiska kości zwierzęcych. Określono je jako groby nr 12, 13 i 15. Brak dokładniejszych informacji na ich temat (Podkowińska 1960, 54).

(52) Na odcinku nr 7, w zachodniej części stanowiska, zanotowano jamę nr 112. Jej południowa część, nieregularna i płytka, była późniejszym wkopem. Natomiast jej północna część była lepiej zachowana i znacznie głębsza. Miała ona owalny zarys i płaskie wyrównane dno. W tej części znaleziono szkielet krowy. Zwierzę złożono na prawym boku, z głową zwróconą ku zachodowi i odgiętą do tyłu (Podkowińska 1960, 58). Ponadto w jamie zanotowano fragmenty ceramiki, sztyldo kościane i fragment żarna kamiennego (Głosik 1961, 132).

(53) Jamę nr 109 odkryto na odcinku nr 8. Miała ona kolisty zarys o średnicy około 2 m. W górnej części wypełniska, pośrodku obiektu, znaleziono dobrze zachowaną czaszkę bydlęcą. Na dnie jamy zanotowano dwa szkielety bydłecę. Pierwszy osobnik był ułożony na lewym boku, głową na południe i grzbietem do ściany wschodniej. Drugi miał czaszkę umieszczoną pośrodku jamy, a wygięty grzbiet oparty o ścianę północno-zachodnią. Pogrzebane zwierzęta pozbawiono żeber po jednej stronie kręgosłupa oraz dwóch kończyn, przedniej i tylnej. Ponadto w jamie znaleziono fragmenty ceramiki (Podkowińska 1960, 62).

Materiał ceramiczny z powyższych obiektów był bardzo ubogi, jednak najprawdopodobniej należy wiązać je z kulturą strzyżowską (Podkowińska 1960, 71; inf. ustna S. Kadrow).

(54) Na stanowisku w miejscowości Torgovytsia (Торговиця), obwód Równe, na Wołyniu, w zachodniej Ukrainie, odkryto kurhany ludności kultury strzyżowskiej. Pod zachodnim brzegiem nasypu kurhanu nr 1, na głębokości 0,50 m, znaleziono dwa pochówki ludzkie. Zmarli złożeni byli na warstwie spalonych szczątków owiec (Bátora 2006, 222).

(55) W miejscowości Zhorniv (Жорнів), obwód Równe, na Wołyniu, na obszarze Ukrainy, zarejestrowano kurhan ludności kultury strzyżowskiej. Pod nasypem zanotowano między innymi grób starszej kobiety (grób 1). W jego bezpośrednim sąsiedztwie, od strony południowej, odsłonięto jamę o nieregularnym zarysie. Odkryto w niej szkielet psa, którego złożono na lewym boku, a linii wschód–zachód, z głową na wschód. Szczątki należały do starego osobnika o niskim wzroście (Bátora 2006, 222).

6.6. *Kultura nitrzańska*

W miejscowości Holešov, okr. Kroměříž, kraj Zlínský, w Czechach, odsłonięto cmentarzysko ludności kultury nitrzańskiej.

(56) W grobie ludzkim nr 55 zanotowano czaszkę bydlęcą z rogami, która złożona była tuż za plecami zmarłej kobiety.

(57) Grób nr 294 należał do zmarłego mężczyzny. Wyposażenie wskazuje, że był on myśliwym bądź wojownikiem. Za jego plecami zanotowano kompletną czaszkę bydłącą. Głowę mężczyzny przekręcono na południowy zachód z twarzą na północ i zwrócono w kierunku czaszki zwierzęcej.

(58) W grobie 407, obok szkieletu mężczyzny, zanotowano 5 czaszek bydłych, które zgrupowano we wschodniej i północnej części obiektu (Bátora 1991, 132).

(59) W miejscowości Uherský Brod, okr. Uherské Hradiště, kraj Zlínský, w południowo-wschodnich Czechach, odkryto cmentarzysko ludności kultury nitrzańskiej. W jednym z obiektów zanotowano pochówek kobiety. Obok niej znaleziono szkielet psa (Bátora 1991, 96).

6.7. *Kultura wietrzowska*

(60) Na stanowisku „U Isidorka” w miejscowości Hulín, okr. Kroměříž, kraj Zlínský, w południowo-wschodnich Czechach, odkryto osadę i cmentarzysko wczesnobrązowe. W obiekcie nr 534 zanotowano pochówek konia, który należał do pozostałości ludności kultury wietrzowskiej (Berkovec, Peška 2006, 142).

(61) Na stanowisku nr 10 w Pradze – Zahradní Město, okr. i kraj Hlavní město Praha, w Czechach, w trakcie ratowniczych badań odsłonięto kilka obiektów kultury wietrzowskiej. Obiekt nr 3 (Ryc. 38) miał w planie okrągły zarys o średnicy 1,65 m i głębokości 0,65 m. Jego ściany były prawie prostopadłe, a dno równe z płytkim wgłębieniem w części wschodniej, gdzie znajdowało się ognisko. Na głębokości 0,40 m znaleziono szkielet krowy. Zwierzę złożono na prawym boku w kierunku wschód – zachód. Jego głowę odgięto do tyłu pod kątem prostym w stosunku do kręgosłupa i przekręcono żuchwą do góry. Tylne lewa kończyna ułożona była wzdłuż kręgosłupa, prawa, z lekkim odchyleniem, również wzdłuż kręgosłupa. Przednia prawa noga była podkurczona i ułożona prostopadłe do kręgosłupa, lewa odgięta do tyłu (Fridrichová 1971, 91). Szczątki należały do młodego osobnika zaskakująco dużego wzrostu (Fridrichová 1971, 96) W pobliżu czaszki zanotowano prawie kwadratowy kamień o ostrych krawędziach. Ponadto przy prawej łopacie odkryto fragment misowatego pucharu o gładkich ściankach i zgiętym uszku. W jamie zarejestrowano również kilka innych fragmentów ceramiki (Fridrichová 1971, 91).

(62) Na stanowisku w miejscowości Pravčice, okr. Kroměříž, kraj Zlínský, w Czechach, odkryto osadę datowaną na wczesny okres epoki brązu. Blisko połowa obiektów należała do pozostałości ludności kultury wietrzowskiej, z czego większość to jamy osadowe. W obiekcie nr 115 zanotowano szkielet mężczyzny, a w jego pobliżu szkielet psa (Paulus 2008, 321).

(63) Na stanowisku w miejscowości Těšetice-Kyjovice w sektorze A4, okr. Znojmo, kraj Jihomoravský, w Czechach, odnotowano unikalny obiekt z wczesnej epoki brązu. Grób H₁₆ (wcześniej określony jako obiekt nr 387) (Ryc. 45) znajdował się wśród neolitycznych jam i pochówków ludności kultury cera-

miki wstęgowej rytej. Jedynie 3 jamy osadowe ludności kultury unietyckiej znajdowały się w znacznym oddaleniu od interesującego nas obiektu.

Grób H₁₆ był jamą zasobową „unietyckiego typu”, o średnicy stropu 1,54 m i spągu 2,65 m oraz o płaskim dnie na głębokości 1,95 m. Odkryto w nim szkielety 4 osób oraz psa. Na samym dnie złożono w pozycji skurczonej kobietę (I) razem z paciorkowym naszyjnikiem. Jej wiek określono na 25–30 lat. Następnie do jamy wrzucono około 17-letnią dziewczynę (II) i 13-letniego chłopca (III). Ich szczątki zarejestrowano 0,40–0,70 m powyżej poziomu dna. Wtedy też do grobu włożono naczynie, które odkryto pod zachodnią ścianą obiektu, za głową szkieletu II. Szczątki 3-miesięcznego niemowlęcia (IV) zanotowano częściowo pod południowo-wschodnią ścianą obiektu i częściowo we wspomnianym już naczyniu. Potem do obiektu wrzucono duże kamienie oraz martwego psa, którego szkielet odkryto na głębokości 0,70 m (Podborski 2005, 177). Leżał on na prawym boku, na linii wschód – zachód, z głową na zachód. Szczątki należały do dorosłego osobnika (Čižmář *et al.* 1993, 17). Ponadto w obiekcie znaleziono drobne fragmenty ceramiki neolitycznej, fragmenty narzędzi krzemiennych (Podborski 2005, 177) oraz pojedyncze kości zwierzęce, które należały do młodych osobników świni (najliczniejsze), bydła i owcy. Na niektórych z nich widoczne były ślady po konsumpcyjnej (Čižmář *et al.* 1993, 52).

(64) W miejscowości Velké Pavlovice, okr. Brno, kraj Jihomoravský, w południowo-wschodnich Czechach, odkryto osadę kultury wietrzowskiej. W jamie nr 2 złożona była koza/owca w porządku anatomicznym. Brak informacji o dodatkowym wyposażeniu. Warto zaznaczyć, iż w obrębie tego stanowiska znaleziono również grób zbiorowy, w którym spoczywało 8 szkieletów ludzkich (Stuchlíková, Stuchlík 1981, 34).

(65) W trakcie badań sondażowych na eponimicznym stanowisku w miejscowości Věteřov, okr. Hodonín, kraj Jihomoravský, w południowo-wschodnich Czechach, odsłonięto obiekt osadowy nr 1. Miał on 1,45–1,60 m średnicy i 0,60 m głębokości. W części przydennej zanotowano części 4 szkieletów zwierzęcych, ułożonych w porządku anatomicznym. Obejmowały one kości z co najmniej 2 owiec i jednej krowy. Brak informacji o dodatkowym wyposażeniu (Stuchlíková, Macháček 1987, 35).

6.8. Grupa nowocerekwiańska

Na terenie grodziska nr II w Jędrychowicach, pow. Głubczyce, woj. opolskie, odkryto dwa obiekty z pochówkami zwierzęcymi.

(66) W jamie 362, o trapezowatym przekroju, znaleziono szkielet świni (Blajer, Chochorowski 1985, 207).

(67) W obiekcie nr 388, w miejscu późniejszego nasypu wału, zanotowano nieregularne, dość płytkie zagłębienie, z wydrążoną w dnie stożkową jamą. W niej złożony był szkielet psa (Blajer, Chochorowski 1985, 208).

Oba obiekty wiążą się z osadnictwem grupy nowocerekwiańskiej (Blajer, Chochorowski 1985, 207).

Na terenie osady wczesnobrązowej w Nowej Cerekwi, pow. Głubczyce, woj. opolskie, odkryto kilka obiektów z pochówkami zwierzęcymi.

W obrębie wykopu nr XIII zanotowano 3 duże jamy. Znajdowały się one obok siebie i zgrupowane były we wschodniej części osady, w pobliżu fosy o większym zasięgu (Kunawicz 1978, 296).

(68) Obiekt nr 92 to pochówek zwierzęcy nr 1 (Ryc. 35). Jama została zniszczona przez wkop budowlany o wymiarach 1,50 x 1,50 m do głębokości 1 m. Ocalała część stropu obiektu miała zarys kołisty o średnicy 2,20 m, a w profilu klepsydrowaty zarys z płaskim dnem na głębokości 2,20 m. Poniżej poziomu 1,70 m odsłonięto kości jeleni, które złożono prawdopodobnie na linii północny wschód – południowy zachód (Kunawicz-Kosińska 1981, 72). Szczątki należały do 2 jeleni płci żeńskiej, jednego dorosłego i jednego młodego osobnika. Odkryto również 10 fragmentów kości nornika pochodzących z 2 osobników (Wyrost 1981, 80; Kunawicz-Kosińska 1981, 74).

(69) Obiekt nr 93 to pochówek zwierzęcy nr 2 (Ryc. 36). Jama miała kołisty zarys o średnicy 2,60 m i klepsydrowaty profil z płaskim dnem na głębokości 2 m. Na głębokości 1,65 m odsłonięto szkielet jelenia złożony na linii północny zachód – południowy wschód. W warstwie poniżej, przy bocznej ścianie, zanotowano szkielet sarny oraz szkielety zające (Kunawicz-Kosińska 1981, 75). Szczątki jelenia i sarny należały do młodych osobników płci żeńskiej. Kości zające pochodziły od dwóch młodych osobników. W obiekcie odkryto również 15 fragmentów kości nornika przynależnych do co najmniej 5 osobników, 3 fragmenty bydła i jeden owcy/kozy (Wyrost 1981, 80) oraz fragmenty naczyń (Kunawicz-Kosińska 1981, 75).

(70) Obiekt nr 95 to pochówek zwierzęcy nr 3 (Ryc. 37). Jama miała kołisty zarys o średnicy 2,30 m i klepsydrowaty profil z płaskim dnem na głębokości 1,90 m. Na głębokości 1,60 m zanotowano kości zwierzęce (Kunawicz-Kosińska 1981, 75). W centralnej części obiektu złożono jelenia, na linii północny wschód – południowy zachód, na prawym boku. We wschodniej części jamy znaleziono szczątki lisa, którego ułożono w kierunku północ – południe (Kunawicz-Kosińska 1981, 75). Szczątki jelenia należały do dorosłego osobnika płci żeńskiej, a lisa pospolitego również do osobnika dorosłego. W obiekcie odkryto ponadto 3 fragmenty kości nornika, jeden fragment kości psa i 2 świni (Wyrost 1981, 80) oraz fragmenty naczyń (Kunawicz-Kosińska 1981, 78).

Szkielety zwierząt były prawie kompletne i w układach anatomicznych. Jedyne jelenie miały rozbite i niekompletne czaszki (Kunawicz-Kosińska 1985, 121). Ponadto w obiektach zarejestrowano fragmenty ceramiki, dużo polepy z odciskami konstrukcji drewnianych i węgielków drzewnych. Materiał ceramiczny pozwala datować jamy na przełom I/II okresu epoki brązu (Kunawicz 1978, 296).

(71) W obrębie wykopu nr XIX odkryto jamę nr 151 o średnicy około 2 m, głębokości 1,90–1,96 m i trapezowatym profilu. Wypełnisko składało się z dwóch części. Górna (próchnica o niejednolitej barwie brunatnej przemieszanej ze znaczną ilością glinki lessowej), na głębokości 1,40 m, odci-

nała się warstwą spalenizny, w której znaleziono szczątki zwierząt dzikich w układach anatomicznych oraz grudki polepy, drobne fragmenty ceramiki i kamienie. Część dolna składała się z warstw czarnej próchnicy nasyczonej dużą ilością węgielków drzewnych. W przydennej części znaleziono szkielety zwierząt dzikich, duże fragmenty naczyń grubościenne oraz kamień (Kosińska 1985, 86).

(72) Również w wykopie nr XIX zarejestrowano fragment fosy. Miała ona maksymalną szerokość około 6 m i głębokość 3,6 m. W jej przydennej warstwie znaleziono kości zwierząt dzikich w układach anatomicznych oraz fragmenty ceramiki, narzędzie kościane i krzemienie (Kosińska 1985, 87).

Zabytki z jamy 151 i z fosy przedstawiają charakterystyczny inwentarz grupy nowocerekwiańskiej (Kosińska 1985, 88).

Na terenie całej osady można zauważyć zróżnicowanie w rozlokowaniu obiektów. W zakolu fosy o mniejszym zasięgu nie występowały żadne narzędzia kościane ani szkielety dzikich zwierząt (Kosińska 1985, 89). Natomiast poza tą fosą, w obrębie fosy o większym zasięgu, odsłonięto obiekty, w których zalegały szkielety zwierząt dziko żyjących w układzie anatomicznym, m.in. jeleni, zajęcy-szaraków, nornika, tchórza, saren, lisa pospolitego (Kosińska 1985, 90).

6.9. Grupa Dobre

(73) W nasypie starszego kurhanu w Bożejewicach stanowisko 8, pow. Mogilno, woj. kujawsko-pomorskie, odkryto cmentarzysko ludności grupy Dobre. Grób oznaczony jako obiekt nr 1 znajdował się u podnóża nasypu. Miał on w planie czworokątny zarys. Zorientowany był w kierunku północ-południe. W jego obrębie zanotowano kości ludzkie należące do najprawdopodobniej jednego osobnika. Spoczywał on na lewym boku, z podkurczonymi nogami. W pobliżu jego głowy i pleców odkryto również szczątki lisa (wcześniej błędnie oznaczone jako szczątki psa) (Koško 1991, 14). Liczba kości zwierzęcych oraz stan ich zachowania pozwalają przypuszczać, iż lisa pochowano w całości, jednak w odkształconym, nieanatomicznym układzie. Były to szczątki młodego samca. W obiekcie odkryto ponadto 1 kość młodej kozy/owcy oraz drobny fragment kości ptaka (Makowiecki 1991, 63).

6.10. Wczesny okres epoki brązu

(74) (75) Na stanowisku w Budapeszcie XXI, dist. Csepel, na Węgrzech, odkryto osadę z wczesnej epoki brązu. Na dnie dwóch jam odsłonięto po jednym kompletnym szkielecie psa (Schreiber 1962, 258).

(76) Na stanowisku Rajhrad, okr. Brno-venkov, kraj Jihomoravský, w Czechach, odsłonięto pochówek zbiorowy (Ryc. 44). Na dnie jamy osadowej o głębokości 6 m, zanotowano 5 szkieletów ludzkich i jeden zwierzęcy. Mężczyzna leżał w pozycji wyprostowanej na plecach, na linii wschód – zachód. Jego głowa została prawdopodobnie intencjonalnie oddzielona od reszty ciała, ponieważ znajdowała się ona po jego prawej stronie, na wysokości mied-

nicy. Natomiast po jego prawej stronie, wzdłuż ciała, ułożono młode prosię. Spoczywało ono na prawym boku, z głową na wschód. Prostopadle do mężczyzny, na linii północ–południe złożono ciało kobiety i małego dziecka. Pozostałe 2 szkielety również należały do dzieci, które ułożono pod północną ścianą obiektu, na linii wschód – zachód (Dočkalová 1992, 63). Ponadto w jamie znaleziono fragmenty ceramiki neolitycznej i z epoki brązu. Ze względu jednak na podobieństwo tego obiektu do innych znalezisk z wczesnego okresu epoki brązu, badacze datują pochówek na ten właśnie okres (Dočkalová 1992, 64; Podborský 2005, 181).

(77) W miejscowości Seußlitz, Landkreis Meißen, w Saksonii, w Niemczech, obok pochówku ludzkiego, odnotowano obiekt z kośćmi młodego konia. Pomiedzy nimi zanotowano przepaloną glinę oraz sporą ilość węgla drzewnych, również w okolicy szczątków zwierzęcia (Behrens 1964, 102).

(78) W miejscowości Wulfen, Landkreises Anhalt-Bitterfeld, w Saksonii-Anhalt, w Niemczech, odkryto pochówek ludzko-zwierzęcy, datowany na wczesny okres epoki brązu. Mężczyznę złożono w kierunku południowy wschód – północny zachód, z głową w kierunku południowego wschodu. Dodatkowo wyposażono go w brązową igłę na piersi. U jego nóg znaleziono młodego psa ułożonego głową w kierunku południowego zachodu (Behrens 1964, 104).

7. Charakterystyka pochówków zwierzęcych w poszczególnych kulturach wczesnobrązowych na terenie Europy Środkowo-Wschodniej

7.1. *Kultura mierzanowicka*

Ze stanowisk kultury mierzanowickiej (KM) znanych jest 21 pochówków zwierzęcych (Ryc. 2). Zdecydowana większość pochodziła z terenów Małopolski: 15 z okolic Krakowa oraz 4 z Wyżyny Kielecko-Sandomierskiej. Pojedyncze groby zanotowano w zachodniej części Wyżyny Wołyńskiej (Strzyżów) oraz w zachodniej Słowacji (Veselé) (Ryc. 26). Najważniejsze odkrycie miało miejsce w trakcie badań na stanowisku „Babia Góra” w Iwanowicach, gdzie zarejestrowano aż 13 obiektów ze szczątkami zwierzęcymi. Jest to jedyne takie stanowisko zarówno we wczesnym okresie epoki brązu jak i okresie neolitu w Europie Środkowej.

Najwięcej obiektów pochodziło z terenu osad – 13, następnie cmentarzysk – 5, a znaleziska pojedyncze stanowią grupę jedynie 3 grobów (Ryc. 4). Warto zaznaczyć, iż 2 obiekty z Szarpii (samodzielne groby zwierzęce) znajdowały się na krawędzi cmentarzyska, natomiast trzy pozostałe (z Iwanowic, Veselá i Wojciechowic) były pochówkami ludzko-zwierzęcymi i ułożone zostały w bardziej centralnych miejscach w obrębie cmentarzysk.

Pod względem typów pochówków zwierzęcych kultura mierzanowicka nie była zbyt zróżnicowana. Dominującym typem pochówku był typ pierwszy,

czyli samodzielne groby całych zwierząt. Łącznie odkryto 15 takich obiektów (Ryc. 3), co stanowi 70% wszystkich znalezisk (Ryc. 5). Z 13 obiektów ze wspomnianej już osady w Iwanowicach, 11 to pochówki zwierzęce właśnie typu pierwszego. Jednak dokładniej zostaną one omówione w dalszej części tego rozdziału. W Wojciechowicach, również na terenie osady, odkryto w jednej z jam prawie kompletny szkielet psa. Przy czym jego chronologia nie jest pewna, był to obiekt albo ludności kultury mierzanowickiej albo kultury trzcinieckiej. W obrębie cmentarzyska zanotowano tylko jeden samodzielny pochówek zwierzęcy – obiekt nr 1/VI w Szarpii, który znajdował się na obrzeżach stanowiska, tuż obok drugiego grobu zwierzęcego. Szczątki psa znaleziono na głębokości 0,60 m w centralnej części jamy. Szkielet był zniszczony i niekompletny, jednak z zachowanego układu można przypuszczać, że zwierzę złożono do jamy w całości. Kolejne dwa osobniki odsłonięto na głębokości 1,00 m. Złożone były w zachodniej części jamy, jeden obok drugiego. Kości należały do osobników w wieku powyżej dwóch lat. Psa odkryto także podczas prac budowlanych w Strzyżowie. Jest to chyba najbardziej znany wśród społeczności archeologów pochówek zwierzęcy z wczesnego okresu epoki brązu. W centralnej części jamy zarejestrowano cały szkielet niedużego psa, ułożony w porządku anatomicznym, na prawym boku, w kierunku wschód – zachód, z głową w kierunku wschodnim. Dodatkowo w obiekcie, po obydwu stronach zwierzęcia, odkryto dwa dobrze zachowane naczynia: kubek we wschodniej części jamy i amforę w części zachodniej. Ostatnie znalezisko pochodziło z miejscowości Mosty, gdzie zanotowano grób bydłęcy w komorze kamiennej. Ponadto w odległości ok. 4 m od tego obiektu, w małej kuliście jamie znaleziono małą amforę przykrytą dużym szerokootworowym naczyniem zdobionym pod krawędzią dookołą listwą. W sposób kompletny, w porządku anatomicznym, grzebano przede wszystkim bydłta na terenie osady (8 obiektów). Najczęściej chowano po jednym osobniku, rzadziej po dwa, a w jednym przypadku 2 krowy i płód. Ludność mierzanowicka miała również w zwyczaju grzebanie całych psów – zanotowano 4 takie znaleziska, w tym dwa na osadzie. Pojedyncze obiekty w typie pierwszym obejmują pochówki żbika, kozy/owcy oraz krowy razem z płodem, kozą i czaszką owcy. Widać również wyraźną preferencję osad w wyborze miejsca na pochówki zwierzęcy. Z 15 znalezisk 12 odkryto na osadzie, tylko jedno na cmentarzysku, natomiast dwa były znaleziskami pojedynczymi.

Wyjątkowym obiektem był obiekt nr 2/VI z Szarpii. Stanowił on jedyne przykłady w kulturze mierzanowickiej grobu typu czwartego, czyli grobu wymieszanego. Odkryto go na obrzeżach cmentarzyska, tuż obok drugiego grobu zwierzęcego (typu pierwszego). Zanotowano w nim aż 6 całych osobników bydła i 8 niekompletnych, 4 całe i 3 niekompletne osobniki świni, 7 całych i 3 niekompletne osobniki kozy/owcy oraz 1 czaszkę psa. Łącznie społeczność poświęciła aż 32 zwierzęta, co stanowi połowę osobników zabitych w kulturze mierzanowickiej i 20% wszystkich zwierząt, które ludność wczesnobrązowa pogrzebała w grobach zwierzęcych w Europie Środkowej.

Kolejnym typem były pochówki ludzko-zwierzęce, czyli typ szósty. Trudno wskazać jednak jakąś ogólną tendencję. W Iwanowicach, w obiekcie nr 5, obok kości ludzkich, odnotowano szkielet psa. W Mydlkowie, w obiekcie nr 8, odsłonięto najpierw zwłoki dorosłego mężczyzny, a dopiero poniżej kości zwierzęce pochodzące od co najmniej czterech osobników: dwóch psów i dwóch owiec. Wiek psów określono na 2,5–3,5 lat i na 5,5–6 lat. W grobie nr 23 w miejscowości Veselé odkryto jedną kozę/owcę ułożoną wzdłuż ciała młodego chłopca. Natomiast w Wojciechowicach, do jednego z bardziej bogato wyposażonych grobów ludzkich, włożono 2 czaszki bydłce, które zwrócono w kierunku południowo-wschodnim. Obok zwłok ludzkich pogrzebano więc co najmniej 3 psy, 3 kozy/owce oraz 2 krowy. Jedynie świni nie pochowano razem z człowiekiem.

Jedno znalezisko z Iwanowic – obiekt 537, ze względu na bardzo zły stan zachowania, nie mogło zostać przyporządkowane do żadnego typu pochówku. W jamie tej odkryto część szkieletu małego przeżuwacza. Jedynie na podstawie pozostałych obiektów z tego stanowiska, możemy przypuszczać, że i w tym przypadku był to pochówek całego zwierzęcia.

Rozkład gatunkowy zwierząt preferowanych w obrzędowości rytualnej ludności kultury mierzanowickiej wyglądał następująco. Spośród minimalnej liczby 62 zidentyfikowanych szczątków zwierzęcych, 27 sztuk stanowiły osobniki bydła, czyli blisko 45% wszystkich zwierząt. Pozostałe kości należały do kozy/owcy – 17 osobników, psa – 10 osobników, świni – 7 osobników oraz jednego żbika (Ryc. 6). Przy czym bydło odkrywano najczęściej w grobach samodzielnych w obrębie osad – 8 znalezisk. Tylko raz zanotowano go w pochówku ludzkim i raz w grobie wymieszanym. Psa najczęściej grzebano w porządku anatomicznym (4 obiekty). Razem z człowiekiem pochowano go tylko 2 razy. Najwięcej osobników kozy/owcy złożono w pochówku częściowym – 10 sztuk. Poza tym 4 pogrzebano samodzielnie, a 3 razem z człowiekiem. Szczątki świni zanotowano tylko raz, w pochówku częściowym. Podobnie kości jednego zwierzęcia dziko żyjącego, czyli żbika, odkryto wyłącznie w jednym samodzielnym grobie na osadzie.

Jeśli chodzi o domieszkę kości zwierzęcych w pochówkach zwierzęcych, to w przypadku kultury mierzanowickiej jedynie w obiekcie w Mydlkowie stwierdzono 2 zuchwy owiec. Tak ograniczone dane nie dają podstaw do sformułowania żadnych wniosków w tym temacie (Ryc. 7).

Stanowisko „Babia Góra” w Iwanowicach jest szczególnie nie tylko dlatego, że dostarczyło największej liczby obiektów ze szczątkami zwierzęcymi. Bardzo dobrze została również określona ich chronologia. Warto więc pokusić się o prześledzenie rozwoju zwyczaju grzebania zwierząt w obrębie tej osady. Spośród 12 obiektów jedynie czterech nie udało się określić chronologicznie. Z fazy wczesnej pochodził jeden obiekt nr 486, zlokalizowany w północnej części stanowiska. W jamie osadowej o trapezowatym przekroju złożono w całości jedną kozę/owcę, jednak nie udało się określić jej wieku. W fazie klasycznej nastąpił wzrost liczby tego typu obiektów. W trzech jamach zanotowano po jednej krowie w wieku 4–5 lat (obiekt nr 81 i 471)

oraz jednego żbika w wieku prawie dorosłym (obiekt nr 470). Wszystkie trzy obiekty znajdowały się w centralnej części stanowiska, w pobliżu cmentarzyska. W fazie późnej nastąpił dalszy rozwój obrzędu związanego z pochówkami zwierzęcymi. Jamę nr 37 i 61 zanotowano w południowej części stanowiska. W pierwszej odkryto jedną krowę w wieku 2,5 lat, w drugiej dwie krowy w wieku 2,5–3 i 4 lat oraz jeden płód. Jama nr 487 znajdowała się w centralnej części osady, w pobliżu cmentarzyska. W niej zarejestrowano dwie krowy również w wieku 2,5–3 i 4 lat. Natomiast ostatnia jama nr 537 zlokalizowana była w północnej części stanowiska i znaleziono w niej jedną kozę/owcę w nieokreślonym wieku. Pozostałe cztery obiekty, których nie udało się wydatować, umiejscowione były w centralnej części osady. W obiekcie nr 14 pochowano jedną krowę w wieku 2,5 lat, w obiekcie 138 – jednego psa w nieokreślonym wieku, w obiekcie 430 – jedną krowę w wieku 3,5–4 lat wraz z płodem oraz jedną kozą w wieku 3–4 miesięcy i czaszką owcy w wieku 1,5–2 lat, natomiast w obiekcie nr 518 – jedną krowę w wieku 3,5 lat. Możemy zauważyć więc, że w północnej części osady grzebano drobne przeżuwacze – kozy/owce, w południowej części jedynie bydło (i to tylko w fazie późnej), zaś w centralnej części poza bydłem również psa, żbika i kozę/owcę. Widać wyraźną tendencję, że wśród zwierząt preferowane było bydło, jedynie osobniki dorosłe, w wieku między 2,5 a 4 lat płci żeńskiej. Na dwa samce (tylko z fazy klasycznej) przypadło 8 krów (z fazy późnej). Ponadto cielna krowa nigdy nie była pogrzebana sama, towarzyszyła jej albo druga krowa albo drobny przeżuwacz. Należy również zauważyć, iż większość obiektów to jamy osadowe o trapezowatym profilu. Żadne inne stanowisko nie dostarczyło tak szczegółowych danych.

7.2. *Kultura unietycka*

Ze stanowisk kultury unietyckiej (KU) znanych jest 21 pochówków zwierzęcych, czyli tyle samo, ile ze stanowisk kultury mierzanowickiej (Ryc. 2). Największe ich zgrupowanie obejmowało tereny południowo-wschodnich Czech i zachodniej Słowacji – 10 obiektów. Kolejne znaleziska pochodziły z Dolnego Śląska – 8 obiektów, z Saksonii – 2 obiekty oraz jedno z północno-zachodnich Czech (Ryc. 26). Najwięcej obiektów, bo aż 13, odkryto, podobnie jak w przypadku kultury mierzanowickiej, w obrębie osad. Na cmentarzyskach zanotowano 8 obiektów (Ryc. 4).

Wyróżnić można pięć typów pochówków zwierzęcych. Pod tym względem, kultura unietycka była najbardziej zróżnicowana w porównaniu do innych kultur wczesnobrązowych (Ryc. 5). Najczęściej był to pochówek w typie pierwszym. Odkryto 9 takich obiektów, w tym 5 na cmentarzyskach i 4 na osadach. W obrębie cmentarzysk dwukrotnie był to pochówek bydłą. Młodego cielaka odkryto w obiekcie nr 50 w miejscowości Veľký Grob. Jama ta znajdowała się na południowo-wschodnim skraju cmentarzyska. Podobnie było w przypadku obiektu nr 275-I-98 w Wojkowicach, który zanotowano w obrębie cmentarzyska na zachodniej krawędzi centrum osady. Warty od-

notowania jest fakt, że szkielet bydłocy ułożony był w analogiczny sposób, jak zmarli w grobach ludzkich na tym stanowisku, czyli na prawym boku, wzdłuż linii NNE-SSW, z głową skierowaną na południe. W miejscowości Gleina w Niemczech, także na skraju cmentarzyska, zanotowano pochówek koński nakryty wapiennymi kamieniami. Był to osobnik płci męskiej w wieku około 5 lat. Ciekawym znaleziskiem z tego grobu były pozostałości uzdy wykonanej z dwóch kłów dzika, które miały po dwa otwory od wewnętrznej strony. Kolejnym pochówkiem zwierzęcym odkrytym na skraju cmentarzyska, był grób nr 6 w miejscowości Ludanice-Mýtna Nová Ves w południowo-zachodniej Słowacji. Na dnie obiektu znaleziono szczątki jednej kozy/owcy. Dodatkowo w obiekcie zanotowano wyjątkowo bogate wyposażenie: przy kości czołowej – miedziane szydło, między żuchwą a kręgami szyjnymi – zausznice z miedzianego drutu, między odcinkiem szyjnym kręgosłupa a kończynami przednimi – miedziany sztylet, w miejscu, gdzie powinien być odcinek piersiowy kręgosłupa – szpilę typu cypryjskiego, we wschodniej części jamy grobowej, za tylnymi kończynami – duże, bezuche naczynie, a w jego wnętrzu – krzemienisty grot. I w tym przypadku grób zwierzęcy (ułożenie ciała, orientacja i wyposażenie grobowe) był bardzo podobny do grobów męskich z tego cmentarzyska. Możliwe, że pochówkiem zwierzęcym możemy nazwać również grób nr 8 ze wspomnianego już wyżej cmentarzyska w miejscowości Velký Grob. W centralnej części obiektu odkryto kości świni. Nie zanotowano natomiast żadnych kości ludzkich. Prawdopodobnie nie wynika to z niszczących właściwości gleby, ponieważ w każdym innym grobie ludzkim kości były zachowane w stanie dobrym. Także ten grób był wyposażony w brązową siekierkę z podniesionymi brzegami, brązowe szydło oraz baniaste naczynie. Na terenie osad grzebano przede wszystkim psy. W Dobšicach, w jamie osadowej znaleziono szkielet suki razem z 5 małymi szczeniakami. W Ždánicach również na dnie jamy zanotowano kompletny szkielet psa. W miejscowości Velké Žernoseky odsłonięto podwójny pochówek psów otoczony kamiennym kręgiem. Ostatni obiekt odkryty na osadzie, to jama zasobowa nr 641 w miejscowości Podolí, gdzie w częściowo zapełnionej jamie odkryto kompletny szkielet dużego zwierzęcia, najprawdopodobniej konia. Warto dodać, iż wtórne użycie obiektu osadowego odnosiło się również do kilku pochówków ludzkich w obrębie tego stanowiska. Podsumowując, na osadach zanotowano 9 psów i prawdopodobnie jednego konia, a na terenie cmentarzysk: 2 osobniki bydła oraz po jednym osobniku świni, kozy/owcy i konia. Widać zatem, że samodzielne pochówki psów spotykane były jedynie w obrębie osad.

Typ trzeci, czyli pochówki całych zwierząt, ale poćwiartowanych i przemieszanych, zanotowano tylko na jednym stanowisku w Wojkowicach. Obiekty 390-I-98, 391-I-98 i 658-I-98 tworzyły zespół Z-I-I-98. Ułożone one były wzdłuż linii wschód – zachód. Zespół zlokalizowany był w obrębie północnej krawędzi centrum osady. Stratygraficznie najstarszy był obiekt 658, na który nawarstwiały się 390, a na ten 391. Jamy nakładały się na siebie, co wskazuje, że były użytkowane sukcesywnie po sobie. Przy czym jeden obiekt użytko-

wany był najprawdopodobniej tylko raz. W obiekcie nr 390-I-98 stwierdzono szczątki zwierzęce rozrzucone po całej jamie, które należały do 3 bardzo młodych osobników świni. Podobnie było w obiekcie 391-I-98, gdzie również zalegały kości zwierzęce w nieanatomicznym układzie. Część z nich pochodziła od co najmniej dwóch osobników świni – jednego dorosłego i jednego bardzo młodego. Natomiast w obiekcie nr 658-I-98 odkryto także rozrzucone kości, tym razem psa. Kolejna jama, która również położona była na krawędzi osady, to jama 349-I-98. Zanotowano w niej kości zwierzęce pochodzące od jednego osobnika bydła, złożone w porządku nieanatomicznym. Ostatni pochówek typu trzeciego znajdował się na południowej krawędzi centrum osady. W obiekcie 591-III-99 odsłonięto skupisko kości zwierzęcych, które pochodziły od jednej starej i jednej młodej kozy/owcy.

Odkryto tylko jeden grób typu czwartego, czyli grób wymieszany – na osadzie w miejscowości Hrádek. Wypełnisko obiektu nr 502 podzielono na dwa horyzonty. Na dnie odnotowano skupiska kości zwierzęcych. Jedno obejmowało dwie czaszki i kilka kości bydłowych oraz szkielet szczeniaka bez głowy. Drugą grupę stanowiły 6 fragmentów kości, z czego cztery pochodziły od bydła. Powyżej oznaczono drugi, młodszy horyzont, gdzie znaleziono 3 naczynia, 4 łopatki bydłowe i kilka żeber psa. Kości bydłowe pochodziły od co najmniej 3 osobników. Dwie czaszki należały do dwóch osobników w wieku ponad 6 lat. Trzeci osobnik był w wieku ok. 3–4 lat. Prawie kompletny szkielet psa należał do szczeniaka płci męskiej w wieku 2–3 miesięcy.

Groby częściowe znane są tylko z dwóch stanowisk osadowych. Jeden odkryto we Wrocławiu – Oporowie, gdzie w jamie zanotowano fragment szkieletu psa. Natomiast drugie odkrycie pochodziło z miejscowości Velké Pavlovice w Czechach. W obiekcie nr 17 zanotowano 2 czaszki psów leżące obok siebie. Ponadto tuż przy nich znaleziono małe naczynie z uszkiem. W obydwu przypadkach mamy więc do czynienia z pochówkiem częściowym psa na osadzie.

Ostatni typ pochówku spotykany wśród społeczności unietyckiej, to typ szósty, czyli pochówek ludzko-zwierzęcy. Na cmentarzysku w Szczepanowicach, w grobie nr II obok pochówku ludzkiego odkryto szkielet bydłowy. Drugi obiekt, jamę 35 na osadzie w miejscowości Brno-Černá pole, odsłonięto jedynie w połowie, drugą część zniszczyła koparka. Zanotowano w nim górną część ludzkiego szkieletu, przy czym głowa zmarłego złożona była na czaszce psa. Ostatnie znalezisko to obiekt z osady unietyckiej w miejscowości Znojmo. Obok trumny ze zmarłą kobietą, w małej niszy, znaleziono szczątki psa.

Jedno znalezisko, z miejscowości Köllme w Niemczech, nie mogło zostać przyporządkowane do żadnego typu pochówku, ponieważ nie wiadomo, czy obiekt z kompletnym szkielet młodego konia, który odkryto pośród grobów kultury unietyckiej, był pochówkiem samodzielnym, czy związanym z grobem ludzkim.

Łącznie w grobach pogrzebano co najmniej 35 zwierząt (Ryc. 6). Najbardziej popularny był pies – 16 osobników, czyli prawie połowa wszystkich zwierząt. Co ciekawe, żadnego psa nie pochowano na cmentarzysku. Wszystkie

odkryto na terenie osad. Ponadto tylko szczątki psa obecne były w każdym typie pochówku. Kolejnymi zwierzętami wykorzystywanymi w celach rytualnych było bydło – 7 osobników i świnia – 6 osobników. Obydwa gatunki grzebano zarówno na osadach jak i na cmentarzysku. Jednak świnie jedynie w typie pierwszym i trzecim, a bydło także w typie czwartym i szóstym. Ponadto zarejestrowano po 3 osobniki kozy/owcy i konia. Kozę/owcę chowano jedynie na cmentarzysku, w grobie samodzielnym w układzie anatomicznym, bądź nieanatomicznym. Natomiast koń spotykany był na osadzie i cmentarzysku, jednak zawsze w zachowanym układzie anatomicznym.

Tylko cztery obiekty zawierały dodatkową domieszkę kości zwierzęcych i były to wyłącznie groby częściowe i wymieszane. Kości te pochodziły od co najmniej dwóch osobników kozy/owcy, dwóch jeleni, jednego psa, jednej krowy i jednego konia (Ryc. 7).

7.3. Kultura Makó-Kosihy-Čaka

Z kulturą Makó-Kosihy-Čaka (KMKČ) wiąże się tylko jedno stanowisko w miejscowości Üllő, na Węgrzech, w okolicach Budapesztu (Ryc. 26). Na terenie osady odsłonięto trzy obiekty ze szczątkami zwierzęcymi (Ryc. 2 i 4). Wszystkie miały kolisty zarys i średnicę między 1,82 a 2,66 m, a ich głębokość wahała się między 0,60 a 1,16 m, były więc to jamy dużych rozmiarów. Obiekty te należały do typu piątego, czyli do grobów częściowych (Ryc. 3 i 5). Praktycznie wszystkie kości pochodziły od bydła (Ryc. 6), jednak trudno oszacować ich dokładniejszą liczbę, ponieważ kości złożone były w warstwach w obrębie danego obiektu. W jamie nr 5600 pogrzebano co najmniej 14 osobników, przy czym ich głowy i kończyny odcięto i do obiektu złożono jedynie same tułowia w porządku anatomicznym. Większość kości pochodziła od osobników dorosłych. Jedynie 3 osobniki były w wieku młodszym. Warty podkreślenia jest fakt, że w jamach nr 4035 i 5600 zanotowano wyraźne ślady ognia, natomiast w obiekcie nr 3627 grupę 6 naczyń ustawionych obok siebie, przy czym naczynia nie obejmowały form kuchennych. Są to wyraźne dowody na szczególnie charakter tych trzech obiektów. Trudno mówić o domieszce kości zwierzęcych, jedynie w jamie nr 5600 odkryto 2 kości konia oraz 4 kości owcy (Ryc. 7).

7.4. Kultura Nagyrév

Kolejną kulturą z terenu Węgier była kultura Nagyrév (KNag). Również w jej przypadku znane jest tylko jedno stanowisko z pochówkami zwierzęcymi. Na obrzeżach osady w Soraksár – Ogród Botaniczny w Budapeszcie odsłonięto dwa groby częściowe (Ryc. 2, 3 i 4). Znajdowały się one w odległości ok. 5 m od siebie. Ponadto były to jamy dużych rozmiarów, o kolistym zarysie o średnicy ponad 2 m i głębokości prawie 2,5 m. Na dnie obiektu nr 2 odnotowano szczątki 7 bydła. Część tuszy oraz wnętrzności zostały usunięte, jednak ścięgna i mięśnie pozostawiono w anatomicznym układzie. Odkryto jedynie kości czaszek, żuchw, kręgosłupów, fragmenty miednic oraz koń-

czyny przednie i tylne, w różnych proporcjach od różnych osobników (Ryc. 18). W obiekcie nr 3 odsłonięto podobne fragmenty szkieletów 3 bydłąt oraz niekompletny szkielet psa. Część osobników miała rozbite czaszki.

Sposób ułożenia szczątków zwierzęcych w jamie nr 2 umożliwił rekonstrukcję kolejności deponowania fragmentów szkieletów. Części bydłąt nr 2, 3 i 4 (wół – krowa – byk) umieszczono w południowo-zachodniej części obiektu. Szczątki osobnika nr 5 złożono w południowym narożniku jamy, następnie części zwierzęcia nr 7, potem nr 1, a na końcu nr 6 (krowa – byk – wół). Kręgosłup osobnika nr 1 został wrzucony do obiektu od strony wschodniej, dolną częścią naprzód, wtedy głowa została zepchnięta na południe. W tym momencie kręgosłup przełamał się na dwie części, między 9 i 10 kręgiem. Zauważyć można, iż kolejność deponowania szczątków była ważnym elementem. Wyróżniły się dwie sekwencje: wół – krowa – byk oraz krowa – byk – wół. Jest to, jak do tej pory, jedyne takie znalezisko w Europie Środkowej. Co więcej, udało się ustalić przybliżony czas zabicia zwierząt, czyli prawdopodobny czas odprawienia obrzędu – była to jesień, między wrześniem a październikiem (Vörös 2002, 250).

W wyniku zabiegów rytualnych ludność kultury Nagyrév poświęciła więc 10 osobników bydła oraz jednego psa (Ryc. 6) Ponadto w jamach odnotowano niewielką domieszkę kości innych zwierząt. Wśród nich wyróżniono kości pochodzące od co najmniej 5 owiec oraz 3 świń (Ryc. 7) (Vörös 2002, 248). W obu obiektach wystąpiła także wyraźna warstwa spalenizny.

Ciekawy był również obiekt nr 4, który znajdował się w bezpośrednim sąsiedztwie obiektu nr 3. Odkryto w nim szkielet dorosłego mężczyzny. Z zachowanych kości jasno wynika, że pogrzebano go mocno skrępowanego. Nietypowy był również fakt, że głowa znajdowała się 0,40 m poniżej poziomu jego stóp. Trzeba podkreślić, iż dla ludności kultury Nagyrév charakterystyczny był przede wszystkim ciałopalny obrządek pogrzebowy. Wydaje się, że wszystkie trzy obiekty, ze względu na swoje wyjątkowe cechy, tworzą zespół o charakterze ofiarnym. Do tego zagadnienia powrócę w dalszej części mojej pracy.

7.5. *Kultura strzyżowska*

W obrębie kultury strzyżowskiej (KStrz) zanotowano 8 pochówków zwierzęcych (Ryc. 2). Grupowały się one w zachodniej części Wyżyny Wołyńskiej (Ryc. 26). Połowę obiektów odkryto na terenie osady w Strzyżowie (Ryc. 4). Trzy z nich to groby całych zwierząt w porządku anatomicznym, czyli w typie pierwszym (Ryc. 3). Na odcinku nr 3, w jednej z jam, znaleziono pierwszy pochówek zwierzęcy zawierający szkielet krowy. Niestety, nie udało się ustalić, z którą jamą należy go wiązać. Na odcinku nr 5, we wschodniej części stanowiska, w grobie nr 14, znaleziono dobrze zachowany szkielet psa. Na odcinku nr 7, w zachodniej części stanowiska, w jamie nr 112, odkryto szkielet krowy. Czwarty obiekt ze Strzyżowa to grób zwierzęcy typu czwartego. W jamie nr 109, na odcinku 8, w górnej części wypełniska, znalezio-

no dobrze zachowaną czaszkę bydlęcą. Natomiast na dnie jamy zanotowano dwa szkielety bydlęce, przy czym pogrzebane zwierzęta pozbawiono po jednej stronie kręgosłupa, żeber i dwóch kończyn, przedniej i tylnej. Pozostałe cztery obiekty związane były z cmentarzyskami. Grób nr 1 z Hrubieszowa-Podgórze to samodzielny pochówek zwierzęcy, jednak zwierzę nie zostało określone gatunkowo. W Nieleddwi wiadomo jedynie o istnieniu prawdopodobnego grobu zwierzęcego. W miejscowości Torgovytsia, pod nasypem kurhanu, znaleziono dwa pochówki ludzkie, gdzie zmarli złożeni byli na warstwie spalonych szczątków owiec. Natomiast w miejscowości Zhorniv, również pod nasypem kurhanu, w bezpośrednim sąsiedztwie grobu starszej kobiety, odkryto jamę ze szkieletem psa. Trudno zauważyć jakieś ogólne tendencje związane z rytuałem grzebania zwierząt w obrębie cmentarzysk. Generalnie przeważał pierwszy typ pochówku – 4 obiekty. W typie czwartym, szóstym i siódmym zanotowano po jednym obiekcie. Natomiast jeden był niemożliwy do określenia (Rys. 3). Łącznie społeczność kultury strzyżowskiej poświęciła co najmniej 9 zwierząt. Najczęściej było to bydło – 5 osobników, następnie pies i koza/owca – po 2 osobniki (Ryc. 6). Również w przypadku tej kultury brak informacji o dodatkowej domieszce pojedynczych kości innych zwierząt w poszczególnych obiektach (Ryc. 7).

7.6. Kultura nitrzańska

Z kulturą nitrzańską (KNit) wiązały się cztery znaleziska ze szczątkami zwierzęcymi (Ryc. 2). Wszystkie były pochówkami ludzko-zwierzęcymi (Ryc. 3) odkrytymi na terenie cmentarzysk (Ryc. 4). Trzy groby pochodzą ze stanowiska Holešov w południowo-wschodnich Czechach. W każdym z nich do grobu ludzkiego włożono czaszkę bydlęcą. W grobie nr 55 czaszkę z rogami zanotowano tuż za plecami zmarłej kobiety. W grobie nr 294 czaszkę złożono również za plecami mężczyzny, jednak głowę zmarłego przekreślono tak, aby zwrócona była w kierunku czaszki zwierzęcej. Ponadto wyposażenie mężczyzny sugeruje, że był on myśliwym bądź wojownikiem. Natomiast w grobie nr 407, obok szkieletu mężczyzny, zanotowano aż 5 czaszek bydlęcych, które zgrupowano we wschodniej i północnej części obiektu. Ostatnie znalezisko pochodziło z miejscowości Uherský Brod, również w południowo-wschodnich Czechach. W jednym z grobów, obok zmarłej kobiety, odkryto szkielet psa. Widzimy więc, że preferowane części zwierząt, w tym wypadku czaszka bydlęca, składane było zarówno mężczyznom jak i kobietom. Natomiast pies związany był tylko z kobietą. Z przykrością należy stwierdzić, iż wiek ani zwierzęcia ani kobiety nie został określony. Łącznie ludność kultury nitrzańskiej pogrzebała 7 osobników bydła oraz jednego psa (Ryc. 6). Brak informacji o dodatkowej domieszce innych kości zwierzęcych (Ryc. 7).

7.7. Kultura wieterzowska

Na stanowiskach kultury wieterzowskiej (KV) zanotowano 6 grobów zwierzęcych (Ryc. 2). Wszystkie one odkryte zostały na terenie osad (Ryc.

4) i zlokalizowane były w południowo-wschodnich Czechach, poza jednym stanowiskiem w Czechach północnych (Ryc. 26). Większość z obiektów to groby samodzielne. Jako typ pierwszy określono 3 pochówki. W miejscowości Hulín, w obiekcie nr 534, zanotowano szczątki konia, jednak brak jakichkolwiek dalszych informacji na temat tego znaleziska. Na stanowisku nr 10 w Pradze – Zahradní Město, w obiekcie nr 3, znaleziono szkielet bydłęcy, którego głowę odgięto do tyłu pod kątem prostym w stosunku do kręgosłupa i przekręcono żuchwą do góry. Kolejnego odkrycia dokonano w Velkich Pavlovicach, gdzie w jamie nr 2 złożona była koza/owca w porządku anatomicznym. Ostatni samodzielny pochówek zwierzęcy to obiekt nr 1 z miejscowości Věteřov. Określono go jako typ piąty, czyli grób cząstkowy, ponieważ w części przydennej zanotowano części 4 szkieletów zwierzęcych, ułożonych w porządku anatomicznym. Obejmowały one kości z co najmniej 2 owiec i jednej krowy. Jedynie dwa obiekty były pochówkami ludzko-zwierzęcymi, czyli w typie szóstym (Ryc. 3). Pierwszy to jama nr 115 na stanowisku w Pravčicach, w której zanotowano szkielet mężczyzny, a w jego pobliżu szkielet psa. Drugi to unikalny obiekt z wczesnej epoki brązu w miejscowości Těšetice-Kyjovice. Grób H₁₆ była to jama zasobowa o średnicy stropu 1,54 m i spągu 2,65 m oraz o płaskim dnie na głębokości 1,95 m. Odkryto w nim szkielety 4 osób (kobietę w wieku 25–30 lat, 17-letnią dziewczynę, 13-letniego chłopca i niemowlę) oraz psa, którego wrzucono do jamy na samym końcu.

Łącznie odnotowano kości co najmniej 8 zwierząt, w tym 3 osobników kozy/owcy, 2 osobników bydła, 2 psów oraz jednego konia (Ryc. 6). Widać jednak, iż jedynym zwierzęciem pochowanym wraz z człowiekiem w kulturze wieterzowskiej był pies. Jeśli chodzi o domieszkę kości zwierzęcych, to jedynie w obiekcie w Těšeticach-Kyjovicach znaleziono pojedyncze kości, które należały do młodych osobników świni (najliczniejsze), bydła i owcy. Na niektórych z nich widoczne były ślady pokonsumpcyjne (Ryc. 7).

7.8. Grupa nowocerekwiańska

Z grupy nowocerekwiańskiej (grNc) znanych jest 7 obiektów ze szczątkami zwierzęcymi (Ryc. 2). Zgrupowane były one w obrębie Wyżyny Głubczyckiej (Ryc. 26) na terenie dwóch osad (Ryc. 4). Pięć znalezisk, czyli wszystkie, które udało się określić, należały do samodzielnych pochówków zwierzęcych, w porządku anatomicznym, czyli w typie pierwszym (Ryc. 3). Na stanowisku w Nowej Cerekwi, w obrębie wykopu nr XIII, zanotowano obok siebie 3 duże jamy. Wszystkie trzy obiekty miały kolisty zarys o średnicy między 2,20 a 2,60 m i klepsydrowaty profil z płaskim dnem na głębokości średnio 2 m. W obiekcie nr 92 odkryto szczątki 2 jeleni płci żeńskiej, jednego dorosłego i jednego młodego osobnika. W obiekcie nr 93 odsłonięto szkielet jelenia, a w warstwie poniżej szkielet sarny, które należały do młodych osobników płci żeńskiej oraz szkielety dwóch młodych zajęcy. Natomiast w jamie nr 95 złożono dorosłego jelenia płci żeńskiej oraz dorosłego lisa. Szkielety zwierząt

były prawie kompletne i w układach anatomicznych. Jedynie jelenie miały rozbite i niekompletne czaszki. Szkielety dzikich zwierząt znaleziono również w obrębie wykopu nr XIX, w obiekcie nr 151 oraz w przydennej części fosy. Brak dokładniejszych informacji o składzie gatunkowym tych jam. Na terenie całej osady w Nowej Cerekwi można zauważyć zróżnicowanie w rozlokowaniu obiektów. W zakolu fosy o mniejszym zasięgu nie występowały żadne narzędzia kościane ani szkielety dzikich zwierząt. Natomiast poza tą fosą, w obrębie fosy o większym zasięgu, odsłonięto obiekty, w których zalegały szkielety zwierząt dziko żyjących w układach anatomicznych. Dwa ostatnie pochówki zwierzęce w typie pierwszym pochodziły ze stanowiska w Jędrychowicach. W jamie 362 znaleziono szkielet świni, a w obiekcie nr 388 szkielet psa.

Łącznie odkryto szczątki co najmniej 10 zwierząt, z czego aż 8 było zwierzętami dzikimi. Ludność grupy nowocerekwiańskiej była więc wyjątkowa wśród pozostałych kultur wczesnobrązowych, gdzie dominowały zwierzęta udomowione. W sumie pochowano 4 jelenie, 2 zające, oraz po jednym osobniku sarny, lisa, świni i psa (Ryc. 6). Spośród szczątków, które udało się oznaczyć pod względem płci i wieku, wynika również, że społeczność ta preferowała osobniki płci żeńskiej (5 osobników) będące w młodym wieku (4 osobniki) bardziej niż w wieku dorosłym (3 osobniki). Ponadto większość obiektów była pochówkami zbiorowymi, przy czym dobór wieku był różny. Łączono osobniki młode z dorosłymi, bądź grzebano wyłącznie młode lub wyłącznie dorosłe zwierzęta. Jeśli chodzi o domieszkę kości zwierzęcych, to zanotowano fragmenty pochodzące od co najmniej 8 norników, co również było niespotykane wśród pozostałych kultur wczesnobrązowych i podkreśla preferencje zwierząt dzikich wśród ludności nowocerekwiańskiej. Poza tym gatunkiem zanotowano także pojedyncze kości bydła, psa, kozy/owcy i świni (Ryc. 7). Dla porównania z okresu neolitu znane są tylko trzy pochówki zwierząt dzikich: sarny w obiekcie kultury pucharów lejkowatych w Klementowicach (Kowalczyk 1957, 183), jelenia w obiekcie kultury amfor kulistych w Strzelcach (Wiślański 1966, 169) oraz depozyt głowy тура również w obiekcie kultury amfor kulistych z Siniarzewa 1 (Szmyt 2000, 176). Podobnie niezbyt liczne znaleziska odkryto także w późniejszych materiałach, na osadach kultury trzcinieckiej. W Opatkowicach był to również szkielet jelenia, a w Złotej Pińczowskiej – dwa zające (Górski 2008, 109, 111).

7.9. Grupa Kruszki (Koško 1979)/Dobre (Koško 1991)/ Puchary Dzwonowate 1 (Czebreszuk 1996)

Z grupy Dobre (grD) znany jest tylko jeden przykład pochówku zwierzęcego (Ryc. 2), a mianowicie grób ludzko-zwierzęcy, czyli w typie szóstym (Ryc. 3). Był to również jedyny znany tego typu obiekt na terenie Kujaw (Ryc. 26). Na cmentarzysku w Bożejewicach, w grobie nr 1, w pobliżu głowy i pleców zmarłego, zanotowano szczątki lisa (wcześniej błędnie oznaczone jako

szczątki psa). Zwierzę pochowano najprawdopodobniej w całości, jednak w odkształconym, nieanatomicznym układzie. W obiekcie odkryto ponadto 1 kość młodej kozy/owcy oraz drobny fragment kości ptaka (Ryc. 7).

7.10. Wczesny okres epoki brązu

Pięciu obiektów nie określono chronologicznie, dlatego zostały uwzględnione ogólnie jako pochodzące z wczesnego okresu epoki brązu (WOEB) (Ryc. 2). Trzy znaleziska odkryto na terenie osad. Dwa pochodziły z Budapesztu (Ryc. 26). Były to dwie jamy, w których odsłonięto po jednym kompletnym szkieletcie psa. Trzecie to pochówek ludzko-zwierzęcy z miejscowości Rajhrad w południowo-wschodnich Czechach. Na dnie jamy osadowej o głębokości 6 m, zanotowano 5 szkieletów ludzkich i jeden zwierzęcy. Centralne miejsce w obiekcie zajmowały zwłoki mężczyzny leżące w pozycji wyprostowanej na plecach, przy czym jego głowa, prawdopodobnie intencjonalnie oddzielona od reszty ciała, znajdowała się po jego prawej stronie. Natomiast po jego lewej stronie, wzdłuż ciała, ułożono młode prosię. Pozostałe szczątki należały do kobiety oraz 3 dzieci. Pozostałe dwa obiekty pochodziły z cmentarzysk z obszaru Saksonii w Niemczech (Ryc. 26). Oba znaleziska były pochówkami zwierzęcymi związanymi z pochówkiem ludzkim. W miejscowości Seußlitz, obok grobu ludzkiego, odnotowano obiekt z kośćmi młodego konia. Zaś w miejscowości Wulfen, w jednym grobie złożono zmarłego mężczyznę, a u jego nóg młodego psa. Mamy więc dwa pochówki zwierzęce typu pierwszego, dwa typu szóstego i jeden typu siódmego (Rys.3). Łącznie pochowano 3 psy, jedną świnię oraz jednego konia (Ryc. 6). Brak informacji o dodatkowej domieszce innych kości zwierzęcych (Ryc. 7).

8. Charakterystyka poszczególnych typów pochówków zwierzęcych

8.1. Typ pierwszy – groby całych zwierząt, złożonych w porządku anatomicznym

Najczęstszą formą rytuałów związanych z grobami zwierzęcymi było składanie całych zwierząt w porządku anatomicznym, czyli w typie pierwszym. Znanych jest 38 obiektów tego typu, co stanowi prawie 50% wszystkich znalezisk z wczesnej epoki brązu w Europie Środkowej (Ryc. 8). Była to najprawdopodobniej kontynuacja tradycji neolitycznych. W młodszej epoce kamienia, na terenie Polski, typ pierwszy również był pochówkiem najbardziej rozpowszechnionym, chociaż stanowił grupę 36% wszystkich obiektów (badania własne).

Obiekty typu pierwszego odkrywano na terenie całej Europy Środkowej, wśród znalezisk różnych społeczności wczesnobrązowych. Najczęściej rejestrowano je w obrębie osad – aż 29 obiektów, na cmentarzyskach odsłonięto tylko 7 obiektów, a 2 były znaleziskami pojedynczymi (Ryc. 11).

Najczęściej spotykane były na stanowiskach kultury mierzanowickiej (15 obiektów). Jeden zanotowano w zachodniej części Wyżyny Wołyńskiej, pozostałe na terenie Małopolski (Ryc. 26). Odkrywano je przede wszystkim na osadach – 12 pochówków. Na cmentarzysku odsłonięto tylko jeden obiekt, a dwa były pojedynczymi znaleziskami. Aż 11 grobów pochodziło z osady w Iwanowicach. W pięciu przypadkach były to pojedyncze groby bydłce, w dwóch groby podwójne, a w pozostałych pojedyncze groby psa, żbika, kozy/owcy oraz krowy z kożą i czaszką owcy. Dokładniej omówione zostały w rozdziale poprzednim. Ostatni grób na osadzie odsłonięto w Wojciechowicach i był to pochówek psa. Jedyny obiekt z cmentarzyska pochodził z Szarpii, gdzie pogrzebano 3 psy. Dwa pojedyncze znaleziska obejmowały grób bydłce w Mostach oraz grób psa w Strzyżowie.

Z kulturą unietycką wiązało się 9 znalezisk: 4 na terenie osad i 5 w obrębie cmentarzysk. Najwięcej obiektów pochodziło z terenu Moraw i zachodniej Słowacji – po 3 pochówki. Pojedyncze obiekty zanotowano w Saksonii-Anhalt, północnych Czechach i na Dolnym Śląsku (Ryc. 26). W obrębie osad grzebano przede wszystkim psy. W Żdánicach był to jeden pies, w Dobšicach suka razem z 5 małymi szczeniakami, a w miejscowości Velké Žernoseky dwa psy otoczone kamiennym kręgiem. Czwarty obiekt, z miejscowości Podolí, zawierał kompletny szkielet dużego zwierzęcia, najprawdopodobniej konia. Na cmentarzyskach dwukrotnie odkryto pochówek bydłce, jeden w miejscowości Velký Grob, a drugi w Wojkowicach. W Ludanicach-Mýtina Nová Ves w dwóch obiektach odsłonięto kości zwierzęce, jednej kozy/owcy oraz jednej świni. Natomiast w miejscowości Gleina zanotowano pochówek koński nakryty wapiennymi kamieniami. Samodzielne pochówki psów kultury unietyckiej spotykane były więc jedynie w obrębie osad.

Wszystkie cztery groby zwierzęce typu pierwszego kultury strzyżowskiej grupowały się w zachodniej części Wyżyny Wołyńskiej (Ryc. 26). Trzy z nich odkryto w obrębie jednej osady w Strzyżowie. W dwóch przypadkach był to pochówek bydłce, a w jednym pochówek psa. Czwarty obiekt odsłonięto na cmentarzysku w Hrubieszowie-Podgórzu, jednak zwierzę nie zostało określone gatunkowo.

Znaleziska kultury wietrzowskiej odkryto na Morawach (2 obiekty) oraz jeden w północnych Czechach. Wszystkie znajdowały się w obrębie osad. W miejscowości Hulín zanotowano szczątki konia, w Velkich Pavlovicach – kozę/owcę, a w Pradze – Zahradní Město – szkielet bydłce. Natomiast na terenie Węgier, w okolicy Budapesztu, odsłonięto dwa wczesnobrązowe pochówki psów na osadzie.

Ostatnie pięć grobów wiązało się z dwoma osadami grupy nowocerekwiańskiej (Ryc. 9) w obrębie Wyżyny Głubczyckiej (Ryc. 26). Na stanowisku w Nowej Cerekwi odkryto obiekty wyłącznie z dzikimi zwierzętami. W obiekcie nr 92 były to szczątki dwóch jeleni, w obiekcie 93 – jednego jelenia, sarny i dwóch zajęcy, a w jamie 95 – jednego jelenia i lisa. Dwa ostatnie znaleziska pochodziły ze stanowiska w Jędrychowicach. W jamie 362 znaleziono szkielet świni, a w obiekcie nr 388 szkielet psa.

Samodzielnych pochówków zwierzęcych nie zanotowano na stanowiskach kultury Makó-Kosihy-Čaka, kultury Nagyrév, kultury nitrzańskiej oraz grupy Dobre.

Do rytuałów związanych z samodzielnymi grobami zwierzęcymi społeczność wczesnobrązowa wykorzystywała wszystkie gatunek zwierząt, zarówno udomowione jak i dzikie. Łącznie poświęciła co najmniej 54 osobniki: 19 psów, 16 sztuk bydła, 5 kóz/owiec, 3 konie, 2 świnie, 4 jelenie, jedną sarnę, jednego żbika, 2 zające i jednego lisa, czyli 45 zwierząt udomowionych oraz 9 zwierząt dziko żyjących (Ryc. 10).

Informacje o dodatkowej domieszce kości innych zwierząt są znikome. Wiadomo jedynie, że pochodziły od co najmniej jednej sztuki bydła, po jednej świni, kozy/owcy i psa oraz od 8 norników, przy czym wszystkie te kości odkryto w trzech obiektach grupy nowocerekwiańskiej, nie są więc reprezentatywne dla pozostałych kultur wczesnobrązowych (Ryc. 12).

Najczęściej groby typu pierwszego były samodzielnymi grobami bydlęcymi (13 obiektów) i pochówkami psów (12 obiektów). Interesujący jest fakt, że praktycznie wszystkie psy pogrzebane były w obrębie osad. Tylko raz odkryto pochówek trzech psów na krawędzi cmentarzyska. W tym miejscu warto ponadto zwrócić uwagę, iż w okresie neolitu zdecydowana większość grobów typu pierwszego z terenu Polski była samodzielnymi pochówkami bydlęcymi (21 z 32 obiektów). Jedynie w trzech przypadkach odkryto samodzielny pochówek psa. Ludność neolityczna poświęciła łącznie aż 39 sztuk bydła i tylko 4 psy (badania własne). Widać więc wyraźny spadek znaczenia bydła, a wzrost znaczenia psa w obrzędowości ludności wczesnobrązowej. Tendencja ta utrzymywała się także wśród społeczności kultury trzcinieckiej, gdzie pochówki psów były równie często spotykane jak pochówki bydła. W sferze rytualnej kultury trzcinieckiej odznaczał się ponadto wzrost znaczenia konia (Górski 2008; Makarowicz 2010, 253–263). Jako przykład podać można grób masowy sześciu ludzi oraz 14–16 koni z Pełczysk na Wyżynie Małopolskiej (Makarowicz 2010, 258).

Natomiast co do znalezisk z cmentarzysk, to w dwóch obiektach kultury unietyckiej zanotowano, że grób zwierzęcy był podobny do grobu ludzkiego. W Wojkowicach szkielet bydlęcy ułożony był w analogiczny sposób, jak zmarli w grobach ludzkich na tym stanowisku. Zaś w Ludanicach-Mýtna Nová Ves, poza ułożeniem i orientacją szkieletu kozy/owcy, także jej wyposażenie grobowe było bardzo podobne do grobów męskich z tego cmentarzyska. Jeśli chodzi o dodatkowy inwentarz pochówków zwierzęcych, to problem ten omówiony jest w rozdziale 9. Tutaj tylko zaznaczę, że jedynie 14 obiektów nie było wyposażonych. Praktycznie wszystkie posiadały fragmenty ceramiki, czasami nawet całe formy. Pozostały materiał był mocno zróżnicowany. Należy jeszcze podkreślić, że jedynie obiekty typu pierwszego zawierały przedmioty metalowe.

8.2. Typ drugi – groby całych zwierząt, poćwiartowanych, złożonych w porządku anatomicznym

Drugi typ pochówków, czyli groby całych zwierząt, ale poćwiartowanych i złożonych w porządku anatomicznym, spotykany sporadycznie na terenie Polski w młodszej epoce kamienia (3 obiekty – badania własne), we wcześniejszej epoce brązu zanikł zupełnie. Nie są znane żadne obiekty tego typu w Europie Środkowej (Ryc. 8).

8.3. Typ trzeci – groby całych zwierząt, poćwiartowanych, przemieszanych

Kolejny typ, typ trzeci – groby całych zwierząt, jednak poćwiartowanych i przemieszanych, stanowił grupę 5 znalezisk, czyli jedynie 6% wszystkich pochówków (Ryc. 8). Ponadto obiekty te zlokalizowane były w obrębie jednej osady (Ryc. 11) na stanowisku kultury unietyckiej w Wojkowicach na terenie Dolnego Śląska (Ryc. 26). Obiekty 390-I-98, 391-I-98 i 658-I-98 ułożone były obok siebie mniej więcej wzdłuż linii wschód-zachód i tworzyły zespół Z-I-I-98. Znajdował się on na północnej krawędzi centrum osady. Stratygraficznie najstarszy był obiekt 658, na który nawarstwiały się 390, a na ten 391. Jamy nakładały się na siebie, co wskazuje, że były użytkowane sukcesywnie po sobie. Przy czym jeden obiekt użytkowany był najprawdopodobniej tylko raz (Gralak 2007, 154). Jamę 591-III-99 odsłonięto natomiast na południowej krawędzi osady, a jamę nr 349-I-98 – na jej zachodniej krawędzi. Pochówki zwierzęce, razem z grobami ludzkimi, wyznaczały więc granicę centrum osady (Gralak, Sadowski i Wasyluk 2007, 194). W typie trzecim pogrzebano różne gatunki zwierząt (Ryc. 10), jednak najczęściej była to świnia – 5 osobników, następnie koza/owca – 2 osobniki. Szczątki bydła i psa odsłonięto tylko raz. Warty odnotowania jest fakt, że dominowały osobniki bardzo młode (do 6 miesięcy). Zauważyć można pewne podobieństwa do tego typu obiektów z czasów neolitu z terenu Polski. Wśród znalezisk kultury pucharów lejkowatych zanotowano trzy pochówki zwierzęce: w Inowrocławiu (grób bydły) (Cofta-Broniewska 1998, 10) i Klementowicach (grób sarny i dwóch świń) (Kowalczyk 1957, 183, 190). Wszystkie zlokalizowane były także w obrębie osad, a część pogrzebanych osobników była bardzo młoda bądź młoda. Ponadto w obiektach z Wojkowic odsłonięto niewielką domieszkę kości zwierzęcych. Pojedyncze kości pochodziły od co najmniej 2 jeleni, jednej kozy/owcy, jednej krowy oraz jednego konia (Ryc. 12).

8.4. Typ czwarty – groby zwierzęce wymieszane

Pochówki zwierzęce wymieszane, czyli typu czwartego, były bardzo rzadko spotykane na stanowiskach wczesnobrązowych. Zanotowano tylko 3 tego typu obiekty (czyli niecałe 4% wszystkich znalezisk), po jednym: na cmentarzysku ludności kultury mierzanowickiej w Małopolsce, na osadzie społecz-

ności kultury unietyckiej na południowych Morawach i kultury strzyżowskiej w zachodniej części Wyżyny Wołyńskiej (Ryc. 8 i 11). W neolicie na terenie Polski obiekty tego typu były częściej spotykane – stanowiły 11% wszystkich znalezisk, a związane były z kulturą amfor kulistych (badania własne).

Wypełnisko jamy nr 502 w miejscowości Hrádek podzielono na dwa horyzonty. Na dnie odkryto dwa skupiska kości zwierzęcych, które obejmowały: dwie czaszki bydłące i szkielet szczeniaka bez głowy oraz kilka innych kości bydłących. W środkowej części wypełniska odkryto fragmenty ceramiki, kości zwierzęcych oraz węgle drzewne, co wskazywałoby na ślady ognia w obiekcie. W górnej części jamy znaleziono 3 naczynia oraz 4 łopatki bydłące i kilka żeber psa. Cała jama zasypana była w niedługim okresie czasu. Kości bydłące pochodziły od co najmniej 3 osobników. Również w obiekcie nr 2/VI w Szarpii, szczątki zwierzęce odsłonięto na różnych poziomach. W części przydennej wyodrębniono kości 12 całych i 13 niekompletnych osobników. Wszystkie one złożone były na obwodzie jamy tworząc krąg. Powyżej złożono młodego cielaka pozbawionego wszystkich kończyn oraz rogów. Obok złożono szkielet drugiego cielaka oraz żuchwę trzeciej krowy. W górnej warstwie wypełniska zarejestrowano cztery szkielety młodych świń ułożone bardzo blisko siebie. Ich układ sugeruje, że pierwotnie umieszczone były w trójkątnym pojemniku. Trzeci obiekt, jamę nr 109, odkryto na stanowisku w Strzyżowie. Na jej dnie zanotowano dwa szkielety bydłące. Pogrzebane zwierzęta pozbawiono żeber po jednej stronie kręgosłupa oraz dwóch kończyn, przedniej i tylnej. Powyżej, pośrodku obiektu, znaleziono dobrze zachowaną czaszkę bydłącą.

Łącznie kości pochodziły od co najmniej 39 zwierząt (Ryc. 10), co stanowi prawie 25% wszystkich osobników zanotowanych we wczesnobrązowych pochówkach zwierzęcych na terenie Europy Środkowej. Pod względem gatunkowym najwięcej pogrzebano bydła – 20 osobników, następnie kóz/owiec – 10 osobników, potem świń – 7 osobników, a najmniej psów – 2 osobniki (Ryc. 10). Jeśli chodzi o dodatkową domieszkę kości innych zwierząt (Ryc. 12), to jedynie w jamie 502 zarejestrowano kilka kości kozy/owcy oraz kilka żeber psa. Co ciekawe, w młodszej epoce kamienia w Polsce, w grobach wymieszanych, stosowano te same gatunki zwierząt. Ponadto bydło i psa wykorzystywano w bardzo podobnych proporcjach, jedynie świnię o kilka procent częściej niż koze/owce (badania własne).

Analizując powyższe groby zauważyć można cechy wspólne dla wszystkich trzech obiektów. Przede wszystkim w każdej jamie dominowało bydło, minimum 3 osobniki, zaś kości psa i kozy/owcy wyodrębniono w dwóch obiektach. Ponadto większa część osobników była złożona jedynie we fragmentach, głównie w postaci czaszek, bądź samych korpusów, bez kończyn. Każde znalezisko posiadało układ warstwowy, to znaczy, że zwierzęta nie były zdeponowane w obiekcie jednorazowo, a następnie zasypane, ale szczątki umieszczano stopniowo, w dwóch lub trzech aktach. Można przypuszczać, że kolejność rytuału oraz związany z nim wybór odpowiednich zwierząt, nie tylko pod względem gatunku, ale także wieku, miały duże znaczenie. Jednak

z racji niewielkiej liczby znalezisk trudno nakreślić ogólniejsze zasady, którymi kierowano się podczas odprawiania tego typu obrzędów.

8.5. Typ piąty – częściowe groby zwierzęce

Częściowe groby zwierzęce, czyli typu piątego, reprezentuje 8 znalezisk (czyli 10% wszystkich pochówków) (Ryc. 8). Typ ten wydaje się być charakterystyczny dla północno-zachodniej części Wielkiej Niziny Węgierskiej, w okolicy Zakola Dunaju, skąd pochodziło aż 5 obiektów. Pozostałe odkryto: jeden na Dolnym Śląsku i dwa na południowych Morawach (Ryc. 26). Ponadto wszystkie osiem zanotowano w obrębie osad (Ryc. 11). W młodszej epoce kamienia, w porównaniu do wczesnego okresu epoki brązu, groby częściowe stosowane były dwa razy częściej – stanowiły prawie 20% wszystkich pochówków zwierzęcych z terenu Polski (badania własne).

Z kulturą unietycką związany był obiekt nr 17 z miejscowości Velké Pavlovce. Zanotowano w nim 2 czaszki psów leżące obok siebie. Ponadto tuż przy nich znaleziono małe naczynie z uszkiem. Prawdopodobnie pochówkiem częściowym był także obiekt z Wrocławia-Oporowa, w którym odsłonięto fragment szkieletu psa. Trzecim znaleziskiem był obiekt osadowy nr 1 kultury wietrzowskiej w miejscowości Věteřov. W jego przydennej części zarejestrowano części 4 szkieletów zwierzęcych, ułożonych w porządku anatomicznym. Obejmowały one kości z co najmniej 2 owiec i jednej krowy. Jednak najciekawsze groby pochodzą ze stanowisk kultury Makó-Kosihy-Čaka oraz Nagyrév. Z pierwszą kulturą wiązały się trzy obiekty ze szczątkami zwierzęcymi odsłonięte w miejscowości Üllő, na Węgrzech. Praktycznie wszystkie kości pochodziły od bydła, jednak trudno oszacować ich dokładniejszą liczbę, ponieważ kości złożone były w warstwach w obrębie danego obiektu. W jamie nr 5600 pogrzebano co najmniej 14 osobników, przy czym ich głowy i kończyny odcięto i do obiektu złożono jedynie same tułowia w porządku anatomicznym (Ryc. 17). Ponadto w jamach nr 4035 i 5600 zanotowano wyraźne ślady ognia, a w obiekcie nr 3627 grupę 6 naczyń ustawionych obok siebie, przy czym naczynia te nie obejmowały form kuchennych. Natomiast na obrzeżach osady kultury Nagyrév, w Soraksár – Ogród Botaniczny w Budapeszcie, odsłonięto dwa groby częściowe. Znajdowały się one w odległości ok. 5 m od siebie. Na dnie obiektu nr 2 odnotowano szczątki 7 bydła. Odkryto jedynie kości czaszek, żuchw, kręgosłupów, fragmenty miednic oraz kończyny przednie i tylne, w różnych proporcjach od różnych osobników (Ryc. 18). Zaś w obiekcie nr 3 odsłonięto podobne fragmenty szkieletów 3 bydła oraz niekompletny szkielet psa. Zarówno całe jak i fragmentaryczne kości nóg wykazały, że nie były one pozbawiane mięsa. Część osobników miała rozbite czaszki.

Łącznie w pochówkach częściowych pogrzebano co najmniej 33 zwierzęta (Ryc. 10). Zdecydowanie dominowało bydło, poświęcono przynajmniej 27 osobników oraz jedynie 4 psy i 2 kozy/owce. Jeśli chodzi o domieszkę kości zwierzęcych, to w trzech obiektach zanotowano szczątki pochodzące

od co najmniej 6 owiec, 3 świń i jednego konia (Ryc. 12). Wiadomo, że kości jednej świni należały do prawie dorosłego samca, a drugiej do dojrzałej samicy dużego wzrostu.

Widzimy więc, że w różnych obiektach wykorzystywano różne części zwierząt. W obiekcie kultury unietyckiej były to czaszki psów, w jamach kultury Makó-Kosihy-Čaka same tułowia krów, a kulturze Nagyrév także fragmenty bydła, ale jedynie kości czaszek, żuchw, kręgosłupów oraz kończyn przednich i tylnych. Cechą wspólną znalezisk z terenu Węgier były ślady ognia w wypełniskach jam.

8.6. Typ szósty – groby ludzko-zwierzęce

Pochówki ludzko-zwierzęce, czyli typu szóstego, były drugą, najczęściej spotykaną formą wczesnobrązowych grobów zwierzęcych (Ryc. 8). Odkryto je na stanowiskach większości kultur, w liczbie aż 17 obiektów, co stanowi 22% wszystkich pochówków. Jednak wśród znalezisk żadnej z kultur nie zanotowano więcej jak 4 groby. W okresie neolitu groby ludzko-zwierzęce stanowiły mniej więcej podobną część wszystkich znalezisk (18% – badania własne). Ponadto w obrębie cmentarzysk zarejestrowano 11 obiektów, na osadach – 5 obiektów, a jeden obiekt był znaleziskiem pojedynczym (Ryc. 11).

Na stanowiskach kultury mierzanowickiej odsłonięto 4 pochówki typu szóstego: dwa na Wyżynie Kielecko-Sandomierskiej, jeden w Małopolsce oraz jeden w zachodniej Słowacji (Ryc. 26). Każdy obiekt miał inny charakter. W Mydlowie, poniżej poziomu kości zmarłego mężczyzny, odsłonięto kości zwierzęce pochodzące od co najmniej czterech osobników: dwóch psów i dwóch owiec. Na cmentarzysku w miejscowości Veselé, tuż obok młodego chłopca, zalegał kompletny szkielet kozy/owcy, a na cmentarzysku w Iwanowicach, obok kości ludzkich – szkielet psa. Natomiast na cmentarzysku w Wojciechowicach, w jednym z bardziej bogato wyposażonych grobów ludzkich, zanotowano dwie czaszki bydłace.

Z kulturą unietycką wiązały się 3 znaleziska: dwa na Morawach i jedno na Dolnym Śląsku (Ryc. 26). W dwóch przypadkach mamy do czynienia z dodatkiem psa do grobu ludzkiego na osadzie. Na stanowisku odsłonięto do połowy zniszczoną jamę nr 35. Zanotowano w niej górną część ludzkiego szkieletu, przy czym głowa zmarłego złożona była na głowie psa. Natomiast w miejscowości Znojmo, szczątki psa znaleziono w małej niszy obok trumny ze zmarłą kobietą. O trzecim obiekcie, z cmentarzyska w Szczepankowicach, wiadomo jedynie, że szkielet bydłacy odkryto w grobie ludzkim.

Tylko na jednym stanowisku kultury strzyżowskiej, w miejscowości Torgovytsia na zachodnim Wołyniu, zanotowano pochówek ludzko-zwierzęcy. Pod zachodnim brzegiem nasypu kurhanu nr 1, znaleziono dwa pochówki ludzkie, gdzie zmarli złożeni byli na warstwie spalonych szczątków owiec. Był to jedyny znany obiekt ze spalonymi szczątkami zwierząt w grobie ludzkim we wczesnej epoce brązu w Europie Środkowej.

Cztery obiekty kultury nitrzańskiej grupowały się również na terenie Moraw. Odkryto je w obrębie dwóch cmentarzysk. W miejscowości Holešov, do dwóch grobów ludzkich dołożono po jednej czaszce bydłowej, a do trzeciego grobu aż 5 czaszek. Czwarty obiekt, z miejscowości Uherský Brod, zawierał pochówek kobiety, obok której złożono psa. Kolejne znaleziska z obszaru Moraw pochodziły z dwóch osad kultury wietrzowskiej. W miejscowości Pravčice zanotowano szkielet mężczyzny, a w jego pobliżu szkielet psa. Drugi obiekt, z miejscowości Těšetice-Kyjovice, był pochówkiem zbiorowym, w którym pogrzebano kobietę, dziewczynę, chłopca oraz niemowlę, a na samym końcu dołożono psa.

Na terenie Kujaw odkryto tylko jeden grób typu szóstego. Ponadto był to jedyny znany pochówek ludzko-zwierzęcy z grupy Dobre. W Bożejewicach, w jednym z obiektów, w pobliżu głowy i pleców zmarłego, odsłonięto szczątki lisa (wcześniej błędnie oznaczone jako szczątki psa). Liczba kości zwierzęcych oraz stan ich zachowania pozwalają przypuszczać, iż lisa pochowano w całości.

Dwa znaleziska, z terenu Niemiec i Moraw, określono jedynie jako wczesnobrązowe. Na cmentarzysku w Wulfen, u stóp zmarłego mężczyzny znaleziono młodego psa ułożonego głową w kierunku południowego zachodu. Ostatni obiekt, ze stanowiska Rajhrad, był kolejnym pochówkiem zbiorowy na osadzie. Na dnie jamy pogrzebano mężczyznę z odciętą głową, obok niego młode prosię oraz kobietę i trójkę dzieci.

Zwyczaju grzebania całych zwierząt w grobach ludzkich nie praktykowała jedynie ludność kultury Makó-Kosihy-Čaka, kultury Nagyrév oraz grupy nowocerekwiańskiej.

Łącznie obok zwłok ludzkich pogrzebano 10 sztuk bydła, 9 psów, 5 kóz/owiec oraz jedną świnię (Ryc. 10). Najczęściej jednak składano psa (7 znalezisk), dopiero potem bydło (5 znalezisk). W młodszej epoce kamienia wybierano prawie wyłącznie bydło, które stanowiło 90% zwierząt w obiektach typu szóstego. W porównaniu do okresu neolitu, we wczesnej epoce brązu nastąpiła więc wyraźna zmiana. Warto dodać, że w neolicie psa grzebano tylko w jamie obok grobu ludzkiego (badania własne), a we wczesnym brązie, poza jednym wyjątkiem, jedynie tuż obok zmarłego (Ryc. 10). Ponadto zauważyć można koncentrację tego typu obiektów na terenie Moraw (10 oznalezisk). Jeśli chodzi o domieszkę w grobach ludzko-zwierzęcych, to tylko w kilku obiektach zanotowano, że odkryto kości pochodzące od co najmniej 4 kóz/owiec, 2 świń, jednej krowy i jednego ptaka (Ryc. 12).

8.7. Typ siódmy – groby zwierzęce w pobliżu grobów ludzkich

Ostatnim, siódmym typem pochówków zwierzęcych, są groby zwierzęce znajdujące się w pobliżu grobu ludzkiego. W okresie neolitu na terenie Polski co ósmy grób zwierzęcy był właśnie tego typu (badania własne). Natomiast we wczesnym okresie brązu w Europie Środkowej stanowił już tylko niewielki procent. Znane są jedynie dwa takie obiekty (Ryc. 8) (czy-

li niecałe 3% wszystkich znalezisk), oba odkryte w obrębie cmentarzysk (Ryc. 11).

W miejscowości Seußlitz, w Saksonii, obok wczesnobrązowego pochówku ludzkiego, zanotowano obiekt z kośćmi młodego konia. Pomiędzy nimi znajdowała się przepalona glina oraz spora ilość węgli drzewnych, również w okolicy szczątków zwierzęcia. Drugi obiekt odsłonięto w miejscowości Zhorniv, w zachodniej części Wyżyny Wołyńskiej. Pod nasypem kurhanu ludności kultury strzyżowskiej zarejestrowano między innymi grób starszej kobiety (grób 1). W jego bezpośrednim sąsiedztwie odsłonięto jamę o nieregularnym zarysie, gdzie złożony był szkielet psa należącego do starego osobnika o niskim wzroście. Mamy więc pochówek jednego konia oraz jednego psa (Ryc. 10). Brak informacji o dodatkowej domieszce kości innych zwierząt (Ryc. 12). Dla porównania, w neolicie, w pobliżu grobu człowieka, najczęściej składano bydło (7 osobników), następnie psy (5 osobników) oraz w jednym przypadku konia (badania własne).

8.8. Typ nieokreślony

Pozostałych pięciu grobów zwierzęcych nie udało się przyporządkować do żadnego typu pochówku (Ryc. 8). Dwa zanotowano w obrębie cmentarzysk, a trzy na terenie osad (Ryc. 11). W obiekcie nr 537 na stanowisku kultury mierzanowickiej w Iwanowicach odkryto część szkieletu małego przeżuwacza. Materiał kostny zaginął, dlatego jedynie na podstawie pozostałych obiektów z tego stanowiska, możemy przypuszczać, że i w tym przypadku był to pochówek całego zwierzęcia, ale zachowanego w złym stanie. W Niemczech wiadomo wyłącznie o odkryciu prawdopodobnego grobu zwierzęcego kultury strzyżowskiej. Brak jakichkolwiek dalszych informacji na jego temat. Znalezisko z miejscowości Köllme w Niemczech również nie mogło zostać przyporządkowane do żadnego typu pochówku, ponieważ nie wiadomo, czy obiekt z kompletnym szkieletem młodego konia, który odkryto pośród grobów kultury unietyckiej, był pochówkiem samodzielnym, czy związanym z grobem ludzkim. Ostatnie dwa obiekty pochodziły ze stanowiska grupy nowocerekwiańskiej w Nowej Cerekwi. W obrębie wykopu nr XIX, w jamie nr 151 oraz we fragmencie fosy znaleziono szczątki zwierząt dzikich w układach anatomicznych. Nie wiadomo jednak czy były to całe osobniki, czy ich duże fragmenty, a może całe przemieszane z częściami tusz. Dokładniejszy skład gatunkowy również nie był znany. Łącznie w pięciu obiektach odsłonięto jednego przeżuwacza (kozę/owcę), jednego konia oraz kilka (?) dzikich zwierząt (Ryc. 10). O dodatkowej domieszce kości innych zwierząt także brak informacji (Ryc. 11).

9. Cechy pogrzebanych zwierząt oraz ślady zabiegów rytualnych

9.1. *Wiek i płeć zwierząt*

Z obiektów kultury mierzanowickiej spośród minimalnej liczby 62 zidentyfikowanych szczątków zwierzęcych, jedynie dla 46 osobników dysponujemy określeniami wieku. Nie jest to jednak aż taki zły wynik, w porównaniu z pozostałymi kulturami wczesnobrązowymi. Wiek określono w przypadku trzech stanowisk: w Iwanowicach, w Szarpii i Mydłowie. W Iwanowicach pogrzebano 8 osobników bydła płci żeńskiej w wieku 2,5–4 lat i 2 osobniki płci męskiej w wieku 4–5 lat. Ponadto zanotowano jednego osobnika kozy w wieku 2–4 miesięcy i jednego w wieku 1,5–2 lat oraz jednego prawie dorosłego żbika. W Szarpii odsłonięto 6 kompletnych osobników bydła w wieku: 3–4 tygodnie – 4 osobniki, 5–6 miesięcy – 1 osobnik i 3–4 lata – 1 osobnik oraz 7 osobników w postaci niekompletnej w wieku: 3 tygodni – 6 osobników i 1,5 roku – 1 osobnik. Kompletnie szczątki świni pochodziły od 4 osobników w wieku 2–4 tygodni, a niekompletne od jednego oseska. Siedem całych osobników kozy/owcy było w wieku do 2 miesięcy, natomiast niekompletne: dwa w wieku 1–2 miesięcy i jeden osesek. Szczątki psa pochodziły od 3 osobników w wieku powyżej 2 lat. Na stanowisku w Mydłowie odkryto szczątki 2 psów, jednego w wieku 2,5–3,5 lat, drugiego 5,5–6 lat.

Pod względem płci oznaczono jedynie bydło na stanowisku w Iwanowicach. Dominowały osobniki płci żeńskiej – 8 sztuk, wszystkie w wieku 2,5–4 lat. Osobniki płci męskiej odkryto tylko w dwóch obiektach, oba w wieku 4–5 lat.

Kolejna grupa informacji dotyczy znalezisk kultury unietyckiej. Oznaczenia dokonano dla materiałów z miejscowości Dobšice, Gleina, Hrádek, Köllme, Velký Grob i Wojkowice. Spośród co najmniej 35 zwierząt dwadzieścia określono pod względem wieku, niestety, zazwyczaj stosowano jedynie termin młody bądź dorosły. Najwięcej oznaczono psów – jednego dorosłego osobnika płci żeńskiej i 6 bardzo młodych osobników. Pośród świni stwierdzono podobną zależność – odnotowano jednego dorosłego osobnika i 4 bardzo młode. Jeśli chodzi o bydło, to jeden osobnik był młody, jeden w wieku 2,5–5 lat i dwa w wieku powyżej 5 lat. Wśród kóz/owiec stwierdzono 2 bardzo młode osobniki, wśród koni – jednego młodego osobnika i jednego w wieku 5 lat. Pod względem płci oznaczono jedynie trzy zwierzęta: jednego dorosłego psa płci żeńskiej, drugiego płci męskiej w wieku 2–3 miesięcy oraz jednego pięcioletniego konia płci męskiej.

Z obiektów kultury Makó-Kosihy-Čaka dysponujemy jedynie informacją, że w jednej z jam ze stanowiska w Üllő odsłonięto co najmniej 14 osobników bydła, przy czym większość kości pochodziła od osobników dorosłych. Jedynie 3 osobniki były w wieku młodszym. Określeń płci brak.

W przypadku kultury Nagyrév wiadomo, iż szczątki zwierzęce ze stanowiska Soraksár w Budapeszcie należały do 11 osobników. Wśród nich wy-

różniono: 1 dorosłego i 1 młodego byka, 2 dorosłe i 2 prawie dorosłe woły oraz 1 młodego osobnika, 2 prawie dorosłe krowy, 1 bardzo młodego cielaka oraz 1 dorosłego psa płci męskiej. Zauważyć można więc zdecydowaną przewagę bydła. Natomiast pod względem płci wybierano przede wszystkim płęć męską (8 osobników, w tym 5 wołów).

Z materiałów kultury strzyżowskiej określono wyłącznie kości psa z miejscowości Zhorniv, które pochodziły od jednego starego osobnika. Szczątki lisa z jedyne go znaleziska z grupy Dobre, ze stanowiska w Bożejewicach, należały do młodego osobnika płci męskiej. Natomiast z kultury nitrzańskiej nie dysponujemy żadnymi informacjami ani o wieku ani o płci pogrzebanych zwierząt.

Ze znalezisk kultury wietrzowskiej dane pochodzą ze stanowiska w Pradze i Těšeticach-Kyjovicach. Na pierwszym zanotowano jednego młodego osobnika bydła płci żeńskiej, zaś na drugim jednego dorosłego psa.

Niewiele więcej informacji dostarczyły 3 obiekty ze stanowisk grupy nowocerekwiańskiej w Nowej Cerekwi, przy czym wszystkie oznaczone zwierzęta były zwierzętami dziko żyjącymi. Wśród jeleni odkryto po dwa młode i dwa dorosłe osobniki. Kolejne znaleziska to dwa młode zające, jedna młoda sarna i jeden dorosły lis. Spośród pięciu rozpoznanych pod względem płci zwierząt, każde zwierzę było samicą z rodziny jeleniowatych.

Obiekty określone ogólnie jako należące do wczesnego okresu epoki brązu i dla których dokonano oznaczeń wieku zwierząt, pochodzą z miejscowości Seußlitz, Rajhrad i Wulfen w Niemczech. Zarejestrowano w nich jednego młodego konia, jedną młodą świnię i jednego młodego psa. Określeń płci brak.

Podsumowując, z co najmniej 165 odkrytych zwierząt 106 zostały oznaczone pod względem wieku (Ryc. 13) i jedynie 30 pod względem płci. Aby zestawić powyższe dane należy przyjąć pewne określenia wieku. Zwierzęciem bardzo młodym nazwiemy osobnika w wieku do 6 miesięcy, młodym – do jednego roku, prawie dorosłym – w wieku 1–2 lat, dorosłym – w wieku 2–6 lat, a starym – powyżej 6 lat (Abłamowicz i Kubiak 1999, 56). Przy czym w przypadku bydła i koni granice będą nieco podwyższone: osobniki młode – do 2,5 lat, prawie dorosłe – w wieku 2,5–3,5 lat, dorosłe – 3,5–7 lat i stare powyżej – 7 lat (Kysely 2002, 73).

Jak widać na rysunku nr 13 przeważały zwierzęta bardzo młode i dorosłe. Natomiast zwierzęta młode i prawie dorosłe poświęcano rzadziej, ale w równych proporcjach. Jeśli jednak potraktować zwierzęta bardzo młode i młode jako jedną grupę (55 osobników), a zwierzęta prawie dorosłe i dorosłe jako drugą (50 osobników), wtedy różnica między nimi jest praktycznie minimalna.

Rozpatrując rozkład wieku pogrzebanych zwierząt w poszczególnych kulturach zauważyć można jednak wyraźne różnice (Ryc. 14). I tak ludność kultury mierzanowickiej wybierała przede wszystkim osobniki bardzo młode (ponad 40%), następnie dorosłe (niecałe 20%), natomiast zwierzęta prawie dorosłe i młode stanowiły niewielkie procent (kolejno 9% i 1%), a zwie-

rząt starych zupełnie brak. Podobnie było w przypadku pozostałości kultury unietyckiej – 35% zwierząt było w bardzo młodym wieku, 17% – w wieku dorosłym i jedynie 6% w młodym. Nie zanotowano żadnego prawie dorosłego i starego osobnika. Zupełnie odmienne dane przyniosła analiza materiału kultury Makó-Kosihy-Čaka. Społeczność ta zdecydowanie preferowała osobniki dorosłe – blisko 70%, zaś prawie dorosłym zwierzęciem był co piąty osobnik. W obiektach kultury Nagyrév przeważały zwierzęta prawie dorosłe i dorosłe (po 36%). Młode i bardzo młode wybierano rzadko (kolejno 18% i 9%). Z obiektów kultury wietrzowskiej określono jedynie jednego młodego i jednego dorosłego osobnika. Ludność grupy nowocerekwiańskiej najczęściej wybierała osobniki młode, które stanowiły 50% wszystkich zwierząt. Dorosły był co czwarty pochowany osobnik. Obiekt grupy Dobre zawierał młodego lisa. Natomiast znaleziska określone jedynie jako wczesnobrązowe dostarczyły wyłącznie szczątków zwierząt w młodym wieku – 60% wszystkich pogrzebanych. Ponadto jedynie w obiekcie kultury strzyżowskiej odkryto zwierzę stare. Dla kultury Nagyrév i nitrzańskej nie dysponujemy żadnymi określeniami wieku zwierząt.

Omówienia wymaga również rozkład wieku zwierząt wśród poszczególnych gatunków (Ryc. 15). Wyraźną zależność widać w przypadku świni oraz kozy/owcy. Spośród swoich stad ludność wczesnobrązowa poświęcała przede wszystkim osobniki bardzo młode (kolejno 60% i 50%). Tylko w 3 obiektach zanotowano: jedną młodą i jedną dorosłą swinie oraz jedną prawie dorosłą kozę/owcę. Kolejnym wykorzystywanym gatunkiem było bydło. Dość liczny zbiór danych określających wiek (52 osobniki) pozwala na bardziej szczegółowe przesłedzenie pewnych korelacji. Zwierzęta bardzo młode (12 osobników) odkryte zostały tylko w jednym obiekcie kultury mierzanowickiej (grobie wymieszanym, czyli w typie czwartym) oraz jednym kultury Nagyrév (grobie częściowym). Młode bydło grzebano rzadko: raz w kulturze unietyckiej, raz w kulturze wietrzowskiej, przy czym oba znaleziska były samodzielnymi pochówkami całych zwierząt (typ pierwszy), raz w grobie wymieszanym kultury mierzanowickiej oraz dwa razy w grobie częściowym kultury Nagyrév. Prawie dorosłe i dorosłe bydło w kulturze mierzanowickiej składano w formie samodzielných pochówków. Natomiast w kulturze Makó-Kosihy-Čaka i kulturze Nagyrév te same kategorie wiekowe wykorzystywano w pochówkach częściowych. W przypadku psa sytuacja była równie złożona. Sumując wszystkie odkrycia, psy dorosłe poświęcano niewiele częściej od bardzo młodych sztuk, a jedynie wyjątkowo młode lub stare osobniki, nigdy zaś prawie dorosłe. Jeśli jednak przesłedzić wybór wieku w poszczególnych kulturach, wtedy zauważyć można duże zróżnicowanie. Wśród społeczności kultury mierzanowickiej grzebano tylko osobniki dorosłe, zaś kultury unietyckiej, poza jednym obiektem, tylko zwierzęta bardzo młode. Z obiektów kultury Nagyrév pochodzi jeden dorosły osobnik, kultury strzyżowskiej – jeden stary, kultury wietrzowskiej – jeden dorosły, a z obiektu ogólnie wczesnobrązowego – jeden młody. Wśród koni niewielka liczba danych nie pozwala na wyciągnięcie ogólniejszych wniosków. Dwa razy pochowano osobnika mło-

dego, raz starego. Spośród zwierząt dziko żyjących, czyli jelenia, sarny, żbika, zająca i lisa, również grzebano przede wszystkim osobniki młode, rzadziej dorosłe, zaś zwierzęta prawie dorosłe – sporadycznie.

Jeśli chodzi o płeć zwierząt, to z 30 określonych osobników 17 było płci żeńskiej, a 13 płci męskiej. Wiadomo ponadto, że 5 osobników płci męskiej było kastratami, czyli blisko połowa zwierząt tej płci. Widać więc niewielką przewagę samic nad samcami. Jednakże ograniczone dane nie dają podstaw do sformułowania wiarygodnych wniosków w zakresie preferencji którejs płci przez społeczności wczesnobrązowe w Europie Środkowej.

Warto zwrócić jeszcze uwagę na zjawisko pochówek zwierzęcych „rodzinnych”. Wśród obiektów kultury unietyckiej wyróżnia się jama w Dobšicach, gdzie zanotowano szkielet psa płci żeńskiej razem z 5 małymi szczeniakami. Z grupą nowocerekwiańską wiąże się jedno znalezisko z Nowej Cerekwi. W obiekcie nr 92 znaleziono szczątki należące do 2 jeleni płci żeńskiej, jednego dorosłego i jednego młodego osobnika. Tego typu obiektem można by określić również dwa znaleziska kultury mierzanowickiej na stanowisku w Iwanowicach. W obydwu przypadkach odnotowano pochówek ciężarnej krowy w wieku 3,5–4 lat, której ponadto towarzyszyła albo druga krowa w wieku 2,5–3 lat, albo koza w wieku 3–4 miesięcy z czaszką owcy w wieku 1,5–2 lat.

9.2. Cechy szczególne zwierząt

Analizując zgromadzony materiał próbowałam stwierdzić, czy upośledzenie bądź cechy patologiczne zwierząt miały wpływ na ich wykorzystywanie w obrzędowości. Na stanowisku w Pradze zanotowano, że szczątki młodej krowy pochodziły od zaskakująco dużego osobnika (Fridrichová 1971, 91). Ponadto w Iwanowicach analiza materiału kostnego wykazała zmiany na kościach kończyn tylnych dwóch krów wynikające z patologii bądź urazu, przez co najprawdopodobniej zwierzęta te kulały (Kadrow, Makowicz-Poliszt 2000, 275). Jednak tak ograniczone dane nie pozwalają na sformułowania jakichkolwiek wniosków w tym temacie. Choć z drugiej strony, może to świadczyć o tym, że zwierzęta upośledzone i o cechach patologicznych, poza tymi trzema znaleziskami, nie odgrywały żadnej znaczącej roli i nie były wykorzystywane w obrzędowości przez ludność wczesnobrązową. Świadczenia takich preferencji dostarczają znaleziska dopiero z epoki żelaza. Mowa tutaj o czterech pochówkach psów odkrytych na osadach kultury przeworskiej. W każdym przypadku upośledzenie dotyczyło kończyn i spowodowane było albo chorobą, albo złamaniem. Okaleczone zwierzęta otaczane były opieką, aż do momenty wyzdrowienia, po czym dożywały niekiedy nawet zaawansowanego wieku (Węgrzynowicz 1982, 110).

9.3. Zabijanie zwierząt

Wyróżnić możemy dwa ogólne sposoby zabijania zwierząt: krwawy (m.in. podcięcie gardła, rozbicie czaszki, przebicie serca) i bezkrwawy (uduszenie,

zagonienie aż do padnięcia). Jednak ustalenie sposobu uśmiercenia zwierzęcia na podstawie materiału archeologicznego jest możliwe bardzo rzadko, w wyjątkowych przypadkach (Węgrzynowicz 1982, 113). Znaleźiska z wczesnego okresu epoki brązu nie wskazują, żeby grzebano żywe zwierzęta, jak miało to na przykład miejsce na cmentarzyskach bałtyjskich z okresu rzymskiego, gdzie zakopywano żywcem udurzone konie (Jaskanis 1968, 89). Prawdopodobnie większość osobników zabijana była przed złożeniem do jamy. Tylko w jednym przypadku możemy podejrzewać, że zwierzę zmarło śmiercią naturalną. W miejscowości Zhorniv, tuż obok grobu starszej kobiety zanotowano szkielet starego psa (Batora 2006, 222). Było to jedyne zwierzę, które dożyło starości, spośród wszystkich zwierząt oznaczonych pod względem wieku. Kolejną kwestią są ewentualne ślady uszkodzeń na kościach, które mogłyby wskazywać na przyczynę śmierci osobnika. Praktycznie brak takich informacji w publikacjach. Jedynie na stanowisku w Iwanowicach w dwóch przypadkach odnotowano ślady nacięć na szyjach krów (Machnik 1977, 58). Świadczy to wyraźnie o podcięciu gardeł tym zwierzętom, czyli zabiciu ich w sposób krwawy. Ponadto na stanowisku w Nowej Cerekwi odkryto szkielety jelenie, które miały rozbite i niekompletne czaszki (Kunawicz-Kosińska 1985, 121). Nie sposób jednak ustalić czy zwierzęta te zabito przez roztrzaskanie łbów, czy też zabieg ten dokonano już na martwych osobnikach.

Informacji o technice zabijania dostarczyć mogą narzędzia odkrywane w pochówkach zwierzęcych. Chodzi tu przede wszystkim o tzw. ostrza kościane stosowane już od czasów neolitu, odkryte na przykład w grobie zwierzęcym na stanowisku w Zdrojówce (Kubasiewicz 1961, 263) czy w trzech obiektach na stanowisku „Gajowizna” w Złotej (Krzak 1977, 23, 45, 49). Uznawane są one jednomyślnie przez badaczy za narzędzia rytualnego uboju (Węgrzynowicz 1982, 114). We wczesnym okresie epoki brązu tylko w dwóch wypadkach mamy informację o tego typu znalezisku. Szydło kościane zanotowano obok szkieletu krowy w obiekcie nr 112 w Strzyżowie (Głosik 1961, 132) oraz obok niekompletnego szkieletu psa w jamie nr 3 na stanowisku Soraksár w Budapeszcie (Vörös 2002, 248). Możliwe, że „narzędzie kościane” z obiektu nr 486 w Iwanowicach, które ułożono w miejscu wyłamanego rogu pogrzebanej kozy/owcy (Machnik 1977, 58), również było ostrzem i posłużyło do zabicia zwierzęcia.

9.4. Sposoby traktowania zabitych zwierząt

Zabite już zwierzęta mogły być poddawane pewnym zabiegom. Niestety, do czasów współczesnych zachowały się jedynie ślady, które zaznaczyły się na szkielecie zwierzęcia. Jednym z takich sposobów było ćwiartowanie (Węgrzynowicz 1982, 115). Groby zwierzęce typu drugiego i trzeciego, czyli pochówki całych zwierząt, ale poćwiartowanych i złożonych w porządku anatomicznym bądź przemieszanym, jak sama nazwa wskazuje, są właśnie świadectwem tego typu praktyk. Oba typy stosowane były już w okresie neolitu – odkryto co najmniej 7 takich obiektów, w tym 3 pochodzące ze zna-

lezisk kultury pucharów lejkowatych – w Inowrocławiu (Cofa-Broniewska 1998, 10) i Klementowicach (Kowalczyk 1957, 183, 190). We wczesnym okresie epoki brązu typ drugi nie był praktykowany. Typ trzeci natomiast zanotowano na osadzie kultury unietyckiej w Wojkowicach, gdzie w pięciu obiektach odsłonięto aż 9 zabitych, poćwiartowanych i przemieszanych zwierząt, głównie bardzo młodych osobników (Gralak 2007, 248). Ćwiartowanie stosowano również w grobach wymieszanych, czyli gdzie obok całych zwierząt grzebano również większe fragmenty innych osobników, jak na przykład w Szarpii. W obiekcie 2/VI odkryto aż 18 całych zwierząt i 12 niekompletnych (Baczyńska 1993, 67). Poćwiartowane z całą pewnością były także bydłeta w miejscowości Üllő na Węgrzech. W obiekcie nr 3627 i 4035 (Ryc. 16) zanotowano skupiska kości zwierzęcych ułożonych w warstwach (Kővári i Patay 2005, 86).

Kolejnym zabiegiem dokonywanym na ciałach zwierząt było oddzielanie kończyn i głów. Jako przykład podać można jamę nr 5600 ze wspomnianego już stanowiska w Üllő (Ryc. 17). Szczątki zwierzęce, które pochodziły od co najmniej 14 osobników bydła, najpierw pozbawiono łbów i kończyn a dopiero potem złożono do jamy same tułowia w porządku anatomicznym (Kővári i Patay 2005, 88). W obiekcie w Strzyżowie zarejestrowano dwa bydłeta, którym usunięto żebra po jednej stronie kręgosłupa oraz po jednej kończynie przedniej i tylnej (Podkowińska 1960, 62). Widzimy więc, iż w obrzędowości ludność wykorzystywała niekiedy tułowia zwierząt bez kończyn czy głów. Jednak z drugiej strony preferowała czasami same łby. Obiekty zawierające tylko czaszkę zwierzęcą były jedną z form znalezisk, które określimy jako pochówki częstkowe. Przykładem może być znalezisko kultury unietyckiej z miejscowości Velké Pavlovice, gdzie zanotowano dwie czaszki psów leżące obok siebie (Stuchlíková, Stuchlík 1981, 34). Głowy dodawano także do grobów całych zwierząt, jak na przykład w obiekcie nr 430 w Iwanowicach, do którego poza całą krową i kozą włożono także czaszkę owcy (Kadrow, Makowicz-Polisztot 2000, 267). Na cmentarzysku ludności kultury nitrzańskiej w Holešovie zdarzało się, że czaszki bydłecę dodawano do pochówków ludzkich (Bátora 1991, 132). Interesujący był również przypadek na stanowisku unietyckim w Brno-Černá Pole, gdzie głowę zmarłego człowieka złożono na głowie psa (Tihelka i Hank 1966, 194). Łącznie we wczesnym brązie zanotowano trzy obiekty jedynie z czaszkami zwierzęcymi, trzy czaszki i trzy żuchwy dołożone do grobów innych zwierząt oraz cztery pochówki ludzkie z czaszką zwierzęcą.

Świadectwa innych interesujących zabiegów dostarczyły dwie jamy ze stanowiska w Budapeszcie – obiekt nr 2 i 3. Odkryto w nich szczątki 10 bydła oraz jednego psa. W obu obiektach bydło traktowano w podobny sposób. Kręgosłup oddzielano od reszty ciała razem z czaszką. Odbywało się to przez odcinanie go tuż przy kręgach albo przez rozdzielanie żeber od klatki piersiowej wzdłuż dwóch stron tuszy, w odległości około 10cm od kręgów. Czaszki były rozbijane na pół, a żuchwy odcinane. Natomiast kończyny przednie oddzielano od tułowia, a miednicę od kończyn tylnych. Zarówno

całe jak i fragmentaryczne kości nóg wykazały, że nie były one pozbawiane mięsa. Ślady cięcia odkryte na pojedynczych kościach powstały w trakcie ćwiartowania zwierząt (Vörös 2002, 249). Fragmenty poszczególnych osobników z obiektu nr 2 zaznaczone są na rysunku nr 18. Próba rekonstrukcji deponowania szczątków zwierzęcych w tym obiekcie ujawniła, że kolejność wkładania fragmentów osobników była ważnym elementem. Wymowne były dwie sekwencje: wół – krowa – byk oraz krowa – byk – wół, czyli po jednym osobniku każdego rodzaju – samca, samicy oraz kastrata. Co więcej, udało się ustalić przybliżony czas zabicia zwierząt, czyli prawdopodobny czas odprawienia obrzędu – była to jesień, między wrześniem a październikiem (Vörös 2002, 250).

Zauważyć można, że wykorzystywano różne fragmenty szkieletów zwierzęcych, zarówno te bardziej jak i te mniej atrakcyjne pod względem konsumpcyjnym. Części mniej wartościowe i odpady rzeźne obejmują: kości głowy oraz kości ręki i stopy (stępu). Natomiast konsumpcyjne części tuszy to: kości kończyny piersiowej i miednicznej a także kości kręgosłupa i żebra (Abramowicz, Kubiak 1999, 87).

Poza kończynami i głową w sposób szczególny traktowano także mózdzien. Pierwszym sposobem było pozbawianie zwierzęcia rogów, drugim, odwrotnym, uzupełnianie brakujących mózdzieni jakimś innym elementem (Węgrzynowicz 1982, 117). Wyłamywanie rogów często stosowane było przez społeczności neolityczne, nie tylko kultury amfor kulistych, w pochówkach bydłych (Kyselý 2002, 56; tam dalsza literatura). We wczesnej epoce brązu zwyczaj ten nie był już tak popularny. W Szarpii odnotowano, że jedna z czaszek bydłych z obiektu 2/VI pozbawiono była rogów (Baczyńska 1993, 67). Praktykowano go także na osadzie kultury mierzanowickiej. Co najmniej jedna krowa miała wyłamane rogi (Kadrow, Makowicz-Poliszt 2000, 275). Drugą, odwrotną sytuację, dowodzi znalezisko z tej samej osady w Iwanowicach. W obiekcie nr 486 w miejscu wyłamanego rogu pogrzebanej kozy/owcy ułożono imitujące je narzędzie kościane (Machnik 1977, 58).

Zauważyć można jeszcze jeden sposób traktowania zabitych zwierząt. Na stanowisku w Iwanowicach w czterech obiektach zanotowano, że głowy krów były silnie odgięte do tyłu (Kadrow, Makowicz-Poliszt 2000, 261n.), co wiązało się z koniecznością złamania kręgosłupa na odcinku szyjnym. Zabieg taki zarejestrowano również w przypadku krowy w jamie nr 112 w Strzyżowie (Podkowińska 1960, 58) oraz w Pradze na stanowisku nr 10 (Fridrichová 1971, 91). Wszystkie te osobniki złożono do grobów w całości, w porządku anatomicznym.

9.5. Ślady ognia

Jednym z elementów obrzędów związanych z pochówkami zwierzęcymi było użycie ognia. Warstwy spalenizny, węgle drzewne czy nadpalone kości są pozostałościami czytelnymi w materiale archeologicznym. Ślady takie odkrywano już w neolitycznych grobach zwierzęcych, głównie w kulturze

amfor kulistych, jak na stanowisku „Gajowizna” w Złotej (Krzak 1977, 47, 62), jednak dotyczą one tylko kilku procent znalezisk (badania własne). Natomiast we wczesnym okresie epoki brązu ślady ognia zanotowano już w blisko 20% obiektów. Widać więc wyraźne rozpowszechnienie się tego zwyczaju.

Przebadane groby zwierzęce wskazują, iż ogień stosowano na różne sposoby. W Szarbiei, w części przydennej jamy kultury mierzanowickiej nr 2/VI zarejestrowano kości zwierzęce ułożone w dwóch warstwach, jedna nad drugą, spośród których wyodrębniono 12 całych i 13 niekompletnych osobników. Wszystkie one złożone były na obwodzie jamy, tworząc krąg. W wypełniku pustej centralnej części odnotowano bardzo drobne węgielki drzewne (Baczyńska 1993, 67). Na stanowisku kultury wietrzowskiej w Pradze odsłonięto równe dno obiektu nr 3, a w jego wschodniej części – płytkie wgłębienie, gdzie znajdowało się ognisko. Nieco powyżej znaleziono szkielet krowy (Fridrichová 1971, 91). Ponadto w miejscowości Seußlitz, między pochówkiem ludzkim kultury unietyckiej a pochówkiem końskim, zanotowano przepaloną glinę oraz sporą ilość węgla drzewnych (Behrens 1964, 102). Nieco inną sytuację można było zauważyć w obiekcie kultury Nagyrév nr 3 w Budapeszcie, który był pochówkiem częściowym psa i bydła. Mianowicie na dnie jamy zarejestrowano ciekawą warstwę spalenizny oraz popiołu (Kalicz-Schreiber 1981, 82). Podobny przypadek zanotowano na osadzie ludności kultury Makó-Kosihy-Čaka w Üllő. Obiekt nr 4035, poniżej poziomu skupisk kości zwierzęcych (Ryc. 16) posiadał warstwę spalenizny zawierającą popiół i węgiel drzewny. (Kővári, Patay 2005, 87). Znany jest jeszcze inny przykład wykorzystywania ognia w obrzędowości. Wypełnisko jamy nr 502, którą odkryto na osadzie kultury unietyckiej w miejscowości Hrádek, podzielono na dwa horyzonty. Na dnie, czyli w horyzoncie stratygraficznie starszym, złożono fragmenty zwierząt w dwóch skupiskach. Następnie obiekt zasypano. W środkowej części wypełniska odkryto fragmenty ceramiki, kości zwierzęcych oraz węgle drzewne, co wskazuje na ślady ognia w obiekcie. Powyżej tego poziomu oznaczono drugi, młodszy horyzont, gdzie odnotowano 3 naczynia. Cała jama zasypana była w niedługim okresie czasu (Čižmář, Salaš 2005, 162). Jeszcze inną sytuację zaobserwować można na wspomnianym już stanowisku w Budapeszcie, w jamie nr 2. Szczątki czterech zwierząt przykryto warstwą materiału organicznego – słomy bądź trawy, a następnie go spalono, co spowodowało również opalenie kości zwierząt (Kalicz-Schreiber 1981, 81). Także ludność kultury mierzanowickiej stosowała ogień w pochówkach zwierzęcych. W dwóch obiektach w Iwanowicach stwierdzono, że kości zwierząt nosiły ślady opalenia, przy czym były to albo pojedyncze kości (jak niektóre kręgi, żebra, kości kończyn, żuchwa), albo praktycznie cały szkielet (Kadrow, Makowicz-Poliszot 2000, 263–266).

Podsumowując, ślady ognia w materiale archeologicznym stwierdzono w formie paleniska w jednym miejscu obiektu bądź w obrębie całej jamy tworząc warstwę spalenizny. Przy czym warstwa ta mogła być zlokalizowana na dnie obiektu, w środkowej części wypełniska lub też przykrywać pogrze-

bane szczątki zwierzęce. Widzimy zatem, że ogień wykorzystywano przed, w trakcie lub po zdeponowaniu w obiekcie martwych zwierząt.

9.6. Dodatkowe wyposażenie

Kolejnym zagadnieniem związanym z grobami zwierzęcymi jest dodatkowe wyposażenie odkrywane wewnątrz tego typu obiektów. Nie zostały jednak tutaj uwzględnione pochówki zwierzęce związane z grobem ludzkim, ponieważ najprawdopodobniej zabytki były darem dla człowieka, a nie dla zwierzęcia. Problem ten zostanie poruszony w osobnym rozdziale dotyczącym właśnie pochówków typu szóstego i siódmego.

W niektórych obiektach zachodzi oczywiście podejrzenie, iż materiał dostał się do jamy w sposób przypadkowy, na przykład drobne fragmenty ceramiki w trakcie zasypywania obiektu. Jednak w większości przypadków można łatwo zauważyć intencjonalny charakter darów grobowych.

Uwzględniono więc 38 obiektów typu pierwszego, 5 – typu trzeciego, 3 – typu czwartego, 8 – typu piątego oraz 4 nieokreślonego typu (jedno znalezisko możliwe, że było związane z grobem ludzkim), łącznie 58 obiektów. Informacje o dodatkowym inwentarzu dotyczą 37 grobów, czyli ponad 60% znalezisk.

W kulturze mierzanowickiej blisko 80% obiektów zawierało dodatkowe wyposażenie. Najbardziej niezwykle były dwa całe naczynia w grobie psa w Strzyżowie – amfora dwuuszna z cylindryczną szyjką (Ryc. 19.1) oraz kubek półkolisty z małym uszkiem umieszczonym w górnej części naczynia (Ryc. 19.10) (Gurba 1950, 161–162). Do wyjątkowych zabytków należało również kilka paciorków kościanych, które odkryto w rejonie kręgów szyjnych i żeber bydłęcia na stanowisku w Iwanowicach (Machnik 1973, 149) oraz narzędzie kościane, które ułożone było w miejscu wyłamanego rogu kozy/owcy, również na tym samym stanowisku (Machnik 1977, 58). W pozostałych obiektach tej kultury zanotowano jedynie od kilku do blisko 200 fragmentów ceramiki.

Wśród znalezisk kultury unietyckiej, w prawie 60% grobów odkryto różnego rodzaju zabytki. Najbogatszym pochówkiem był grób kozy/owcy w Ludanicach (Ryc. 34). Przy kości czołowej zwierzęcia zarejestrowano miedziane szydło, między żuchwą a kręgami szyjnymi – zausznicę z miedzianego drutu, między odcinkiem szyjnym kręgosłupa a kończynami przednimi, miedziany sztylet, w miejscu, gdzie powinien być odcinek piersiowy kręgosłupa – szpilę typu cypryjskiego, we wschodniej części jamy – duże, bezuche naczynie, a w jego wnętrzu – krzemienisty grot (Bátora 2006, 209). Drugim obiektem wyposażonym w przedmioty metalowe był prawdopodobny pochówek świni w miejscowości Veľký Grob. Zanotowano w nim brązową siekierkę z podniesionymi brzegami, brązowe szydło oraz baniaste naczynie (Ryc. 19.4) (Chropovský 1960, 19). Jak do tej pory są to jedyne znane wczesnobrązowe samodzielne groby zwierzęce w Europie Środkowej wyposażone w metal. Kolejnym niecodziennym znaleziskiem były odkryte w grobie końskim

w miejscowości Gleina pozostałości uzdy wykonanej z dwóch kłów dzika, które miały po dwa otwory od wewnętrznej strony (Behrens 1964, 99; Bátora 2006, 221). Natomiast w miejscowości Hrádek, w grobie wymieszanym, pod południową ścianą jamy zanotowano dużą płytę z piaskowca, a nieco wyżej, w południowej części obiektu – 3 całe naczynia (Ryc. 19.5, 9 i 11) (Čižmár, Salaš 2005, 162). Na uwagę zasługuje także pochówek psa płci żeńskiej razem z 5 małymi szczeniakami w Dobšicach. W obiekcie zanotowano bogaty inwentarz obejmujący narzędzia kamienne, kościane i rogowe, w tym igły, szydła i dłuto (Čižmár 2006, 138). Pozostałe pięć grobów zwierzęcych zawierało jedynie ceramikę – albo fragmenty albo całe formy (Ryc. 19.8).

Kolejną kulturą była kultura Makó-Kosihy-Čaka, z której wszystkie trzy obiekty wyposażone były wyłącznie w ceramikę. Przy czym w obiekcie 3627 w Üllő, w jego części południowo-wschodniej, odsłonięto grupę aż 6 naczyń ustawionych obok siebie. Szczególny był fakt, że naczynia nie obejmowały form kuchennych (Kővári, Patay 2005, 86).

Oba obiekty kultury Nagyrév zawierały fragmenty ceramiki oraz narzędzie rogowe. Ponadto w jamie nr 3 odkryto kościane szydło (Kalicz-Schreiber 1981, 82) (Vörös 2002, 248).

Na sześć znalezisk kultury strzyżowskiej w trzech złożono dodatkowe wyposażenie. W Hrubieszowie-Podgórzu były to dwa całe naczynia: amfora dwuuszna oraz naczynie beczułkowate (Ryc. 19.2 i 7) (Banasiewicz 1990, 213). W Strzyżowie, w jamie 112, zanotowano fragmenty ceramiki, szydło kościane oraz fragment żarna kamiennego (Głosik 1961, 132), zaś w obiekcie nr 109 – jedynie fragmenty ceramiki (Podkowińska 1960, 62).

Z kultury wietrzowskiej znany jest tylko jeden pochówek z dodatkowym materiałem. W pobliżu czaszki bydłowej, na stanowisku w Pradze, znaleziono prawie kwadratowy kamień o ostrych krawędziach, a przy prawej łopacie fragment misowatego pucharu o gładkich ściankach i zgiętym uszku oraz kilka innych fragmentów ceramiki (Fridrichová 1971, 91).

Ostatnie znaleziska pochodziły z grupy nowocerekwiańskiej. Również w tych obiektach dominowały fragmenty ceramiki. Oprócz nich zanotowano także narzędzie kościane i krzemienie (Kunawicz-Kosińska 1981; Kosińska 1985).

Obiekty kultury nitrzańskiej i grupy Dobre były pochówkami zwierzęcymi związanymi z grobami ludzkimi, więc nie zostały tutaj uwzględnione.

W grobach całych zwierząt (typu pierwszego) jedynie 14 obiektów nie było wyposażonych. Praktycznie wszystkie pochówki posiadały fragmenty ceramiki, czasami nawet całe formy. Pozostały materiał był mocno zróżnicowany. Zanotowano: 6 narzędzi metalowych (w dwóch grobach), 3 narzędzia kościane, narzędzia rogowe, kamienne i krzemienne, paciorki kościane, uzdę z kłów dzika oraz fragment żarna. Z grobów całych zwierząt, ale poćwiartowanych i przemieszanych, tylko jeden obiekt zawierał zabytki – kilkadziesiąt fragmentów ceramiki. Dodatkowy materiał zanotowano także we wszystkich grobach wymieszanych, przy czym były to przede wszystkim fragmenty naczyń oraz w jednym przypadku – duża płyta z piaskowca. Większość grobów

cząstkowych (6 obiektów) również posiadała zabytki, głównie fragmenty ceramiki (w jednym z obiektów odkryto aż 6 całych form) oraz dwa narzędzie rogowe i jedno szydło kościane. W trzech grobach nieokreślonego typu zanotowano różnorodne wyposażenie – fragmenty ceramiki, kamienie, narzędzie kościane i krzemienie. Jak widać w każdym typie pochówku dominowała przede wszystkim ceramika – albo całe formy, albo ich pojedyncze fragmenty. Ponadto tylko typ pierwszy zawierał przedmioty wykonane z metalu.

Formy całych naczyń odkrytych we wczesnobrązowych pochówkach zwierzęcych obejmowały: dwie amfory dwuuszne (Ryc. 19.1 i 2), dwa baniaście i bezuche garnki (Ryc. 19.3 i 4), garnek dwuuszny (Ryc. 19.5), dwa naczynia z uszkiem (Ryc. 19.6), naczynie beczułkowate (Ryc. 19.7), dzbanek (Ryc. 19.9), jedną miseczkę (Ryc. 19.8) i jeden misowaty puchar (Ryc. 19.12), dwa kubki z uszkiem (Ryc. 19.9 i 10) oraz 6 naczyń, o których wiadomo jedynie, że nie obejmowały form kuchennych.

Wyroby metalowe, jak już wspomniano wcześniej, odkryto tylko w dwóch obiektach kultury umietyckiej. W Ludanicach były to przedmioty miedzane (Ryc. 20.1–4), które obejmowały: szydło, zausznicę z miedzianego drutu, sztylet oraz szpilę typu cypryjskiego. Natomiast w miejscowości Velký Grob odsłonięto wyroby brązowe (Ryc. 20.5): siekierkę z podniesionymi brzegami oraz szydło.

9.7. Orientacja i sposób ułożenia zwierząt

Orientację zwierzęcia określono w przypadku 30 osobników z 24 obiektów. Brano oczywiście pod uwagę jedynie te zwierzęta, które pogrzebane w całości. Ze względu na niewielką liczbę danych trudno wyróżnić jakieś szczególne upodobania społeczności wczesnobrązowych. W kulturze mierzanowickiej stosowano każdy możliwy sposób zorientowania zwierzęcia, za wyjątkiem linii północ – południe. Żaden sposób ułożenia nie był wykorzystywany zdecydowanie częściej od pozostałych: po 3 osobniki pogrzebano na linii północny wschód – południowy zachód (z głową na północny wschód), południowy zachód – północny wschód (z głową na południowy zachód) i wschód – zachód (z głową na wschód). W kierunku północny zachód – południowy wschód (z głową na północny zachód) złożono 2 sztuki, a w kierunku południowy wschód – północny wschód (z głową na południowy wschód) tylko jedną. W kulturze unietyckiej wszystkie zwierzęta pochowano w innym kierunku. Po jednym osobniku ułożono na linii: południowy zachód – północny wschód, północny zachód – północny wschód, zachód – wschód, północ – południe i południe – północ, czyli również w większości kombinacji. W kulturze strzyżowskiej stosowano następujące ułożenie zwłok: 2 osobniki na linii wschód – zachód oraz po jednym na linii zachód – wschód i północ – południe. Ludność kultury wietrzowskiej pogrzebała 2 sztuki w kierunku zachód – wschód. Zaś w grupie nowocerekwiańskiej ułożono po 2 osobniki na linii południowy zachód – północny wschód i północ – południe, a jednego na linii południowy wschód – północny zachód. Dla

kultury Makó-Kosihy-Čaka, kultury Nagyrév i grupy Dobre znaleziska nie spełniły wyżej wymienionego wymogu – zwierzęta pogrzebane były jedynie w formie częścikowej. Natomiast dla kultury nitrzańskiej nie posiadamy żadnych danych odnoszących się do orientacji zwłok zwierzęcych.

Ogólnie można zauważyć, że ułożenie zwłok zwierząt dokładnie na linii zachód – wschód oraz północ – południe był równie często spotykane (16 osobników), jak ułożenie ich z pewnym odchyleniem – północny wschód – południowy zachód i północny zachód – południowy wschód (14 osobników). Rozpatrując ułożenie bardziej szczegółowo (Ryc. 21), z uwzględnieniem kierunku głowy zwierzęcia, najczęściej wykorzystywano linię południowy zachód – północny wschód oraz wschód – zachód (po 6 osobników), niewiele rzadziej kierunek zachód – wschód (5 osobników) i północ – południe (4 osobniki), następnie kierunek północny wschód – południowy zachód i północny zachód – południowy wschód (po 3 osobniki), najrzadziej zaś kierunek południowy wschód – północny zachód (2 osobniki) i południe – północ (tylko jeden osobnik). Natomiast nie uwzględniając ułożenia głów sytuacja przedstawiała się następująco: na linii zachód – wschód złożono 11 zwierząt, na linii północny wschód – południowy zachód – 9 zwierząt, a na linii północ – południe i północny zachód – południowy wschód – po 5 zwierząt.

Jeśli chodzi o pozycję pogrzebanych zwierząt, to stosowano przede wszystkim pozycję boczną. Dla 30 osobników w 25 obiektach udało się ustalić na jakim boku ułożono martwe zwierzę – 18 osobników pochowano na prawym boku, a 12 na lewym. Jedynie w dwóch grobach zanotowano, że zwierzęta ułożono częściowo w pozycji bocznej, a częściowo w pozycji brzusznej.

Warto zwrócić uwagę także na sposób ułożenia zwierząt w obrębie jam. Ze zgromadzonego materiału jasno wynika, że zwierzęta grzebano w różny sposób. Chodzi przede wszystkim o ułożenie kończyn. I tak na przykład w Iwanowicach odkryto pochówki bydłce (obiekt 37, 430), gdzie zwierzęta miały podkurczone wszystkie kończyny. W innym (obiekt 470) kończyny były lekko podkurczone, a tylne ponadto ułożone w formie rozkroku. W kolejnym (obiekt 471) tylne kończyny bydłęcia mocno podkurczono, a przednie ułożono wyprostowane wzdłuż tułowia. W obiekcie 486 zanotowano koź/owcę, której kończyny były wyprostowane, a tylne dodatkowo ułożono w formie lekkiego rozkroku. We wsi Strzyżów odkryto pochówek psa także z wyprostowanymi kończynami. Zaś na stanowisku w Nowej Cerekwi część zwierząt miała kończyny lekko podkurczone. Widzimy więc, że kończyny mogły być albo podkurczone, albo wyprostowane, dodatkowo złączone, bądź w lekkim rozkroku. Żadna społeczność wczesnobrązowa nie stosowała jednego sposobu ułożenia nóg zwierząt.

Interesujące dane dostarczył ponadto wielogatunkowy pochówek zwierzęcy (obiekt nr 2/VI) z Szarpii. Na głębokości 0,60 m zarejestrowano cztery szkielety młodych świń ułożone bardzo blisko siebie. Ich układ sugeruje, że pierwotnie umieszczone były w trójkątnym pojemniku. Natomiast w części przydennej jamy odkryto kolejne kości zwierzęce ułożone w dwóch war-

stwach, jedna nad drugą. Wszystkie kilkanaście osobników złożono na obwodzie jamy, tworząc krąg.

Omówienia wymagają także podwójne groby zwierzęce, w których pochowano osobniki tego samego gatunku. W Iwanowicach, w obiekcie nr 61, odkryto dwa szkielety bydłace leżące w porządku anatomicznym, w kierunku północny wschód – południowy zachód. Pierwszą krowę złożono na prawym boku, z głową na południe, tylne kończyny złączono i wyprostowano. Przednie kończyny przygniecione były drugą krową, którą ułożono tuż obok, ale na lewym boku, w przeciwnym kierunku. Głowę, odgiętą do tyłu i zwróconą na północ, dotykała ona tylnych nóg pierwszego zwierzęcia, a zadem jego żuchwę. Tylne kończyny ułożone były w formie rozkroku, przednie mocno podkurczone. W obiekcie nr 487 również zanotowano dwie krowy, które złożono równolegle do siebie w kierunku północny wschód – południowy zachód, przy czym dotykały się grzbietami. Jedna miała głowę zwróconą na północny wschód, a druga, z lekko wygiętym kręgosłupem, na północny zachód. Zwierzęta ułożono częściowo w pozycji brzusznej, częściowo bocznej. Kolejne znalezisko to obiekt z miejscowości Velké Žernoseky, gdzie odsłonięto podwójny pochówek psów otoczony kamiennym kręgiem. Pierwszy osobnik złożony był na lewym boku, głową w kierunku północnym, a ogonem w kierunku południowym. Drugiego ułożono naprzeciwko, ale w odwrotnym kierunku, z głową na południe, również na lewym boku, tak że dotykały się nogami. Natomiast w Strzyżowie, w jamie nr 109, odkryto dwa szkielety bydłace, z których pierwszy osobnik ułożony był na lewym boku, głową na południe i grzbietem do ściany wschodniej. Drugi miał czaszkę umieszczoną pośrodku jamy, a wygięty grzbiet oparty o ścianę północno-zachodnią. Podobnie było w Nowej Cerekwi, gdzie w obiekcie nr 92 zarejestrowano dwa jelenie. Dorosły osobnik złożony był w zachodniej części jamy, na linii północny wschód – południowy zachód, a młody pod ścianą wschodnią w kierunku północ-południe. Mamy więc pięć podwójnych pochówków zwierzęcych, z czego żaden nie był taki sam – osobniki stykały się albo kończynami, albo grzbietami, albo grzbietem jednego o kończyny drugiego zwierzęcia, albo w ogóle nie były ze sobą w jakiś bliższy sposób powiązane.

9.8. Lokalizacja pochówków zwierzęcych w obrębie stanowiska

Ostatnim zagadnieniem jest lokalizacja pochówków zwierzęcych względem całego stanowiska. Oczywiście uwzględnić należy tylko takie znaleziska, które odkryto w miejscach przebadanych albo na dużej, albo najlepiej na całej powierzchni. Dane zostały więc dość zawężone.

Z 23 grobów zwierzęcych zarejestrowanych na cmentarzyskach, jedynie 9 spełniło powyższy warunek. Wszystkie one należały do znalezisk kultury mierzanowickiej i unietyckiej. Analiza ich lokalizacji wykazała interesujące spostrzeżenia. Zarówno samodzielne pochówki zwierzęce, jak i te związane z grobem ludzkim, znajdowały się na obrzeżach cmentarzysk, nigdy w ich bardziej centralnej części. Groby typu pierwszego na stanowisku w Gleinie i Ludanicach

odslonięto na jego północno-zachodnim skraju, natomiast w miejscowości Velký Grob jeden obiekt w północnej części, a drugi na południowo-wschodniej krawędzi. Pochówki wymieszane, czyli typu czwartego, odkryte w Szarpii, także znajdowały się na zachodnim skraju cmentarzyska. Zaś groby ludzko-zwierzęce zlokalizowane zostały albo na północnych (stanowisko Veselé), albo na południowych obrzeżach cmentarzysk (stanowisko Iwanowice).

Ze stanowisk osadowych z pochówkami zwierzęcymi tylko cztery mogły zostać bliżej przeanalizowane. W Budapeszcie na stanowisku kultury Nagyrév oba obiekty ze szczątkami zwierzęcymi umiejscowione były na południowych obrzeżach osady. W Nowej Cerekwi trzy znaleziska znajdowały się we wschodniej części stanowiska, natomiast dwa pozostałe w części północnej, wszystkie w obrębie fosy o większym zasięgu, czyli między wewnętrzną a zewnętrzną fosą. W Iwanowicach dwa obiekty odkryto w północnej części stanowiska, kolejne dwa (oba z fazy późnej) w części południowo-wschodniej, zaś pozostałe dziewięć – w części centralnej, w pobliżu cmentarzyska. Sytuacja w Wojkowicach nie była już taka czytelna, ponieważ obiekty sepulkralne mieszały się z obiektami osadowymi. Jednak bliższa analiza ujawniła, że groby (i ludzkie i zwierzęce) wyznaczały granicę osadnictwa od północy, południa i zachodu.

Powyższy materiał pozwala więc przypuszczać, iż społeczność wczesno-brązowa stosowała pewne reguły w wyborze miejsc na pochówki zwierzęce: w obrębie cmentarzysk – na ich rubieżach, zaś w obrębie osad – przede wszystkim na ich obrzeżach, rzadziej w centralnej części.

10. Pochówki zwierzęce związane z pochówkami ludzkimi

Pochówki zwierzęce związane z grobami ludzkimi zostały już częściowo omówione w podrozdziałach nr 8.6 i 8.7. W tym miejscu skupiłam się na bliższej analizie pewnych ich aspektów.

10.1. Obecność szczątków zwierzęcych a wiek i płeć zmarłego

Z wczesnej epoki brązu w Europie Środkowej odkryto 17 grobów ludzko-zwierzęcych i 2 groby zwierzęce w pobliżu grobu ludzkiego. Jedynie w 7 przypadkach został określony wiek zwierzęcia i w ani jednym przypadku jego płeć. Trzykrotnie wybrano młodego osobnika, trzykrotnie dorosłego i raz starego. Jeśli chodzi o człowieka, to płeć podano w 12 obiektach, a jego dokładniejszy wiek jedynie w 4 obiektach.

Najczęściej razem z człowiekiem grzebano psa – 8 znalezisk, następnie bydło – 5 obiektów, w dwóch grobach dołożono owce, a po razie świnię, konia i lisa a także raz psa z owcami. W przypadku bydła, to w 4 obiektach złożono wyłącznie czaszki bydlęce.

Rozpatrując płeć zmarłego człowieka a gatunek zwierzęcia, sytuacja przedstawia się następująco. Razem z kobietą trzykrotnie pochowano psa i tylko raz czaszkę bydlęcą. W grobach męskich odkryto: dwukrotnie psy, dwukrot-

nie bydło (same czaszki), raz kozę/owcę, a raz dwa psy z dwiema owcami. W dwóch pochówkach zbiorowych, gdzie pogrzebano mężczyznę, kobietę i troje dzieci zanotowano świnie, a gdzie kobietę i troje dzieci – psa.

Znaleziska, w przypadku których znany jest wiek i płeć zmarłego człowieka jak również wiek zwierzęcia, pochodzą jedynie z trzech stanowisk. W Mydłowie pogrzebano najpierw dwa psy i dwie owce, a następnie dojrzałego mężczyznę (w wieku maturus). Określono jedynie wiek psów. Szczątki należały do osobników w wieku 2,5–3,5 oraz 5,5–6 lat. W miejscowości Zhorniv obok starej kobiety pochowano starego psa. Natomiast obiekt w Těšeticach-Kyjovicach był pochówkiem zbiorowym. Odkryto w nim szkielet kobiety w wieku 25–30 lat, 17-letniej dziewczyny, 13-letniego chłopca i 3-miesięcznego niemowlęcia. Na samym końcu do jamy włożono dorosłego psa.

Większość zmarłych określono jedynie jako kobietę albo mężczyznę. Traktując te terminy jako określenia osób dorosłych, to zwierzęta dołożono do 9 grobów osób dorosłych, tylko raz do pochówku młodego chłopaka, a dwukrotnie do pochówku zbiorowego (rodzinne?).

Tak ograniczone i niekompletne dane bardzo utrudniają znalezienie pewnych zależności pomiędzy szczątkami zwierzęcymi, a wiekiem i płcią zmarłego.

10.2. Ułożenie szczątków zwierzęcych względem zmarłego

Rozpatrując sposób ułożenia całych szkieletów martwych zwierząt w grobach ludzkich trudno zauważyć jakiś jeden wyraźny wzorzec. W czterech obiektach wiadomo jedynie, że zwierzę złożono obok bądź w pobliżu zmarłego (Pravčice, Szczepankowice, Uherský Brod, Znojmo). W miejscowości Veselé kozę/owcę ułożono równolegle do szkieletu chłopca, tuż obok na wysokości jego klatki piersiowej, w Wulfen psa pochowano u stóp mężczyzny, a w Božejewicach szczątki lisa zanotowano w pobliżu głowy i pleców zmarłego. Natomiast w Mydłowie kości zwierzęce zalegały około 20 cm poniżej pochówku człowieka. W przypadku pochówków zbiorowych, to w Těšeticach-Kyjovicach psa włożono do obiektu na samym końcu, na ciała chłopca i dziewczyny, na linii wschód – zachód, z głową na zachód, a w miejscowości Rajhrad młode prosię ułożono wzdłuż szkieletu mężczyzny, po jego prawej stronie, na linii wschód zachód. W grobach ludzkich, w których odkryto wyłącznie same czaszki zwierzęce, sytuacja była trochę bardziej unormowana. W trzech obiektach kultury nitrzańskiej w Holešovie zanotowano, że czaszki bydłecze złożono za plecami zmarłych osób. Ponadto w grobie nr 294 głowę mężczyzny przekręcono na południowy zachód z twarzą na północ tak, by była zwrócona w kierunku czaszki zwierzęcej. Natomiast w miejscowości Brno-Černá Pole, w jamie nr 35, głowę zmarłego złożono na głowie psa. Warto dodać, że zwyczaj składania czaszek zwierzęcych do grobów ludzkich trwał nadal w kulturze trzcinieckiej, gdzie wydaje się, że był stosunkowo często praktykowany. Dokładano nie tylko czaszki bydłecze i psów, ale także świń i kóz/owiec (Górski 2008, 112).

Jeśli chodzi o zwierzęta pogrzebane w pobliżu grobu ludzkiego, to w miejscowości Zhorniv, w bezpośrednim sąsiedztwie grobu kobiety, od strony południowej, odsłonięto jamę o nieregularnym zarysie, w której odkryto szkielet psa złożonego na lewym boku, na linii wschód – zachód, z głową na wschód. Zaś w Seußlitz wiadomo jedynie, że pochówek konia znajdował się obok grobu ludzkiego, a między nimi zanotowano warstwę spalenizny.

Widzimy więc, że zwierzęta składano w pobliżu stóp zmarłego, równolegle do niego, za jego plecami, w pobliżu głowy, bądź poniżej ciała ludzkiego lub zupełnie w osobnej jamie. Żadna kultura nie miała jednego sposobu na grzebanie zwierząt razem z ludźmi.

10.3. Dodatkowe wyposażenie

W trzech grobach ludzko-zwierzęcych odkryto przedmioty metalowe. W miejscowości Veselé, przy chłopcu odkryto obręcz z miedzianego drutu oraz kubek. Wyroby miedziane były okazjonalnie spotykane w grobach kultury mierzanowickiej (Bátora 1991, 130), można więc uznać ten pochówek za grób o bogatszym wyposażeniu. Kolejny obiekt, tym razem kultury unietyckiej, pochodził ze Znojma, gdzie przy zmarłej kobiecie złożono 3 brązowe zwoje oraz kubek, a gdy obiekt częściowo zasypano, dołożono jeszcze dzbanek. W trzecim, wczesnobrązowym grobie w Wulfen, zmarłego wyposażono w brązową igłę na piersi. Kolejne dwa groby kultury unietyckiej zawierały: w miejscowości Brno-Černá pole (obiekt zniszczony do połowy przez koparkę) – małe naczynie, fragmenty innej ceramiki oraz kościane igły i szydła, a w Szczepankowicach – mały puchar z guzkiem. Pochówek zbiorowy kultury wietrzowskiej w Těšeticach-Kyjovicach wyposażono jedynie w naczynie oraz fragmenty narzędzi krzemiennych, a we wczesnobrązowym obiekcie w miejscowości Rajhrad odsłonięto tylko fragmenty ceramiki. W grobie nr 294 w Holešovie zanotowano, że wyposażenie zmarłego wskazuje, iż był on myśliwym bądź wojownikiem. Natomiast w Wojciechowicach zauważono, że dwie czaszki bydłace dołożono do grobu o bogatszym wyposażeniu.

W trzech grobach ludzko-zwierzęcych nie zanotowano żadnego dodatkowego wyposażenia (Bożejewice, Iwanowice, Mydlów). Natomiast w pozostałych przypadkach nie podano informacji o ewentualnym inwentarzu (Holešov – grób 55 i 407, Pravčice, Seußlitz, Torgovytsia, Uherský Brod, Zhorniv).

W większości obiektów wyraźny jest fakt, że dodatkowe wyposażenie było darem grobowym dla zmarłego człowieka. Ponadto zauważyć można, iż zwierzęta, przynajmniej w niektórych przypadkach, pogrzebano w grobach ludzkich o bogatszym wyposażeniu. Na tej podstawie można wyciągnąć wniosek, że rytuał chowania ze zmarłym całych zwierząt bądź tylko ich czaszek przeznaczony był dla osób o wyższym statusie społecznym.

11. Pochówki zwierzęce a nawyki konsumpcyjne

11.1. Gatunki zwierząt wykorzystywane w pochówkach zwierzęcych

W pochówkach zwierzęcych najczęściej pogrzebano bydła – aż 74 sztuki, co stanowi prawie 45% wszystkich zwierząt (Ryc. 22). W obrzędowości zwierzę to wykorzystywane było przez większość społeczności wczesnobrązowych, za wyjątkiem ludności grupy nowocerekwiańskiej i grupy Dobre, jednak w różnych proporcjach. Wśród tych kultur bydło stanowiło od 20% (kultura unietycka) do nawet 100% (kultura Makó-Kosihy-Čaka) poświęconych zwierząt (Ryc. 6). Dla porównania, udział bydła w grobach zwierzęcych społeczności neolitycznych na terenie Polski, był zdecydowanie większy. Stanowił on ponad 70% wszystkich zabitych zwierząt (badania własne). Ponadto bydło wykorzystywano w praktycznie wszystkich typach pochówków zwierzęcych. Nie deponowano go jedynie w jamie tuż obok pochówku ludzkiego. Najwięcej osobników pogrzebano w grobach częstkowych (36%) i wymieszanych (27%), a następnie pochówkach samodzielnych i w grobach ludzkich (kolejno 22% i 14%). Tylko jedną sztukę złożono w grobie typu trzeciego (Ryc. 23).

Drugim, najczęściej wykorzystywanym zwierzęciem był pies (Ryc. 22). Określono, że jego szczątki należały do co najmniej 36 osobników, czyli do prawie 23% poświęconych zwierząt. Był to wyraźny wzrost w porównaniu do okresu neolitu, kiedy to pies stanowił niecałe 10% zwierząt (badania własne). Podobnie jak bydło, kości psa odkryto w grobach zwierzęcych większości kultur, za wyjątkiem kultury Makó-Kosihy-Čaka i grupy Dobre. Jego udział w poszczególnych kulturach wynosił od 9% (w kulturze Nagyrév) do nawet 46% (w kulturze unietyckiej) (Ryc. 6). Najwięcej osobników pochowano w samodzielnych grobach w porządku anatomicznym (aż 53%), następnie w grobach ludzkich (25%), a najmniej w grobach typu piątego, czwartego, trzeciego i siódmego (kolejno 11%, 5%, 3% i 3%) (Ryc. 23).

Kolejnym gatunkiem związanym z pochówkami zwierzęcymi były drobne przeżuwacze (kozy/owcy) traktowane razem ze względu na trudność rozróżnienia pozostałości kostnych obydwu gatunków (Ryc. 22). Oznaczono przynajmniej 25 osobników, czyli 15% wszystkich poświęconych zwierząt. We wczesnej epoce brązu, w porównaniu do młodszej epoki kamienia, kiedy to udział kozy/owcy wynosił 5,5%, nastąpił więc wzrost popularności tego gatunku (badania własne). Mimo wszystko małe przeżuwacze nie były już tak szeroko wykorzystywane. Nie zanotowano kości tych zwierząt w obiektach kultury Makó-Kosihy-Čaka, kultury Nagyrév, nitrzańskej, grupy nowocerekwiańskiej i grupy Dobre. Natomiast w pozostałych kulturach ich udział wyraźnie się wahał, od prawie 9% w kulturze unietyckiej aż do 37,5% w kulturze wietrzowkiej (Ryc. 6). Najwięcej sztuk pogrzebano w pochówkach wymieszanych (40%), następnie po równo w grobach samodzielnych w porządku anatomicznym i grobach ludzkich (po 20%), a najmniej w grobach typu trzeciego i piątego (po 8%). Jedno zwierzę nie zostało przyporządkowane do żadnego typu pochówku (Ryc. 23).

Następnym udomowionym gatunkiem była świnia, której szczątki pochodziły od co najmniej 15 osobników (9% wszystkich zwierząt) (Ryc. 22). Dla porównania, udział tego gatunku w grobach zwierzęcych społeczności neolitycznych na terenie Polski, był większy. Wynosił on 13% wszystkich zabitych zwierząt (badania własne), widzimy więc spadek znaczenia świni w obrzędowości społeczności wczesnobrązowych. Ponadto wykorzystywana była ona jedynie przez ludność kultury mierzanowickiej (gdzie stanowiła 11%), unietyckiej (17%) i grupy nowocerekwiańskiej (11%) (Ryc. 6). Jeśli chodzi o typy pochówków, to najwięcej osobników złożono do grobów wymieszanych (47%) i typu trzeciego (33%), a najmniej do grobów samodzielnych (13%) i pochówków ludzkich (7%) (Ryc. 23).

Ostatnim udomowionym i wykorzystywanym gatunkiem we wczesnobrązowych pochówkach zwierzęcych był koń, jednak stanowił on niewielki procent wszystkich zabitych zwierząt – 3% (5 osobników) (Ryc. 22). Jednak i tak nastąpił wzrost jego znaczenia w porównaniu do okresu neolitu, gdzie zanotowano tylko jednego pogrzebanego konia, co dało 0,5% wszystkich poświęconych zwierząt w tym okresie na terenie Polski (badania własne). Trzy osobniki zanotowano w obiektach kultury unietyckiej, jednego kultury wietrzowskiej, a jeden został określony jedynie jako wczesnobrązowy (Ryc. 6). Ponadto trzy konie pogrzebano w całości w porządkach anatomicznych, jednego w pobliżu grobu ludzkiego, a jednego nie udało się określić (Ryc. 23).

Szczątki dzikich zwierząt pochodziły łącznie od co najmniej 10 osobników, czyli 6% wszystkich zwierząt (Ryc. 22). W młodszej epoce kamienia stanowiły one jedynie 1% pogrzebanych osobników (badania własne). Większość zwierząt, bo aż 8 sztuk, wiązało się z pochówkami grupy nowocerekwiańskiej (Ryc. 6). Obejmowały one 4 jelenie, jedną sarnę, 2 zające i jednego lisa. Ponadto wszystkie osobniki złożono w całości w porządku anatomicznym. Pozostałe dwa zwierzęta odkryto w obiekcie kultury mierzanowickiej (samodzielny pochówek żbika) i grupy Dobre (lisa w pochówku ludzkim) (Ryc. 6 i 23).

Kolejnym zagadnieniem jest dodatkowa domieszka zanotowana w pochówkach zwierzęcych (Ryc. 24). Zauważyć można wyraźną przewagę szczątków kozy/owcy, która, przypomnijmy, była na trzecim miejscu pod względem grzebania całych osobników. Odkryto kości co najmniej 12 zwierząt tych gatunków. Świnie wykorzystywano częściej jako jadło w trakcie odprawiania obrzędów, aniżeli jako główne zwierzę składane do obiektu. Co do bydła, które było najczęściej wybieranym gatunkiem w grobach zwierzęcych, stanowiło ono niewielką rolę jako domieszka pokonsumpcyjna. Podobna sytuacja miała miejsce z psem, gdzie zwierzę to było drugim co do popularności gatunkiem jako głównym punktem rytuału. Natomiast koń i jelenie miały marginalne znaczenie zarówno w pochówkach zwierzęcych jak i dodatkowej domieszce. Jeśli chodzi o kości nornika, to pochodzą one wyłącznie z trzech obiektów grupy nowocerekwiańskiej, dlatego nie powinny być brane jako reprezentatywne dla pozostałych kultur wczesnobrązowych. Dla porównania, w okresie neolitu na terenie Polski sytuacja wyglądała nieco ina-

czej. Domieszkę pokonsumpcyjną najliczniej stanowiła świnia (co najmniej 16 sztuk) i koza/owca (15 sztuk), na trzecim miejscu był pies (6 osobników), następnie bydło (4 sztuki), a na końcu koń i sarna (2 sztuki i jeden osobnik). Oznacza to, że we wczesnym brązie nastąpił przede wszystkim spadek znaczenia świnii w trakcie uczt obrzędowej. Należy jednak zaznaczyć, iż różnica ta wynikać może z faktu, że dane dotyczące wczesnobrązowej domieszki zwierzęcej uzyskano jedynie z niewielkiej liczby obiektów.

11.2. Pokonsumpcyjne szczątki zwierzęce z wybranych stanowisk wczesnobrązowych

Dane dotyczące materiału osteologicznego o charakterze pokonsumpcyjnym pochodziły ze stanowisk osadowych kultury mierzanowickiej, unietuckiej, strzyżowskiej, wietrzowskiej i grupy nowocerekwiańskiej z terenu Małopolski, Niżu Polskiego, Dolnego Śląska, zachodniej części Wyżyny Wołyńskiej i Moraw.

Z obiektów kultury mierzanowickiej na osadzie „Babia Góra” w Iwanowicach otrzymano liczny zwierzęcy materiał kostny, który dodatkowo podzielono na zespoły związane z trzema fazami kultury mierzanowickiej: fazę II odpowiadającą wczesnej KM, fazę III odpowiadającą klasycznej KM oraz fazę IV odpowiadającą późnej KM (Makowicz-Poliszot 1992, 253). Pod względem liczby kości zwierząt domowych, najwięcej odkryto szczątków bydła: 59,3% (faza wczesna), 51,8% (faza klasyczna) i 52,9% (faza późna), następnie kozy/owcy odpowiednio: 34,9%, 39,9% i 28,6%, świnii: 4,1%, 6,6% i 10,4%, psa: 1,6%, 1,5% i 8,1% oraz konia: tylko 0,2% w fazie klasycznej. Na podstawie minimalnej liczby osobników (MIND) kolejność gatunków wyglądała następująco: bydło – 48,4% (62 osobniki), 42,5% (31 osobników) i 32% (24 osobniki), koza/owca odpowiednio – 32% (41 osobników), 37% (27 osobników) i 37,3% (28 osobników), świnia – 15,6% (20 osobników), 12,3% (9 osobników) i 16% (12 osobników), pies – 3,9% (5 osobników), 6,8% (5 osobników) i 14,6% (11 osobników) oraz koń wyłącznie 1,4% (jeden osobnik) w fazie klasycznej (Makowicz-Poliszot 1992, tab. 1). Opierając się na obliczeniach MIND można przyjąć, że w fazie II podstawowe znaczenie w stadzie miało bydło, na drugiej pozycji znajdowały się drobne przeżuwacze, a na trzeciej świnie/ w fazie III bydło i kozy/owce dominowały pod względem ilościowym w stadzie. Natomiast w fazie IV zaznaczała się najprawdopodobniej przewaga małych przeżuwaczy nad bydłem, świnie zaś, podobnie jak wcześniej, znajdowały się na trzecim miejscu. Można więc zauważyć zwiększanie się roli kóz/owiec (Makowicz-Poliszot 1992, 256). W każdej z faz najwięcej bydła było w wieku dorosłym i dojrzałym (między 62,2% a 84,8%), następnie w wieku młodym (7,6–25,9%), prawie dorosłym (6,3–11,5%), a najmniej starym (0,4–1,3%) (Makowicz-Poliszot 1992, tab. 2). Wśród kóz/owiec z fazy II największy udział miały osobniki dorosłe (62,5%), potem młode (29,2%) i prawie dorosłe (8,3%), z fazy III – osobników dorosłych i młodych było tyle samo (po 36%) i niewiele mniej było osobników prawie dorosłych (27%),

natomiast z fazy IV – zwierzęta dorosłe stanowiły połowę szczątków, młode 40%, prawie dorosłe 8,0%, a stare 2% (Makowicz-Polisztot 1992, tab. 3). Struktura wieku świni była nieco inna. W fazie II i IV najwięcej było osobników młodych (kolejno 50% i 57,9%), następnie dorosłych (45,4% i 42,1%), a prawie dorosłe zanotowano tylko w fazie II (4,5%). W fazie III przeważały zwierzęta dorosłe (60%), potem młode (24%) i prawie dorosłe (16%) (Makowicz-Polisztot 1992, tab. 4).

Z obiektów kultury unietyckiej ze stanowiska Blučina-Cezavy udało się określić 1181 szczątków zwierzęcych. Prawie 87% pochodziło ze szkieletów zwierząt udomowionych. Zdecydowana większość kości należała do bydła (63%), następnie do małych przeżuwaczy (kóz/owiec) – prawie 20%. Szczątki świni były sporadyczne – jedynie 2,5%. Kości udomowionego konia oraz psa stanowiły mniej niż po 1%. Z gatunków zwierząt dziko żyjących wyróżniono kości: zająca (4,2%, minimum 6 osobników) oraz, stanowiące niewielki odsetek, kości chomika (min. 9 osobników), jeża (1 osobnik), wiewiórki (1 osobnik), niedźwiedzia (1 osobnik) oraz kości ptaków i ości ryb (Roblíčková 2003, 462). Szczątki bydłace reprezentowały przynajmniej 30 osobników, z czego w wieku bardzo młodym (do 6 miesięcy) były 3 sztuki, w wieku młodym (od 6 miesięcy do 2,5 lat) – 6 sztuk, w wieku prawie dorosłym (2,5–3,5 lat) – 6 sztuk, a dorosłym (3,5–7 lat) – 15. Zakładając, że bydło zabijano dla mięsa w wieku nie starszym niż 3,5 roku, wtedy co najmniej 15 osobników przeznaczono właśnie na ten cel. Pozostałe sztuki trzymano prawdopodobnie jako źródło mleka i siły pociągowej, jednak po zakończeniu ich produktywności, je również zabijano w celach konsumpcyjnych. Szczątki kóz/owiec pochodziły od co najmniej 26 osobników. W wieku bardzo młodym były 4 sztuki, młodym (6 miesięcy – 1 rok) – 4 sztuki, prawie dorosłym (1–2 lat) – 9 sztuk, dorosłym (2–6 lat) – 9 sztuk. Jeśli małe przeżuwacze zabijano dla mięsa w wieku co najwyżej 2 lat (w ostateczności 3 lat), wtedy 19 osobników ubito w celach konsumpcyjnych. Dwa noworodki prawdopodobnie wyrzucone, zaś pozostałe 5 osobników trzymano dla mleka i wełny, a gdy przestały być użyteczne – zabito je i zjedzono. Szczątki świni reprezentowały co najmniej 11 osobników, z czego w wieku bardzo młodym było jedno zwierzę, w wieku młodym – 2 sztuki, prawie dorosłym – 4 sztuki, dorosłym – 3 sztuki i starym – jedno zwierzę. Przyjmując, że świnie poświęcano dla mięsa w wieku nie starszym niż 2,5 lat, to 9 osobników zabito w tym celu. Szczątki psa pochodziły od co najmniej 3 dorosłych osobników, a kości konia od dwóch osobników w prawie dorosłym i dwóch w dorosłym wieku (Roblíčková 2003, 464).

Ze stanowiska kultury unietyckiej w miejscowości Moravská Nová Ves określono 146 szczątków kostnych, z czego większość pochodziła od bydła (prawie 66%), następnie kozy/owcy (21%), świni (7,5%) i udomowionego konia (5,5%). Nie zanotowano ani jednej kości dzikiego zwierzęcia. Szczątki bydłace należały do co najmniej 6 osobników, z czego jeden był bardzo młody, 2 prawie dorosłe, a 3 dorosłe, czyli 3 sztuki zabito najprawdopodobniej dla mięsa. Kości małych przeżuwaczy pochodziły od minimum 4 zwierząt

(3 owiec i jednej kozy), jednego prawie dorosłego i 3 dorosłych osobników, czyli jedno (maksymalnie dwa) przeżuwacze ubito w celach konsumpcyjnych. Szczątki świni należały do co najmniej 2 dorosłych osobników, z czego przynajmniej jedną zabito dla mięsa. Natomiast kości konia reprezentowały minimum jednego dorosłego osobnika (Roblíčková 2003, 466).

Z obiektów kultury unietyckiej na stanowisku w Šlapanice oznaczono 379 szczątków zwierzęcych, z czego prawie 90% pochodziło ze zwierząt udomowionych. Najwięcej kości należało do bydła (52,5%), następnie do kozy/owcy (prawie 19%), świni (10%), najmniej do psa (blisko 8%). Nie zanotowano żadnej kości udomowionego konia. Z gatunków dziko żyjących zaobserwowano jedną kość dorosłego jelenia i 31 muszli mięczaków. Szczątki bydła reprezentowały co najmniej 15 osobników: 4 młode, 3 prawie dorosłe i 8 dorosłych, czyli 7 zabito dla mięsa. Kości małych przeżuwaczy pochodziły od minimum 12 sztuk, jednej bardzo młodej, 2 młodych, 3 prawie dorosłych i 6 dorosłych. Dziewięć z nich mogło być ubitych w celach konsumpcyjnych. Ze szczątków świni wyróżniono co najmniej 8 zwierząt, jedno bardzo młode, jedno młode, 4 prawie dorosłe i 2 dorosłe, z czego 6 uśmiercono dla mięsa. Kości psa należały do przynajmniej 3 osobników: 2 prawie dorosłych i jednego dorosłego (Roblíčková 2003, 468).

Ze stanowiska kultury unietyckiej w Wojkowicach 15 oznaczono 1066 zwierzęcych fragmentów kostnych. Wszystkie szczątki, z wyjątkiem jednego, należały do zwierząt domowych: bydła (blisko 53%), świni (23%), małych przeżuwaczy (23%), psa (0,75%) i konia (0,09%). Jedyna kość zwierzęcia dzikiego to fragment poroża sarny (0,09%). Pod względem anatomicznym badane szczątki reprezentowały wszystkie odcinki szkieletu (Chrzanowska, Krupska 2007, 323). Zdecydowana większość pochodziła od osobników dorosłych (Chrzanowska, Krupska 2007, 328).

Z kolejnego stanowiska kultury unietyckiej, w Janówku, pow. Dzierżoniów, udało się rozpoznać 390 szczątków kostnych. Najliczniejsze były kości zwierząt udomowionych: bydła (54%), następnie świni (17%), kozy/owcy (prawie 13%), konia (10%) i najmniej psa (0,6%). Wśród zwierząt dzikich stwierdzono szczątki żubra i tura (5%) oraz kość jelenia (0,3%) i ptaka (0,3%) (Wojciechowski 1966, 42).

Badania na osadzie w Bruszczewie dostarczyły kolejnych danych. Z obiektów kultury unietyckiej wyeksplorowano blisko 3500 szczątków kostnych, z czego udało się oznaczyć prawie 1900 fragmentów. Spośród nich 89% należało do ssaków domowych, natomiast pozostałe 11% do ssaków dzikich. Osobny zbiór stanowił materiał z warstw przemieszanych (unietyckich/łużyckich/wczesnośredniowiecznych), który nie został tutaj uwzględniony. (Makowiecki, Drejer 2010, 292). Najliczniej reprezentowane były kości bydła (45%), następnie świni (26%), kozy/owcy (15%), a najmniej konia (2%) i psa (0,8%). Ze zwierząt dziko żyjących oznaczono szczątki: jelenia (2,8%), dzika (2,7%), tura (1,8%), sarny (1,5%), bobra (1,3%), zająca (0,2%), niedźwiedzia (0,1%), kuny (0,1%), żbika (0,1%) i ptaków (0,3%) (Makowiecki, Drejer 2010, 304).

Na stanowisku w miejscowości Velké Pavlovice, spośród wszystkich określonych szczątków kostnych z obiektów kultury unietyckiej, ustalono, że najwięcej kości pochodziło od bydła (72%), następnie drobnych przeżuwaczy (19,5%) i świni (6%). Natomiast z jam kultury wietrzowskiej zidentyfikowano mniej szczątków bydła (56%) i więcej szczątków świni (10%). Dla kontrastu, z innego stanowiska tej kultury, w miejscowości Mušov, kości świni reprezentowały około 22% wszystkich szczątków, zaś kości bydła 54%, a kozy/owcy – 14% (Roblíčková 2003, 490).

Materiały kultury strzyżowskiej pochodziły ze stanowiska w Stawku, uroczysko Wygadanka, w rej. Łucka. Oznaczono 207 fragmentów zwierzęcych szczątków kostnych. Najliczniej reprezentowane było bydło (40%), następnie koza/owca (12,5%) i świnia (12%). Ze zwierząt udomowionych najmniej było kości konia (9,1%) i psa (8,6%). Natomiast zwierzęta dzikie stanowiły łącznie 17,8% wszystkich kości i obejmowały przede wszystkim gryzonie (ślepce, susły, chomiki, karczowniki, bobry) oraz zające i nieliczne ptaki (Głosik 1968, 21).

Z obiektów kultury wietrzowskiej na stanowisku Blučina-Cezavy udało się oznaczyć 1171 fragmentów kości. Prawie 90% pochodziła od zwierząt udomowionych. Najwięcej szczątków należało do bydła (prawie 44%), następnie świni (21,5%), kozy/owcy (20,5%), a najmniej do psa i konia (po blisko 2%). Ze zwierząt dzikich określono szczątki jelenia, sarny, dzikiej świni, bobra, zająca, chomika, niedźwiedzia i tura oraz ości ryb i muszle mięczaków. Kości bydła pochodziły od minimum 26 osobników, z czego jeden był bardzo młody, 5 młodych, 5 prawie dorosłych i 15 dorosłych. Dla mięsa zabito około 11 sztuk. Szczątki kóz/owiec należały do co najmniej 25 zwierząt, jednego bardzo młodego, 4 młodych, 6 prawie dorosłych i 13 dorosłych i jednego starego. W celach konsumpcyjnych zabito przynajmniej 15 osobników. Kości świni oznaczono, że pochodziły od przynajmniej 28 sztuk, 5 bardzo młodych, 3 młodych, 7 prawie dorosłych i 13 dorosłych, z czego około 21 przeznaczono na ubój dla mięsa. Szczątki psa reprezentowały co najmniej 8 zwierząt, 2 młode, 2 prawie dorosłe i 4 dorosłe. Kości konia należały do przynajmniej 5 dorosłych osobników (Roblíčková 2003, 470). Szczątki zwierząt dzikich pochodziły od co najmniej 5 dorosłych dzikich świń, 5 dorosłych bobrów, 4 dorosłych jeleni, 4 chomików, 2 zające, 2 prawie dorosłych turów, jednej sarny i jednego niedźwiedzia (Roblíčková 2003, 472).

Z obiektów grupy nowocerekwiańskiej na stanowisku w Nowej Cerekwi uwzględniono pokonsumpcyjne szczątki zwierzęce uzyskane w trakcie badań w latach 1973-1978. Określono 925 fragmentów kostnych, z czego aż 63% pochodziło ze zwierząt dziko żyjących. Obejmowały one kości: sarny (28%), zająca (23,5%), tchórza (7%), nornika (4%), jelenia (0,3%) i bobra (0,2%). Natomiast kości zwierząt udomowionych należały do: bydła (prawie 21%), świni (9%), kozy/owcy (5%), psa (2%) i konia (0,3%) (Wyrost 1981, 84; 1982, 85).

Badania przeprowadzane na terenie Węgier wykazały, że we wczesnej epoce brązu podstawą żywienia były zwierzęta udomowione, które stano-

wiły co najmniej 90% szczątków kostnych. Na wszystkich stanowiskach dominowało bydło, zaś kozy/owce i świnię zajmowały drugie i trzecie miejsce, różnie na różnych stanowiskach. Zwierzęta dziko żyjące obejmowały przede wszystkim jelenie i dziki (Choyke 1984, 22).

Analiza materiału osteologicznego wykazała, że podstawą wyżywienia społeczności wczesnobrązowych, poza jednym wyjątkiem, były zwierzęta udomowione, czyli opierano się na zwierzętach, które samemu chowano (Ryc. 25). Jedynie na stanowisku w Nowej Cerekwi większość szczątków pochodziła ze zwierząt dziko żyjących, to znaczy, że głównym źródłem mięsa było to, co zdołano upolować. Trzy główne gatunki, które stanowiły trzon gospodarki we wczesnej epoce brązu, obejmowały: bydło, drobne przeżuwacze (kozy/owce) i świnię. Ich wzajemne proporcje różniły się na poszczególnych stanowiskach, nie mniej jednak można zauważyć pewną prawidłowość. Najwięcej kości pochodziło zawsze od bydła – maksymalnie 72% i nie mniej niż 40%. Natomiast na stanowiskach wielokulturowych, bądź wielofazowych, gdzie przebadano materiał kostny, dostrzeżono następującą zależność. W przypadku stanowiska Blučina-Cezavy i Velké Pavlovice odkryto obiekty kultury unietyckiej i wieterzowskiej. Na obydwu, w warstwach unietyckich, dominowało przede wszystkim bydło (63% i 72%), następnie koza/owca (po prawie 20%), a świnia stanowiła niewielki procent (2,5% i 6%). Natomiast w warstwach wieterzowskich nastąpił spadek znaczenia bydła (do 44% i 56%) i wzrost znaczenia świni (kolejno aż 21,5% i 10%). Podobna sytuacja miała miejsce w Iwanowicach. W fazie II kultury mierzanowickiej bydło stanowiło 59,3%, a świnia jedynie 4,10%, zaś w fazie IV udział bydła zmalał do 52,9%, a świni wzrósł do 10,4%. Tendencja ta (stopniowy spadek znaczenia bydła i wzrost popularności świni) utrzymywała się nadal w środkowej i późnej epoce brązu (Roblíčková 2003, 490). Udział psa w szczątkach pokonsumpcyjnych był niewielki, albo w ogóle nie stwierdzono kości tego gatunku, albo wahał się on średnio w granicach 1–2%, maksymalnie, tylko na dwóch stanowiskach (Iwanowice faza IV, Stawek), wynosił on niewiele ponad 8%. Jeszcze rzadziej źródłem mięsa był koń. Udział jego szczątków oszacowano średnio między 0 a 2%, jedynie w miejscowości Moravská Nová Ves stanowił 5,5%, a w Stawku 9,1% i Janówku aż 10%. Co do zwierząt dziko żyjących, to w diecie społeczności wczesnobrązowych ich mięso stanowiło 1–13% całego spożywanego mięsa, maksymalnie 17,8% na stanowisku w Stawku. Jedynie, jak już wcześniej wspomniano, na osadzie w Nowej Cerekwi dzikie zwierzęta były głównym źródłem protein – ich udział wynosił aż 63%.

Ciekawych informacji dostarczyła także analiza wieku zabitych zwierząt. Zakładając, że bydło ubijano dla pozyskania mięsa w wieku nie starszym niż 3,5 roku, to ze szczątków ze stanowisk wszystkich kultur wynika, że w celach konsumpcyjnych poświęcano między 30% a 50% bydła. W przypadku kozy/owcy optymalna granica uboju wynosi około 3 lat, co daje następujące wyniki. W kulturze mierzanowickiej zabijano 50–56% drobnych przeżuwaczy, w kulturze unietyckiej 50–75%, a wieterzowskiej 60%. Natomiast świnię zabijano

najpóźniej w wieku 2,5 lat, czyli w kulturze mierzanowickiej ubito 45–70% zwierząt tego gatunku, kulturze unietyckiej 50–80%, a wietrzowskiej 75%. Można zauważyć, że bydło najrzadziej zabijano dla pozyskania jego mięsa, częściej prawdopodobnie wykorzystywano jego mleko i siłę pociągową. Zaś świnie przeciwnie, chowano głównie dla mięsa. Natomiast kozy/owce wykorzystywano zarówno dla mięsa jak i dla mleka i wełny, z niewielką przewagą tych ostatnich. Skromna liczba oznaczonych kości konia wskazuje, że pochodziły one głównie od osobników dorosłych, na podstawie czego można przypuszczać, że koń służył przede wszystkim jako siła pociągowa. Co do kości psa, to oznaczono szczątki osobników zarówno młodych jak i dorosłych. Prawdopodobnie psy zjadano okazjonalnie, co mogłyby sugerować ślady nacięć i ognia na kościach, jednak niewielka liczba szczątków psa wskazuje na inny, pozakonsumpcyjny, sposób wykorzystywania tego zwierzęcia przez społeczności wczesnobrązowe (szerzej Roblíčková 2003, 480–490). Ze zwierząt dziko żyjących najwięcej określono kości jelenia, sarny i zająca, a następnie tura, dzika, tchórza, nornika, bobra, chomika i sporadycznie niedźwiedzia, jeża, wiewiórki, kuny, żbika, ptaków oraz muszli małży.

11.3. Porównanie danych

Porównując dane dotyczące gatunków zwierząt wykorzystywanych w obrzędowości i w codziennej konsumpcji przez społeczności wczesnobrązowe, można wyciągnąć pewne konkluzje. Przede wszystkim podstawowym źródłem mięsa było bydło, czyli stanowiło ono najważniejsze miejsce w gospodarce ówczesnej ludności. Taka sama sytuacja miała miejsce w pochówkach zwierzęcych – bydło było najczęściej i najliczniej grzebanym zwierzęciem (45%). Możemy więc wysunąć hipotezę, że największe znaczenie bydła w obrzędowości wynikało z jego największej roli w konsumpcji. Niemniej jednak bydło było najwyższą wartością, którą rolnik/hodowca mógł poświęcić, nie tylko ze względu na dużą ilość mięsa, ale także z powodu jego funkcji przyżyciowych, czyli źródła mleka i siły pociągowej. Wskazuje na to średnia wieku ubijanych zwierząt. Warto zaznaczyć tutaj, że bydło miało znaczenie nie tylko czysto ekonomiczne, ale także symboliczne, społeczne i kulturowe już od początku neolitu. Jednoznacznie wskazują na to materiały z Bliskiego Wschodu. Najlepszym przykładem może być Çatalhöyük, gdzie symbolika bydła manifestowała się w postaci bukraniów umiejscowionych na ścianach lub bydłych glinianych głów z wcześniejszych faz zasiedlenia. Z całą pewnością społeczna i kulturowa rola bydła nie została zapomniana, gdy wcześni rolnicy wkroczyli do Europy (Marciniak 2005, 40). Jego kontynuacja, jednak w zmienionej postaci, znalazła najprawdopodobniej swój wyraz w pochówkach bydłych w okresie neolitu, a następnie czasach późniejszych na terenie Europy Środkowej. Wracając do zwierząt wykorzystywanych w gospodarce wczesnobrązowej, to kozy/owce i przede wszystkim świnie chowane były głównie dla mięsa. Zaś ich rola w obrzędowości była nieporównanie mniejsza (kolejno 15% i 9%). Także koń, którego szczątki na osadach

oznaczono jedynie w niewielkiej ilości, nie miał prawie żadnego znaczenia w pochówkach zwierzęcych.

Sytuację zupełnie odwrotną możemy zauważyć w przypadku psa. Udział jego kości na osadach był skromny, co wskazuje prawdopodobnie tylko na okazjonalne spożywanie tego gatunku. Natomiast pod względem obrzędowości pies był drugim najczęściej poświęcanym zwierzęciem. Mamy więc jego niewielkie znaczenie w gospodarce z jednej strony i duże znaczenie w pochówkach zwierzęcych z drugiej. Jeśli przyjrzeć się w jaki sposób najczęściej grzebano psa, wtedy widzimy, że najwięcej osobników pogrzebano w pochówkach samodzielnych, w porządku anatomicznym (praktycznie wszystkie w obrębie osad) oraz w pochówkach związanych z grobami ludzkimi. Ponadto razem z człowiek częściej składano psa (7 znalezisk) niż bydło (5 znalezisk). Zwłaszcza na podstawie tej drugiej zależności możemy domyślać się, że specjalna rola psa wynikała ze szczególnej więzi, która wytworzyła się na przestrzeni dziejów między człowiekiem a tym zwierzęciem. Podkreślić to mogą dwa najstarsze znane dotychczas pochówki ludzko-zwierzęce. Pierwszy to pochówek psa z Bonn-Oberkassel w Niemczech, który datowany jest na 14 000 BP. Zwierzę złożono w podwójnym grobie ludzkim 50-letniego mężczyzny i 20–25-letniej kobiety (Morey 2010, 152). Drugi to również pochówek psa ze starszą kobietą na stanowisku z Ein Mallaha w Izraelu datowany na 11 000–12 000 BP (Morey 2010, 152). Pies od początków jego udomowienia stał się ważnym towarzyszem człowieka, czy to jako pomocnik myśliwego, czy też jako opiekun stada, czy jako stróż jego mienia, czy wreszcie jako towarzysz jego domostwa. Nie jest to jednak miejsca na szczegółową charakterystykę specjalnego znaczenia psa w historii człowieka (szerzej Morey 2010).

Grupa nowocerekwiańska wyróżniała się na tle pozostałych wczesno-brązowych kultur. Podobnie grupa Dobre, jednak ze względu na tylko jeden znany pochówek zwierzęcy tej grupy, trudno wyciągnąć jakieś ogólniejsze wnioski. Wracając do grupy nowocerekwiańskiej, to zarówno podstawy gospodarki jak i rytuał obrzędowy odbiegają od powyżej przedstawionych danych. Tylko w tej kulturze szczątki zwierząt dzikich miały zdecydowaną przewagę nad szczątkami zwierząt udomowionych (63% do 37%). Ponadto zdecydowana większość obiektów rytualnych zawierała szczątki dziko żyjących zwierząt. Czyli tak, jak w innych kulturach, widzimy zależność, że nawyki żywieniowe miały znaczący wpływ na wybór gatunków zwierząt grzebanych w pochówkach zwierzęcych.

12. Pochówki zwierzęce – wyraz kultu czy ofiara?

Wśród badaczy zjawiska pochówków zwierzęcych wyróżnić można dwa główne nurty określające charakter tego typu znalezisk. Pierwszy wskazuje na ich kultową naturę, drugi natomiast na ich charakter ofiarny. W rozdziale tym spróbuję zająć własne stanowisko dotyczące interpretacji grobów zwierzęcych.

Rozważania należałoby rozpocząć od samego terminu „kult”. Większość autorów poruszając problemy religijne nie precyzuje tego pojęcia. Bardzo dobrze sytuację tę opisał T. Makiewicz (1987b), który rozważał problemy badań religioznawczych w archeologii. Opierając się na pracy J. Wacha o socjologii religii, wyróżnił trzy znaczenia słowa „kult”. Oznacza ono ogół obrzędów religijnych – całokształt czynności i rytuałów normowanych przez daną wspólnotę wyznaniową i typowych dla danej religii. Drugie znaczenie to oddawanie czci. Wydaje się, że taki właśnie jest sens popularnych w pracach archeologicznych terminach, jak kult słońca, kult zwierząt, kult zmarłych. Istnieje jeszcze trzeci sposób rozumienia tego pojęcia, jako wydzielone i odrębne zespoły wierzeniowe, mające pewną organizację, związane z pewnymi elementami doktrynalnymi, a także z pewnymi praktykami rytualnymi i oddawaniem czci, tworząc szeroki kontekst religijno-społeczny (Makiewicz 1987b, 235–236). Powyższe znaczenia są używane wymiennie, a przecież każde z nich ma inny sens.

Termin ofiary zdefiniowała B. Stjernquist: „Pojęcie znaleziska ofiarnego jest – całkowicie ogólnie – określeniem takich depozytów, których złożenie miało sens i cel religijny. Są one wyrazem działań przez które pojedynczy człowiek lub grupa ludzka próbuje wpłynąć w dogodnym dla siebie kierunku na istniejącą według jej pojmowania wyższą moc, lub też pragnie wyrazić swą wdzięczność za wyrażone dobrodziejstwa” (za Makiewicz 1987b, 245). Także M. Weber charakteryzował religijnie lub magicznie motywowane działania jako zorientowane, w swej pierwotnej postaci, na ten świat oraz że jest, przynajmniej relatywnie, racjonalne. Zachowania takie utożsamiane są z czysto zewnętrznymi korzyściami ekonomicznymi życia codziennego. *Do ut des* („daję, żebym mógł otrzymać”) stanowi podstawową zasadę (Weber 2002, 318). Należy jeszcze dodać, iż składanie ofiar, indywidualnie bądź grupowo, jest obrzędem zrytualizowanym, który odbywa się w ramach obyczajów typowych dla danej grupy społecznej oraz regulowany jest przez tradycję kulturową tej grupy (Makiewicz 1987b, 245).

Religioznawca C. Colpe sformułował na potrzeby archeologii trzy zasadnicze cechy, które powinna spełniać ofiara: intencjonalny charakter depozytu, ofiara nie zakłada wiary w boga oraz z ofiarą powinna się łączyć określona społeczność (za Makiewicz, Prinke 1980, 64). Z cechą pierwszą związane są kryterium powtórzenia i symbolika nadzwyczajności. Powtarzalność rozumiemy jako występowanie danego typu znalezisk na określonym terenie i w określonym czasie w liczbie świadczącej o istnieniu aktów rytualnych podporządkowanych ideologii o dość ujednoliconej postaci (Makiewicz, Prinke 1980, 63; Węgrzynowicz 1982, 152). Natomiast symbolika nadzwyczajności wiąże się z nieprzypadkowym i świadomym działaniem ludzkim, dla którego brak uzasadnień praktycznych (Makiewicz, Prinke 1980, 64; Węgrzynowicz 1982, 21).

Należy również podkreślić, że podstawowym językiem religii jest język symboliczny i dosłowne rozumienie pewnych zjawisk prowadzi do błędnych wniosków (Makiewicz 1987b, 244). Kult świętego kamienia czy drzewa doty-

czy nie tyle wybranego obiektu, co ogólnej idei świętości, przejawiającej się w jego postaci (Eliade 1966, 16). Sam fakt używania w obrzędach religijnych zwierząt nie świadczy przecież, że były one centralnym elementem tych rytuałów i że stanowiły przedmiot czci.

Przechodząc do opinii traktującej pochówki zwierzęce jako wyraz kultu zwierząt (czyli, jak wyżej zaznaczono, prawdopodobnie oddawanie czci tym zwierzętom) należy skupić się na opinii H. Behrensa, autora najszerzego opracowania z zakresu interesującego nas tematu (1964, 61) (także Jażdżewski 1936, 41; Gabałówna 1958, 96). Sugerował on, że w sytuacji, gdy zwierzę pochowano w osobnej jamie grobowej, ponadto zastosowano wobec niego analogiczny rytuał i wyposażenie jak w pochówkach ludzkich, to zwierzę to osiągnęło równy status z człowiekiem, lub wręcz, że było to zwierzę święte, pochowane dopiero po swojej naturalnej śmierci. Przede wszystkim ostatnie stwierdzenie należy uznać za nieprawdziwe, ponieważ, jak wykazałam w rozdziale 9 mojej pracy, grzebano zarówno osobniki bardzo młode i młode jak i prawie dorosłe i dorosłe. Odkryto tylko jednego psa w wieku starym. Dowodzi to, że zdecydowana większość zwierząt przed złożeniem do jamy była intencjonalnie zabijana. Wracając do opinii H. Behrensa, zaznaczył on jednak, że samodzielne pochówki zwierzęce odkryte na cmentarzyskach przeznaczonych dla ludzi, mogły stanowić także formę ofiar składanych zmarłym. Widzimy więc wyraźną sprzeczność, że to samo zwierzę miałoby być przedmiotem własnego kultu jak i kultu zmarłych, czyli pełniłoby rolę nadrzędną jak i podrzędną. Ponadto zwierzęta tego samego gatunku traktowane były w różny sposób, jedne były grzebane w całości, natomiast inne grzebane jedynie w postaci fragmentarycznej. Jeśli już założylibyśmy, że społeczeństwa i neolityczne i wczesnobrązowe znały ideę świętych zwierząt, to możliwość, że zwierzę takie byłoby ofiarą dla zmarłego człowieka, raczej nie wydaje się przekonująca. Bardziej prawdopodobna byłaby sytuacja odwrotna, gdzie to człowieka poświęcono dla zwierzęcia (Węgrzynowicz 1973, 252). Wzajemny układ człowieka i zwierzęcia w jednym obiekcie we wczesnej epoce brązu nie sugeruje, aby to zwierzę znajdowało się w centralnym miejscu jamy. Zazwyczaj zwierzę złożono albo u stóp zmarłego, albo równoległe do niego, za jego plecami lub w pobliżu głowy. Powtórzmy ponadto wnioski wysunięte w poprzednim rozdziale, a mianowicie, że sfera obrzędowości uzależniona była od nawyków konsumpcyjnych, czyli że w celach rytualnych poświęcano zwierzęta o największej wartości gospodarczej. To również powinno przemawiać przeciwko traktowaniu pochówków zwierzęcych jako wyrazu kultu zwierząt. Zwierząt świętych, tak jak na przykład, w przypadku współczesnych Indii, się nie uśmierca i nie zjada (Lasota-Moskalewska 2005, 89). Generalnie grzebanie całych zwierząt, bądź ich części, było wyjątkowe nieopłacalne z ekonomicznego punktu widzenia, ponieważ ciała zwierząt były źródłem nie tylko pożywienia, ale także innych surowców (skóry, rogów, kości itp.) nawet, jeśli zwierzę zmarło (Kysely 2002, 51). Społeczność zabijająca zwierzę musiała więc być przekonana o przydatności tego zabiegu i musiała to robić w konkretnym celu. Zdaniem moim, i części

innych badaczy, bardziej właściwą interpretacją pochówków zwierzęcych jest właśnie ofiarny charakter tych znalezisk, jako złożenie ofiary siłom nadrzędnym (Sulimirski 1959, 353; Krzak 1977, 70; Węgrzynowicz 1982, 176; Makiewicz 1989, 454). Przy czym grzebanie zwierząt na osadach i na cmentarzyskach było najpewniej wyrazem tego samego w zasadzie działania ofiarnego, przy czym w pierwszym przypadku ukierunkowanego na sprawy życia doczesnego, a w drugim – pozagrobowego (Węgrzynowicz 1982, 177). Ponadto sam sposób złożenia zwierzęcia w jamie miał różną formę. Ceremoniał obrzędu mógł nakazywać grzebanie całych zwierząt, albo najpierw ćwiartowanie ofiar na części i dopiero potem ich (w całości) deponowanie w obiekcie, albo ćwiartowanie i deponowanie tylko wybranych fragmentów, a następnie rytualnie zjadanie pozostałych części w takcie uczty obrzędowej. Według M. Webera, podzielenie i zjedzenie silnego zwierzęcia udzielało jego siły jedzącym. Przekształcało się to potem w inny motyw, że ofiara, miała stworzyć *communio*, uznawaną za zbratanie wspólnotę stołu między składającym ofiarę i bóstwem (Weber 2002, 334). Możliwe także, że każdy gatunek zwierzęcia miał określony charakter, to znaczy, że dla uzyskania konkretnych celów wybierano bydło, a dla innych świnię. Ale z drugiej strony nie powinno się wykluczać opcji, że świnia mogła być mniej kosztowym ekwiwalentem cenniejszych zwierząt, jak chociażby bydła. Kolejną kwestią jest wyposażenie pochówków zwierzęcych. Zapewne dodatkowy inwentarz był elementem niezbędnym dla nadania ofierze odpowiedniej rangi (Węgrzynowicz 1973, 253). Przemawia za tym fakt, że jedynie 14 obiektów nie było wyposażonych. Praktycznie wszystkie posiadały fragmenty ceramiki, czasami nawet całe formy, a niektóre zawierały także wyroby kościane, rogowe, kamienne, krzemienne i metalowe.

Zanim skupię się na kwestii dla kogo adresowana miałyby być taka ofiara, zastanowię się krótko nad ewentualnymi charakterystycznymi cechami specjalnie wyodrębnionych miejsc ofiarnych. Zapewne ofiary takie składane były przez większą grupę ludzi, zamieszkującą całą osadę, lub jej większą część, czyli była ona wyrazem aktów rytualnych podporządkowanych ideologii o dość ujednoliconej postaci. Miejsce wybrane dla takiej ofiary mogło być albo w centrum, albo na krawędzi danej osady/cmentarzyska. Z analizy materiałów archeologicznych w podrozdziale nr 9.8. mojej pracy, dość jasno wynika, że społeczność wczesnobrązowa stosowała pewne reguły w wyborze miejsc na pochówki zwierzęce: w obrębie cmentarzysk – na ich krawędziach, zaś w obrębie osad – przede wszystkim na ich obrzeżach, rzadziej w centralnych punktach. Interesujące jest to, że pochówki typu trzeciego, czwartego i piątego, poza jednym wyjątkiem, odkryte zostały wyłącznie w obrębie osad. Tylko jeden obiekt zanotowano na krawędzi cmentarzyska. Ich wspólnym aspektem był fakt, że w trakcie rytuału zawsze stosowano ćwiartowanie zwierząt. Obiekt ofiarny mógł się wyróżniać także inną cechą – że nie był to tylko efekt jednorazowego obrzędu. To znaczy mógł się odbyć jednorazowy akt depozycji, ale akt ten był powtarzany po upływie określonej jednostki czasu, bądź też mógł trwać przez dłuższy okres. Pierwszą możliwość ilustruje zespół

obiektów nr Z-I-I-98 ze stanowiska w Wojkowicach. Trzy obiekty ułożone były wzdłuż linii wschód-zachód, przy czym stratygraficznie najstarszy był obiekt 658-I-98, na który nawarstwiał się 390-I-98, a na ten 391-I-98. Jamy nakładały się na siebie, co wskazuje, że były użytkowane sukcesywnie po sobie przez pewną ilość czasu. Przy czym jeden obiekt użytkowany był najprawdopodobniej tylko raz (Gralak 2007, 154). Natomiast drugą możliwością były wszystkie obiekty typu czwartego, czyli groby wymieszane. A mianowicie każde takie znalezisko posiadało układ warstwowy, to znaczy, że zwierzęta nie były zdeponowane w obiekcie jednorazowo, a następnie zasypane, ale szczątki umieszczano stopniowo, w dwóch lub trzech aktach. W przypadku grobów typu piątego, czyli grobów cząstkowych, zauważyć można, że społeczność każdej kultury, która wykorzystywała ten model ofiary, posiadała własne zasady, co do przebiegu tego obrzędu. W obiekcie kultury unietyckiej wykorzystywano czaszki psów, w jamach kultury Makó-Kosihy-Čaka same tułowia krów, a w kulturze Nagyrév także fragmenty bydła, ale jedynie kości czaszek, żuchw, kręgosłupów oraz kończyn przednich i tylnych. Cechą wspólną znalezisk z terenu Węgier były ponadto ślady ognia w wypełniskach jam. Ostatnią cechą, która obiekt ofiarny mógł się odznaczać było to, że społeczność poświęciła nie tylko zwierzęta, ale jeszcze coś poza nimi. Jak już wspomniałam, w większości obiektów zanotowano dodatkowe wyposażenie, głównie ceramikę. Przykładowo na stanowisku kultury Makó-Kosihy-Čaka w miejscowości Üllő, w jamie nr 3627, obok koncentracji kości zwierzęcych, odsłonięto grupę 6 naczyń ustawionych obok siebie. Istotny jest fakt, iż naczynia te nie obejmowały form kuchennych (Kővári, Patay 2005, 86). Można więc zauważyć, iż było to coś na tyle wyjątkowego, że podkreślało znaczący charakter tego obiektu. Być może istniało coś, co jeszcze bardziej podnosiło wartość ofiary, to znaczy poświęcenie czegoś jeszcze cenniejszego, a mianowicie życia ludzkiego. Według badacza stanowiska Soraksár – Ogród Botaniczny w Budapeszcie, zespół trzech obiektów kultury Nagyrév, który tam odsłonięto, możemy potraktować właśnie jako zespół ofiarny (Kalicz-Schreiber 1981, 84). Znajdował się on na krawędzi osady. Obiekty nr 2 i 3 ułożone były w odległości około 5 m od siebie. W obydwu znaleziono określone fragmenty co najmniej 10 osobników bydła oraz jednego psa, a także wyraźne ślady ognia. Natomiast w obiekcie nr 4, który znajdował się w bezpośrednim sąsiedztwie obiektu nr 3, odkryto szkielet dorosłego mężczyzny. Z zachowanych kości jasno wynika, że pogrzebano go mocno skrępowanego. Nietypowy był również układ zmarłego – jego głowa znajdowała się 0,40 m poniżej poziomu jego stóp. Trzeba podkreślić, iż dla ludności kultury Nagyrév charakterystyczny był przede wszystkim ciałopalny obrządek pogrzebowy. Czyli człowieka najpierw związano, a następnie wrzucono do obiektu na głębokość blisko 2,5 m, nie troszcząc się w żaden sposób o jego ułożenie. Niestety, nie wiadomo, czy był to już człowiek martwy czy też pogrzebano go żywcem. Warto jeszcze raz przypomnieć, że zrekonstruowano przebieg rytuału w przypadku obiektu nr 2. Pozwoliło to udowodnić, że kolejność depowania szczątków była ważnym elementem. Wyróżniły się dwie sekwencje:

wół – krowa – byk oraz krowa – byk – wół. Jest to, jak do tej pory, jedyne takie znalezisko w Europie Środkowej. Co więcej, udało się ustalić przybliżony czas zabicia zwierząt, czyli prawdopodobny czas odprawienia obrzędu – była to jesień, między wrześniem a październikiem (Vörös 2002, 250).

Przejdę teraz do problemu dla kogo przeznaczona miałyby być taka ofiara zwierzęca. W tym miejscu przedstawię poglądy osoby uprawnionej do wyciągania tak szczegółowych wniosków, a mianowicie archeologa i równocześnie religioznawcy, z którymi nie mogę się nie zgodzić. Włodzimierz Szafrąński, bo o nim mowa, wiązał pochówki zwierząt kultury mierzanowickiej, strzyżowskiej i unietyckiej z kultem bogini lunarnej i chtonicznej zarazem, czyli kultem bogini płodności, ziemi, życia i śmierci – Matki Ziemi, Matki Rodzicielki. Obawiając się, że siły żywotne natury mogłyby się wyczerpać na skutek ludzkiej eksploatacji zasobów naturalnych (społeczeństwa te opierały swoją gospodarkę na uprawie roli i hodowli zwierząt), człowiek składał duchom przyrody ofiary w ceremoniach agrarnych pod postacią ofiar zwierzęcych. Energia zapładniająca, która tkwiła w tych zwierzętach, została w ten sposób uwolniona i rozprzestrzeniała się na pola. Jeśli w kulcie agrarnym duch roślinności przyjmował postać bydłęcia, to para bydła była ucieleśnieniem hierogamii zdolnej wzmocnić i regenerować siły vitalne przyrody. W obrzędowości rolniczej ofiara złożona ze zwierzęcia, które reprezentowało ducha przyrody, miała wyzwolić ducha gatunku i zapewnić mu odrodzenie, umożliwić mu pomnożenie zbiorów. Według tego badacza, także pochówki zwierzęce związane z grobami ludzkimi były odbiciem kultu bogini płodności, gdyż obrzędowość funeralna była ściśle powiązana z obrzędowością agrarną. Kult przodków sprawowano razem z obrzędami poświęconymi wegetacji, zmarli bowiem chronili zbiory i pomnażali je (Szafrąński 1987, 122–125, 128). Gdy dominowała uprawa roli, bóstwa chtoniczne łączyły zazwyczaj dwa znaczenia: panowały nad zbiorami, a więc zsyłały bogactwo, i były władcami pogrzebanych pod ziemią zmarłych (Weber 2002, 326). Zespół ofiarny z Budapesztu, moim zdaniem, doskonale plasowałby się w tą koncepcję. Obrzędu rytualnego dokonano między wrześniem a październikiem, czyli już po okresie plonów, w momencie kiedy ziemia potrzebuje się zregenerować, by w kolejnym roku przynieść nowe zbiory. Społeczność więc poświęciła zwierzęta (i być może człowieka), by złożyć ofiarę duchom przyrody w ceremonii agrarnej, by wyzwolić ducha gatunku i zapewnić mu odrodzenie, umożliwić rewitalizację sił żywotnych natury.

Możliwa jest jednak jeszcze jedna interpretacja samodzielnych pochówków zwierzęcych odkrytych w obrębie cmentarzysk. W przypadku dwóch obiektów zanotowano, że grób zwierzęcy był podobny do grobu ludzkiego. W Wojkowicach szkielet bydłęcia ułożony był w analogiczny sposób, jak zmarli w grobach ludzkich na tym stanowisku. Zaś w Ludanicach-Mýtna Nová Ves, poza ułożeniem i orientacją szkieletu kozy/owcy, także jej wyposażenie grobowe było bardzo podobne do grobów męskich z tego cmentarzyska. Być może były to zastępcze pochówki ludzkie. Pochówki takie mogły być spowodowane chociażby brakiem fizycznej możliwości pochowania ciała zmarłego,

który utonął, bądź został rozszarpany przez dzikie zwierzęta, lub brał udział w konflikcie zbrojnym, z którego już nie powrócił (Behrens 1964, 103; Węgrzynowicz 1982, 175).

Co do pochówków ludzko-zwierzęcych, to trudno zdefiniować jeden powód, dla którego sytuacja taka miała miejsce. Prawdopodobnie pobudki danej ludności były różne, nie tylko ze względu na przynależność do określonej kultury archeologicznej ale także ze względu na określone stanowisko. To znaczy, że nawet wśród jednej kultury powody złożenia zwierzęcia do grobu ludzkiego nie musiały być takie same. We wczesnej epoce brązu najczęściej obok człowieka składano psa, a następnie bydło. Być może psa wybierano ze względu na jego specjalną więź, która wytworzyła się między nim a człowiekiem. Natomiast bydło, ze względu na swoje największe znaczenie w gospodarce, mogło być wskaźnikiem zamożności i pozycji społecznej zmarłego. W niektórych przypadkach zanotowano, że czaszki bydłecie pogrzebano w grobach ludzkich o bogatszym wyposażeniu. Jednak odnosi się to także do innych gatunków zwierząt, w tym psa. Układ zwierząt w grobach nie sugeruje, jak już wcześniej zaznaczyłam, aby to zwierzę znajdowało się w centralnym miejscu jamy. Ponadto dodatkowy inwentarz składano zazwyczaj na piersi zmarłego, bądź tuż przy jego ciele, co dowodzi, że wyposażenie to było darem grobowym dla zmarłego człowieka, a nie dla zwierzęcia. Idąc dalej możemy wysunąć wniosek, że zwierzę również było częścią tego inwentarza. Jednak sam motyw złożenia zwierzęcia jako wyposażenia mógł być różnorodny – psa można było pogrzebać ze względów emocjonalnych, albo może jako opiekuna po śmierci, zaś ogólnie zwierzęta jako wyznacznik pozycji zmarłego, bądź jako zapas pożywienia, a nawet jako formę ofiary dla sił wyższych (szerzej Węgrzynowicz 1982, 182–186).

Podsumowując, nie ma jednej pełnej i właściwej interpretacji pochówków zwierzęcych, ponieważ nie tylko pozostałości, które zachowały się do czasów współczesnych nam na to nie pozwalają, ale przede wszystkim nie można spodziewać się, aby wszystkie społeczności i neolityczne i wczesnobrązowe, poprzez tę samą albo zbliżoną formę wypowiadały te same treści znaczeniowe. Niemniej jednak przekonana jestem o przede wszystkim ofiar-nym charakterze pochówków zwierzęcych.

13. Zakończenie

Pochówki zwierzęce stanowiły jedną z form obrzędowości społeczności wczesnobrązowych na terenie Europy Środkowo-Wschodniej. Najliczniej odkryte zostały na terenie Moraw, Dolnego Śląska, Małopolski, Zakola Dunaju i zachodniej części Wyżyny Wołyńskiej. Obejmowały one różne formy pochówków zwierzęcych, które najogólniej możemy podzielić na groby samodzielne i związane z grobami ludzkimi. Najprawdopodobniej stanowiły one kontynuację tradycji neolitycznych. We wczesnej epoce brązu, w porównaniu do młodszej epoki kamienia, nastąpiły oczywiście pewne zmiany, nie

były one jednak zbyt radykalne. Nadal najpopularniejszą formą były samodzielne groby całych zwierząt. Zmniejszyła się natomiast liczba grobów wymieszanych, grobów częściowych i grobów zwierzęcych w pobliżu grobów ludzkich, a typ drugi (zwierzęta poćwiartowane złożone w porządku anatomicznym) zupełnie zanikł. Wzrosła zaś liczba pochówków ludzko-zwierzęcych, które stały się drugą najczęściej praktykowaną formą grobów. Co do gatunków zwierząt, to przede wszystkim zmniejszył się udział bydła, jako głównego zwierzęcia grzebanego w grobach, a wyraźnie wzrosła rola psa. Zmalał także udział świni, zarówno jako głównego zwierzęcia w pochówkach, jak i jako dodatkowej domieszki pokonsumpcyjnej. We wczesnej epoce brązu musiały więc nastąpić pewne zmiany natury ideologicznej, których odbiciem były zmiany w grobach zwierzęcych.

Najliczniej pochówki zwierzęce występowały wśród znalezisk kultury mierzanowickiej i unietyckiej (po 21 obiektów), przy czym w kulturze mierzanowickiej najbardziej popularne były groby samodzielne w porządku anatomicznym zaś w tej drugiej były one bardziej zróżnicowane pod względem formy pochówku. Ponadto w kulturze mierzanowickiej dominowało bydło, zaś unietyckiej – pies. Kultury z terenu Węgier: kultura Makó-Kosihy-Čaka i kultura Nagyrév, wykazały pewne podobieństwa, a mianowicie w obu przypadkach społeczność praktykowała wyłącznie pochówek częściowy na osadzie, ze zdecydowaną przewagą bydła. Obiekty kultury nitrańskiej i grupy Dobre obejmowały jedynie pochówki ludzko-zwierzęce, z czego w obiektach pierwszej kultury zanotowano przede wszystkim bydło oraz niewielki procent psa, a w obiekcie grupy Dobre – lisa. Ludność kultury strzyżowskiej stosowała różne formy pochówków: groby samodzielne, wymieszane i związane z grobem ludzkim, z udziałem głównie bydła oraz psa i kozy/owcy. Co do znalezisk kultury wietrzowskiej, to typy były podobne do wcześniej wymienionej kultury, z jednym wyjątkiem – zamiast grobów wymieszanych stosowano groby częściowe. Zaś z gatunków zwierząt wybierano najczęściej kozę/owcę, następnie psa i bydło, a najrzadziej konia. Obiekty grupy nowocerekwiańskiej, które obejmowały groby samodzielne na osadzie, wyróżniają się na tle pozostałych znalezisk. Tylko w tej kulturze widzimy zdecydowaną przewagę zwierząt dzikich w pochówkach zwierzęcych.

Porównując następnie gatunki zwierząt wykorzystywanych w obrzędach i gospodarce, zauważyć można, że nawyki żywieniowe miały znaczący wpływ na wybór gatunków zwierząt grzebanych w grobach zwierzęcych. Największe znaczenie bydła w obrzędowości praktycznie wszystkich kultur wczesnobrązowych wynikało prawdopodobnie z jego największej roli w konsumpcji. Zaś rola koza/owcy i świni, mniejsza w gospodarce, była także nieporównanie mniejsza w interesującym nas rytuale. Podobną zależność zanotowano z koniem, który stanowił marginalny udział zarówno w pochówkach zwierzęcych jak i w resztkach pokonsumpcyjnych. W przypadku psa sytuacja była zupełnie odwrotna. Udział kości tego zwierzęcia na osadach był skromny, z czego wynika prawdopodobnie tylko okazjonalne spożywanie tego gatunku. Natomiast pod względem obrzędowości, pies był drugim najczęściej poświęca-

nym zwierzęciem. Możemy domyślać się, że specjalna rola psa w rytuałach wynikała ze szczególnej więzi, która wytworzyła się na przestrzeni dziejów między człowiekiem a tym zwierzęciem.

Pochówki zwierzęce były fenomenem, który miał miejsce na rozległym obszarze Europy Środkowo-Wschodniej od początku neolitu, przez wczesny okres epoki brązu, aż po czasy późniejsze. Były one wyrazem, mniej lub bardziej, zróżnicowanych wierzeń religijnych lub kultowych. Nie można wykazać jednakowych motywów, którymi kierowali się ludzie w trakcie odprawiania tych obrzędów rytualnych, ponieważ poszczególne społeczności i neolityczne i wczesnobrązowe, poprzez tę samą albo zbliżoną formę, wypowiadały różne treści znaczeniowe. Jednakże, jak starałam się wykazać w rozdziale poprzednim, znaleziska te miały moim zdaniem przede wszystkim charakter ofiarny, a nie były, wbrew niektórym opiniom, wyrazem kultu zwierząt.